

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Εργαστήριο Πειραματικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας

Διδακτορική Διατριβή

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ Η
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑ ΣΕ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΗΣ
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΟΥΛΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΞΕΝΙΑ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
ΠΡΟΔΡΟΜΙΤΗΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ

2014

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Εργαστήριο Πειραματικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας

Διδακτορική Διατριβή

**ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ Η
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑ ΣΕ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΗΣ
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΟΥΛΑ

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗΣ: ΞΕΝΙΑ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
ΠΡΟΔΡΟΜΙΤΗΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ**

**ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΞΕΝΙΑ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ,
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΙΤΗΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ, ΣΤΑΜΟΣ
ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΗ,
ΘΕΜΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ**

ΑΘΗΝΑ

2014

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η εξέταση του ρόλου της βιωμένης και προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων που σχηματίζουν τα παιδιά για το χρόνο. Για την προσέγγιση του χρόνου επιλέξαμε το εργαλείο της Χρονικής Προοπτικής, το οποίο σκοπός μας είναι να δείξουμε ότι μπορεί να μελετηθεί με όρους κοινωνιοψυχολογικής μεταβλητής. Ο χρόνος μελετάται ως κοινωνική αναπαράσταση διότι διαμορφώνεται κοινωνικά, αναπαράγεται κοινωνικά και παρεμβαίνει στο πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Παράλληλα, χαρακτηρίζεται στην εργασία αυτή και με όρους *έξης*, θεμελιώδους έννοιας της θεωρίας του Bourdieu, και εξετάζεται η υπόθεση σύγκλισης των δύο εννοιών.

Τα ερευνητικά βήματα περιλαμβάνουν τη στάθμιση στα ελληνικά μιας κλίμακας μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής για ενήλικες (Zimbardo Time Perspective Inventory) [Zimbardo & Boyd, 1999], την κατασκευή και στάθμιση μιας κλίμακας μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής για παιδιά και την παράλληλη χορήγηση ερωτηματολογίων μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής και της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας σε μαθητές τω τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου και στους γονείς τους. Ακολουθεί τέλος ένας πειραματικός χειρισμός ο οποίος εξετάζει την κανονιστική φύση του χρόνου και την ισχύ του ως νόρμα στη διαμόρφωση θετικών ή αρνητικών προφίλ μαθητών ανάλογα με την προιμοδοτούμενη Χρονική Προοπτική.

Η εξέταση των υποθέσεών μας μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε το ρόλο της ευαλωτότητας ως κοινωνικής υπαγωγής στη διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων του χρόνου, τη διαγενεαλογική μετάδοση ανά κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον των κοινωνικών αναπαραστάσεων του χρόνου καθώς και των σύστοιχων κοινωνικών πρακτικών καθώς και την κανονιστικότητα του χρόνου ως νόρμας στην απόδοση θετικών και αρνητικών προσήμων σε κοινωνικές συμπεριφορές. Καταληκτικά, οι έννοιες της κοινωνικής αναπαράστασης και της *έξης* έπαιξαν τουλάχιστον συμπληρωματικό ρόλο στην κοινωνιοψυχολογική εξέταση του χρόνου.

Abstract

The subject of this doctoral thesis is the examination of the role of the objective as well as perceived socioeconomic vulnerability on the formation of social representations of time by children. In order to establish our approach of time, we opted for the tool of Time Perspective, which we wish to show that can be studied in terms of a sociopsychological variable. Time is studied as social representation because it is socially formed, socially reproduced and intervenes in the field of social interactions. In parallel, in this project time is characterized in terms of *habitus*, a fundamental concept of Bourdieu's theory, and the hypothesis of convergence between the two theories is examined.

The research steps include the validation in Greek and with a Greek student sample of a scale assessing Time Perspective for adults (Zimbardo Time Perspective Inventory) [Zimbardo & Boyd, 1999], the construction and validation of a Time Perspective scale for children and the parallel distribution of questionnaires containing Time Perspective scales and socioeconomic vulnerability measurements to students attending the last classes of elementary school and their parents. Finally, we proceeded in the implementation of an experimental manipulation which examines the normative nature of time and its power as a norm in the conditioning of positive or negative student profiles according to the primed or rejected Time Perspective.

The testing and verification of our hypotheses allow the deduction of the role of socioeconomic vulnerability as a social membership in the formation of social representations of time, their intergenerational transmission and the corresponding social practices according to different socioeconomic environments, as well as the normative influence of time when it comes to positive and negative social behaviors. Concluding, the concepts of social representation and *habitus* played a role at least complementary in our effort to assess time from a sociopsychological point of view.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή.....	13
Η γέννηση του ερωτήματος και η διαμόρφωση της προβληματικής.....	16
Ο χρόνος ως κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή.....	16
Ο απελευθερωμένος χρόνος.....	19
Ο χρόνος στα παιδιά και στην εκπαίδευση.....	22
Πρώτες μεθοδολογικές επιλογές	28
Πλάνο εργασίας και παρουσίαση των κεφαλαίων.....	30

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Κεφάλαιο 1

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΕΣ

Βιβλιογραφική διεπιστημονική επισκόπηση με θέμα το Χρόνο.....	33
---	----

Ο χρόνος στη φιλοσοφία : Η επίδραση της αλλαγής παραδειγμάτων στις θετικές επιστήμες: ο χρόνος ως αυθύπαρκτο μέγεθος ή κατηγορία του νου.....	33
Η τρισδιάστατη αναπαράσταση του χρόνου.....	36
Χώρος και χρόνος. Μια σχέση ιδεολογικά αποσιωπημένη.	
Το πέρασμα στις κοινωνικές επιστήμες.....	39

Κεφάλαιο 2

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ.....	40
------------------------------	----

Henri Bergson. Ο ιδεαλισμός.....	41
William James. Ο πραγματισμός.....	42
Paul Fraisse. Ο γνωστικισμός.....	43
Η αναπτυξιακή και γνωστική οπτική γωνία.....	44
Νέο δίλημμα: ατομικός ή κοινωνικός χρόνος.....	47

Κεφάλαιο 3

ΑΤΟΜΙΚΟΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ.....	49
---	----

Émile Durkheim. Οι συλλογικές αναπαραστάσεις.....	50
Maurice Halbwachs. Η συλλογική μνήμη.....	51
Georges Gurvitch. Η ενοποίηση της πολλαπλότητας.....	54

Κεφάλαιο 4

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	56
Επιστημολογικές παρατηρήσεις ή επίπεδα μελέτης.....	58
Άξονες μελέτης ή οι όψεις της πολλαπλότητας.....	59

Κεφάλαιο 5

ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	61
Η κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου.....	62
Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των παιδιών.....	66
Ο Pierre Bourdieu και ο χρόνος ως έξη.....	68
Norbert Elias. Ο κοινωνικός χρόνος.....	73

Κεφάλαιο 6

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	78
---	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΡΕΥΝΕΣ - ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....87

Κεφάλαιο 1

Πρώτη έρευνα: Στάθμιση στα ελληνικά της Κλίμακας Μέτρησης Χρονικής Προοπτικής ΖΤΡΙ και Διερεύνηση της Σχέσης της Χρονικής Προοπτικής με την Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα	87
Προβληματική.	
Η Χρονική Προοπτική ως κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή.	87
Μέθοδος.....	93
Συμμετέχοντες.....	93
Εργαλεία μέτρησης.....	94
<i>Η Κλίμακα Χρονικής Προοπτικής Zimbardo Time Perspective Inventory: ένα έγκυρο πολυδιάστατο εργαλείο μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής</i>	94
Αποτελέσματα.....	98
Στάθμιση της κλίμακας.	
<i>Διερευνητική παραγοντική ανάλυση</i>	98
<i>Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση</i>	103
<i>Αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων (test-retest)</i>	106
Αλληλεπίδραση Χρονικής Προοπτικής και Προσλαμβανόμενης Κοινωνικοοικονομικής Ευαλωτότητας.....	107
Συζήτηση.....	111

Κεφάλαιο 2

Δεύτερη έρευνα: Κατασκευή και Επικύρωση μιας Κλίμακας Μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για Παιδιά.....	115
Προβληματική.....	115
Μέθοδος.....	120
Συμμετέχοντες.....	
<i>Δείγμα 1. Κατασκευή της παιδικής κλίμακας.....</i>	<i>120</i>
<i>Δείγμα 2. Επικύρωση της κλίμακας.....</i>	<i>120</i>
Εργαλεία μέτρησης.....	
1η Φάση. Κατασκευή της παιδικής κλίμακας.....	121
2η Φάση. Επικύρωση της κλίμακας.....	124
Αποτελέσματα.....	125
Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση.....	125
Πρώτη Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=365).....	130
Δεύτερη Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=311).....	134
Αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων (test-retest).....	134
Προβλεπτική Εγκυρότητα και Λειτουργικότητα της Κλίμακας.....	135
Συζήτηση.....	138

Κεφάλαιο 3

Τρίτη έρευνα: Ομολογία Χρονικών Προοπτικών και Βιοτικών Υφών Γονιών και Παιδιών.....	141
Προβληματική.....	141
Μέθοδος.....	142
Συμμετέχοντες.....	142
Εργαλεία μέτρησης.....	143
Ερωτηματολόγιο γονέων.....	143
Ερωτηματολόγιο παιδιών.....	148
Αξιοποίηση μετρήσεων.....	152
<i>Ερωτηματολόγιο Γονέων.....</i>	<i>152</i>
<i>Ερωτηματολόγιο Παιδιών.....</i>	<i>158</i>
Παρουσίαση αποτελεσμάτων.....	160
Χρονική Προοπτική και Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα.....	162
<i>Επίδραση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της οικογένειας στις</i>	
<i>Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>163</i>
<i>Επίδραση της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας στις</i>	
<i>Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>164</i>
<i>Επίδραση της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας των</i>	
<i>παιδιών στις Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>165</i>
<i>Επίδραση της πρόσληψης της κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής</i>	
<i>σύγκρισης στις Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>166</i>
<i>Επίδραση της οικονομικής κρίσης στις Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>168</i>
<i>Συναισθηματική επίδραση της οικονομικής κρίσης στις Χρονικές Προοπτικές.....</i>	<i>169</i>

<i>Η επίδραση της πρόσληψης του αντίκτυπου της οικονομικής κρίσης για τα παιδιά στις Χρονικές Προοπτικές</i>	170
<i>Επίδραση του ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος στις Χρονικές Προοπτικές</i>	171
Κοινωνική αναπαραγωγή των Χρονικών Προοπτικών.....	173
Η Χρονική Προοπτική ως γενεσιουργός έξη κοινωνικών πρακτικών.....	178
<i>Ελεύθερος χρόνος</i>	178
<i>Διαφοροποιημένη χρήση του χώρου του προαυλίου και του χρόνου του διαλείμματος</i>	180
<i>Επιθυμίες και στόχοι για την ενήλικη ζωή</i>	180
<i>Προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή</i>	181
Τι γεννά τις πρακτικές: η ευαλωτότητα ή οι ίδιες οι Χρονικές Προοπτικές;.....	182
Συζήτηση.....	186
Κεφάλαιο 4	
Πειραματικός Χειρισμός. Η κανονιστική ισχύς του χρόνου. Το αξιολογικό δίπολο Παρόντος-Μέλλοντος	191
Προβληματική.....	191
Μέθοδος.....	196
Συμμετέχοντες.....	196
Εργαλείο μέτρησης.....	197
Αποτελέσματα.....	198
Μετρήσεις.....	198
Κανονιστική διορατικότητα.....	201
Συζήτηση.....	202
ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	211
Σχολιασμός προσέγγισης.....	211
Η κοινωνική αναπαραστάση του χρόνου στα παιδιά.....	214
Κοινωνική αναπαραγωγή.....	218
Η νόρμα του χρόνου.....	219
Επίλογος.....	221
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	223
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	235

Εισαγωγή

Αν το πρωταρχικό καθήκον μιας αυθεντικής επανάστασης δεν είναι ποτέ απλά και μόνο ν' αλλάξει τον κόσμο, παρά και προπαντός ν' αλλάξει το χρόνο όπως ισχυρίζεται ο Giorgio Agamben (2003), είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε το χρόνο ως βασική συγκροτούσα συνιστώσα του κόσμου στον οποίο ζούμε και να μελετήσουμε τα διαφορετικά χρονικά πρότυπα που αποτελούν τα ανταγωνιστικά μέρη της ιδεολογικής πάλης μεταξύ των αναπαραστάσεων του χρόνου που δυναμιτίζει διαρκώς την κοινωνική ισορροπία και διαμορφώνει, ανάλογα με την έκβασή της, τις κοινωνικές ανισότητες, τους συσχετισμούς δυνάμεων, τις κανονιστικές αξίες και τα ιδεολογικά προτάγματα του επικρατούντος μοντέλου χρονικότητας, όπως αυτό διαμορφώνει αλλά ταυτόχρονα κιόλας διαμορφώνεται από την εκάστοτε τάξη πραγμάτων.

Κάθε ιστορική εποχή χαρακτηρίζεται από έναν κυρίαρχο κοινωνικό χρόνο, ο οποίος δε συνάδει απαραίτητα με τον κοινωνικό χρόνο ο οποίος αξιοδοτείται περισσότερο σε επίπεδο κοινωνικής αναπαραστάσης. Για παράδειγμα, μπορεί σε ιδεολογικό-αναπαραστασιακό επίπεδο ορισμένες κοινωνικές δομές να πριμοδοτούν τον ελεύθερο χρόνο και να τον ανάγουν σε πεδίο πραγμάτωσης και ολοκλήρωσης του σύγχρονου κοινωνικού υποκειμένου αλλά ο χρόνος ο οποίος παραμένει πρωταρχικός και εξακολουθεί να οριοθετεί όλες τις εκφάνσεις της ζωής του να μην είναι άλλος από το χρόνο της εργασίας. Ο κυρίαρχος χρόνος κάθε ιστορικής περιόδου διέπει τη λειτουργία και τη δομή όλων των σύγχρονών του θεσμών και φυσικά αντικατοπτρίζει, προσφέροντάς τους άλλωστε με τον τρόπο αυτό περαιτέρω ενίσχυση, τις επικρατεστερες αξίες και νόρμες της εποχής που τον έχει ακριβώς αναδείξει σε κυρίαρχο.

Όπως κάθε κοινωνικό φαινόμενο λοιπόν, ο χρόνος, την αξία του οποίου τείνουμε να θεωρούμε δεδομένη και την αποδοχή της περιμένουμε άρρητα από τον εαυτό μας κι από

όλους γύρω μας, έχει αναδυθεί μέσα από μια μάχη ανταγωνιστικών μοντέλων· έχει επικρατήσει άλλων κοινωνικών χρόνων οι οποίοι επίσης διεκδικούσαν την ίδια πρωτοκαθεδρία και την επακόλουθη επιρροή που ασκεί αυτός ο κυρίαρχος χρόνος στις υπόλοιπες κοινωνικές δομές. Πρόκειται επομένως για μια «κοινωνική ρύθμιση» η οποία διυλίζεται ως «υποχρεωτική επιλογή» και στα επιμέρους άτομα, αφήνοντας μας πολλές φορές με την εντύπωση ότι πρόκειται για μια ιδιοσυγκρασιακή προτίμησή μας. Ο χρόνος δεν μορφοποιεί απλώς τις νόρμες που ορίζουν τη ζωή μας, είναι και ο ίδιος μια νόρμα, ίσως η πιο ισχυρή από όλες τις κοινωνικές νόρμες. Η αμφισβήτηση ή η απόρριψη μιας τέτοιας νόρμας δεν περιθωριοποιεί απλώς ένα κοινωνικό υποκείμενο αλλά το θέτει ουσιαστικά εκτός του κοινωνικού γίνεσθαι. Η πειθαρχία και η υπακοή στους κανόνες που θέτει ο χρόνος είναι διαδικασίες σχεδόν συνώνυμες της ενηλικίωσης και της «πολιτισμένης» συμπεριφοράς.

Η προβληματική που διατρέχει εξ ολοκλήρου την παρούσα μελέτη της ανθρώπινης χρονικότητας αναδεικνύοντας τη συνθετότητά της είναι η προσέγγιση του χρόνου ως κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή και η εξέταση του ρόλου της ως κοινωνικού ρυθμιστή και κανονιστικής νόρμας. Η προσέγγιση αυτή γίνεται με όχημα μια από τις ισχυρότερες κοινωνικές κατηγορικές υπαγωγές, τη διάσταση της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας, ως βιωμένη πραγματικότητα με εξαιρετικά απτές επιπτώσεις και ως αναπόδραστη διχοτομητική συμβολική διάσταση. Ακολουθώντας τον άξονα αυτόν, το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, όπως την προσλαμβάνουμε και τη βιώνουμε μέσα από την εκπλήρωση των αναγκών μας και τους μηχανισμούς της κοινωνικής σύγκρισης, μπορεί να διαφοροποιήσει την πρόσληψη που επιφυλάσσουμε στους περιρρέοντες ιδεολογικούς λόγους με θέμα το χρόνο, τα δικαιώματά μας και τις υποχρεώσεις μας απέναντι στους κοινωνικούς χρόνους που συνθέτουν την πραγματική και τη φαντασιακή πτυχή της κοινωνικής συμμετοχής μας. Με άλλα λόγια, θέλουμε να προσεγγίσουμε την κοινωνική αναπαράσταση που σχηματίζουμε για το χρόνο, τις ευκαιρίες που μας προσφέρει, τους περιορισμούς που μας θέτει και τα περιθώρια μέσα στα οποία μας

αφήνει να δράσουμε, την αξιοποίησή του, το φόβο ή την ελπίδα που γεννά η πάροδός του, την ερμηνεία της ροής του και των αλλαγών που φέρνει και που αποτελούν την πιο έμπρακτη συνειδητοποίησή του.

Ο χρόνος δεν είναι ουδέτερο «φυσικό» μέγεθος αλλά μια συγκροτημένη και συγκροτούσα παράμετρος η οποία διαφοροποιείται σε σχέση με την ελάχιστη ιστορική συγκυρία και τις απαιτήσεις της από το χρόνο ώστε να μπορέσει να συντονίσει τα δομικά και λειτουργικά ζωτικά στοιχεία της, δηλαδή τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές οργανώσεις της, με αποτέλεσμα ο χρόνος, ή μάλλον η θετική και η προς αποφυγή χρήση του, να εναλλάσσονται και να έχουν διαφοροποιημένη απήχηση σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Snyders, 1981· Jameson, 1999 · Σπυριδωνίδης, 1999· Bauman, 2002). Και φυσικά, ως παράμετρος θεσμικά σχεδιασμένη και κοινωνικά ρυθμισμένη, η μελέτη του χρόνου θέτει το ζήτημα των σιωπηρών ή φανερών παραδοχών που υποκρύπτει ο σχεδιασμός και η ρύθμισή τους.

Η συλλογιστική μας αποκρυσταλλώθηκε σε μια σειρά από συγκεκριμένα ερωτήματα. Στη συνέχεια αποσαφηνίστηκαν οι εννοιολογικές κατασκευές τις οποίες είχαμε ανάγκη για τη διαλεύκανση των ερωτημάτων αυτών με όρους επιστημονικούς, οργανώθηκαν τα ερευνητικά βήματα και συστηματοποιήθηκε η διερεύνηση των υποθέσεων εργασίας. Για να αποκρυπτογραφήσουμε τους μηχανισμούς που συνθέτουν τη δομή και τη λειτουργία της χρονικότητας των κοινωνικών υποκειμένων έπρεπε να την εξετάσουμε μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής φύσης του χρόνου η οποία ζυμώνεται μέσα στους ιδεολογικούς λόγους κάθε εποχής, μέσα στις αξιολογικές ιεραρχίες των ατόμων και των ομάδων στις οποίες ανήκουν, στην οικονομική και πολιτισμική προέλευσή τους.

Η μελέτη του χρόνου είναι σημαντική για την κοινωνική ψυχολογία διότι αποτελεί ένα πρόσφορο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές δομές και νόρμες επηρεάζουν, σε βαθμό ετεροκαθορισμού ή υπερκαθορισμού, τις ατομικές συμπεριφορές, απόψεις και εμπειρίες και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Παράλληλα, εγκαινιάζει ένα πεδίο

μελέτης στο οποίο οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις των κοινωνικών υποκειμένων και των κοινωνικών ομάδων μπορούν να μελετηθούν υπό ένα δυναμικό πρίσμα το οποίο θα μας επιτρέψει να δούμε υπό ποιες συνθήκες οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις, εμποτισμένες από τον ιδεολογικό-αναπαραστασιακό λόγο που τις παράγει, μπορούν να επισημάνουν και να επιχειρήσουν να ανατρέψουν ορισμένες κοινωνικές ισορροπίες όταν αυτές ευθύνονται για κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες.

Η γέννηση του ερωτήματος και η διαμόρφωση της προβληματικής

Αντικείμενο της προβληματικής μας και των ερευνητικών βημάτων που την ενσαρκώνουν είναι η κοινωνιοψυχολογική μελέτη του χρόνου, η «αίσθηση» του οποίου συχνά μελετάται ως ενδοψυχολογικό φαινόμενο αλλά η διαμόρφωσή του και η αναπαραγωγή του είναι σαφώς κοινωνικές, και η κριτική ματιά ως προς την ουσιαστική ελευθερία του ελεύθερου χρόνου που δεν παύει να είναι κοινωνικά καθορισμένος, στα παιδιά, και συγκεκριμένα σε μαθητές πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα και είναι φορείς μιας διαφοροποιημένης βιωμένης και συμβολικής κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας. Παρακάτω, θα δούμε εν συντομία, τους βασικούς όρους από τους οποίους απαρτίζεται η προβληματική μας: η κοινωνιοψυχολογική φύση του χρόνου, οι περιορισμοί του ελεύθερου χρόνου και η σημασία του χρόνου για τα παιδιά στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ο χρόνος ως κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή

Θεωρούμε ότι ο χρόνος δεν είναι το άθροισμα των ψυχολογικών και κοινωνικών νοηματοδοτήσεων του αλλά η διαπλοκή των διαστάσεων αυτών που τον ανάγουν σε κοινωνιοψυχολογικό φαινόμενο. Αν η ψυχολογική πτυχή του, όπως και η κοινωνική, έχουν μελετηθεί επισταμένα ως ξεχωριστά φαινόμενα, η κοινωνιοψυχολογική προσέγγισή του δεν έχει τονιστεί ιδιαίτερα. Θα προσπαθήσουμε επομένως εδώ να ριζούμε φως στο φαινόμενο

του χρόνου χρησιμοποιώντας τα εργαλεία του κοινωνιοψυχολογικού πεδίου και συγκεκριμένα τις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Η αξιοποίηση της παρατηρούμενης συμπεριφοράς, των προτιμήσεων και των απαιτήσεων των υποκειμένων όπως τις αποκάλυπτουν τα εργαλεία μέτρησης που έχουμε στη διάθεσή μας έχει σαν ρόλο τη διάνοιξη ενός δρόμου που θα μας οδηγήσει στις κοινωνικές αναπαραστάσεις: οι ψυχολογικές παρατηρήσεις αποτελούν δηλαδή μια έκφραση, έναν τρόπο εκδήλωσης των κοινωνικών αναπαραστάσεων τον οποίο μπορούμε να προσεγγίσουμε μέσω της παρατήρησης ή του πειραματικού χειρισμού και ο οποίος μαρτυρά τις ιδιότητες και τη δομή του πυρήνα της αναπαράστασης από την οποία εκκινείται.

Διαλέγουμε να εξετάσουμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις διότι θεωρούμε ότι «προοδίδουν» τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ιδιοποιούνται τον περιβάλλοντα κόσμο, «διαβάζουν, αποκωδικοποιούν και ελέγχουν κοινωνιογνωστικά την πραγματικότητα» (Παπαστάμου & Μαντόγλου, 1995, σ.15) και, επιπλέον, γιατί αποτελούν ένα πρόσφορο πεδίο συγκριτικών προσεγγίσεων (με κριτήρια κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτισμικά) εφόσον καθορίζονται τόσο από το ίδιο το υποκείμενο (την ιστορία του, τα βιώματά του), και από το κοινωνικό και ιδεολογικό σύστημα μέσα στο οποίο υπεισέρχεται, όσο και από τη φύση των σχέσεων που διατηρεί το υποκείμενο με αυτό το κοινωνικό σύστημα, όπως επεσήμανε ο Jean-Claude Abric (1975-1976). Μια κοινωνική αναπαράσταση δεν είναι ποτέ μια ουδέτερη απόρροια της νοοτροπίας και της ιδιοσυγκρασίας ενός ατόμου, ακόμη κι όταν αναζητούμε να την ανιχνεύσουμε μέσα από τα κατεξοχήν «ατομικιστικά» εργαλεία της γνώμης, της στάσης, της προτίμησης ή του γούστου. Αντιθέτως, αποτελεί ένα πολύπλοκο προϊόν των υλικών και συμβολικών μέσων που διαθέτει το κάθε κοινωνικό υποκείμενο, των πληροφοριών και των εργαλείων στα οποία έχει πρόσβαση, της θέσης που κατέχει στην κοινωνική ιεραρχία, του προσήμου που αποδίδει το κοινωνικό πεδίο στην ιδεολογική και πολιτική φόρτιση των ομάδων στις οποίες υπάγεται ή με τις οποίες νιώθει αλληλέγγυο. Έτσι, οι ανομοιοότητες σε ένα σύνολο συμπεριφορών, τάσεων και προτιμήσεων από την πλευρά των

υποκειμένων μας ενδιαφέρουν ως αντικείμενα μελέτης διότι ουσιαστικά αντανακλούν τις πραγματικές, υποφαινόμενες ανομοιότητες οι οποίες διατρέχουν όλα τα επίπεδα της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας: τις αντιλήψεις και τις εκτιμήσεις τους, τη δράση τους σε περιστάσεις όπου τα άτομα θεωρούνται ακόμη εναλλάξιμα και σε περιστάσεις όπου φέρονται σύμφωνα με την κοινωνική θέση τους και τις κατηγορικές υπαγωγές τους και τέλος, το σύστημα πεποιθήσεων και αναπαραστάσεών τους και τη στάση που τηρούν απέναντι στους κοινωνικούς κανόνες (Doise, 1982). Το κοινωνιοψυχολογικό αυτό εργαλείο θα μας επιτρέψει λοιπόν όχι τόσο να γεφυρώσουμε το χάσμα μεταξύ ατομικού και κοινωνικού αλλά να απομυθοποιήσουμε την αντιπαράθεση αυτή και να αμφισβητήσουμε τη νομιμότητά της.

Στην προσέγγιση της χρήσης του χρόνου με όρους ελεύθερης, ιδιοσυγκρασιακής αξιοποίησης, κατανομής και επιλογής δραστηριοτήτων ελλοχεύει ο κίνδυνος της ταύτισης της με έννοιες επιστημονικά επισφαλείς και αδιευκρίνιστες όπως η ευχαρίστηση, η προτίμηση και η ψυχική, προσωπική απόλαυση. Για την αποφυγή αυτού του σινοπέλου συνυπολογίζουμε, ή μάλλον αποδίδουμε πρωταρχική σημασία, στο «ρόλο των κοινωνικών δομών και θεσμών, την επίδραση της εμπορευματοποιημένης κοινωνίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στις επιλογές των διαφόρων δραστηριοτήτων» (Κορωναίου, 1996, σ.68) και κάθε φορά που καλούμαστε να ερμηνεύσουμε συμπεριφορές και στάσεις πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι τα υποκείμενα δε δρουν ελεύθερα και ατομικά αλλά περιοριζόμενα και κατευθυνόμενα από κοινωνικούς καταναγκασμούς και επικαθορισμούς.

Από κάθε άποψη οδηγούμαστε τελικά στη συνειδητοποίηση ότι ο ίδιος ο ψυχολογικός χρόνος είναι ταυτόχρονα ένα κοινωνικό φαινόμενο και υπό αυτή την ιδιότητα καταφέρει να δίνει νόημα στις ατομικές ή συλλογικές δραστηριότητες που προκύπτουν από την κοινωνική αλληλεπίδραση και ταυτόχρονα μορφοποιούν το κοινωνικό πεδίο. Γι' αυτό και ο χρόνος δεν βιώνεται ποτέ αδιαφοροποίητα και ομοιοτρόπως από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες αλλά θεσμίζεται από κάθε συγκεκριμένη κοινωνία με βάση τις συλλογικές αναπαραστάσεις. Η θέσμισή του ποικίλλει όχι μόνο ανάλογα με τις ιστορικές εποχές και

τους πολιτισμούς αλλά παρουσιάζει διακυμάνσεις και στο εσωτερικό μιας κοινωνίας ή ενός πολιτισμού ανάλογα με τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες (Samuel, 1984).

Η αντιμετώπιση των ατόμων ως κοινωνικών υποκειμένων που φέρουν τη σφραγίδα των κατηγοριών υπαγωγών τους και δρουν ή σκέφτονται σύμφωνα με τις επιταγές ή τα περιθώρια που αυτές ορίζουν δε στοχεύει σε μια ισοπεδωτική αποσιώπηση των διακυμάνσεων της προσωπικότητας και της ατομικής ιστορίας του κάθε κοινωνικού δράστη αλλά στηρίζεται στην άποψη ότι «οι διαφορές του χαρακτήρα αντιστοιχούν σε διαφορές συγκεκριμένων εμπειριών και σε διαφορετικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας σύμφωνα με τις οποίες ορισμένοι είναι περισσότερο ή λιγότερο ίσοι από άλλους» (Moscovici, 1985). Η μελέτη των τρόπων και των αποτελεσμάτων της δόμησης των αναπαραστάσεων του χρόνου περνά αναγκαστικά από το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον από το οποίο τα άτομα κληρονομούν ορισμένες υπαγωγές και μέσα στο οποίο διαμορφώνονται οι τάσεις σχετικά με τις υπαγωγές που θα αποκτήσουν στο μέλλον. Η κοινωνική θέση είναι πράγματι η μήτρα του κόσμου των αναπαραστάσεων και των σύστοιχων συμπεριφορών στον οποίο προσχωρεί κάθε άτομο ή ομάδα και μπορεί να προβλέψει ή και να ερμηνεύσει τις παρατηρούμενες διαφορές.

Ο απελευθερωμένος χρόνος

Στο έργο του *Η Κοινωνία της Κατανάλωσης*, ο Jean Baudrillard (1970) υποστηρίζει πως δεν υπάρχει καθόλου μεγαλύτερη ισότητα ευκαιριών ή περισσότερη δημοκρατία απέναντι στον ελεύθερο χρόνο από όση υπάρχει μπροστά σε οποιοδήποτε άλλο αγαθό ή υπηρεσία και εν συνεχεία, ότι, ενδεχομένως, η ανάπαυση, η χαλάρωση, «το διάλειμμα» αποτελούν ανάγκες για τον καθένα μας χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως προσδιορίζουν από μόνες τους το ίδιο το αίτημα του διαλείμματος και τηςσχόλης, το οποίο δεν είναι άλλο από την κατανάλωση του χρόνου. Διότι, εξηγεί, ο χρόνος και μάλιστα ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι τόσο η ελεύθερη δραστηριότητα με την οποία τον γεμίζουμε όσο η ελευθερία να

χάνουμε το χρόνο μας, να τον ξοδεύουμε, να τον «σκοτώνουμε». Από την αποδοχή αυτής της σκέψης μέχρι του να υποστηρίξουμε ότι δε χαίρουν βέβαια όλες οι κοινωνικές τάξεις και όλα τα πολιτισμικά καθεστάτα αυτού του προνομιακού τρόπου θέασης του χρόνου δεν απέχουμε στην πραγματικότητα πολύ.

Όσο για τον ελεύθερο χρόνο, πρέπει μάλλον να αντιμετωπιστεί ως χρόνος απελευθερωμένος: «ελευθερωμένος από τον πιο ισχυρό κοινωνικό περιορισμό τον οποίο ασκεί η εργασία, ένα πεδίο δράσης όπου οι κοινωνικές νόρμες, χωρίς να εξαλείφονται, γίνονται πιο χαλαρές, όπου οι επιλογές πληθαίνουν και διευρύνονται. Το κοινωνικό παιχνίδι γίνεται πιο ευέλικτο και οι νόρμες θεωρούνται μάλλον υπό διαμόρφωση παρά ήδη διαμορφωμένες. Το άτομο δεν είναι ελεύθερο, είναι απλώς πιο ελεύθερο» (Sue, 1994, σ.194). Η αυξανόμενη στις μέρες μας αξία του ελεύθερου χρόνου σημασιοδοτεί την απομάκρυνση από την απλή μηχανική μέτρηση του χρόνου και τη στροφή προς την αναζήτηση μιας ποιοτικής διάστασης του χρόνου που ταυτίζεται με την ποιότητα της ίδιας της ζωής (Κορωναίου, 1996). Η σύνδεση της οικονομικής άνεσης και της υψηλής κοινωνικής στάθμης με την καλύτερη και αρτιότερη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου οδήγησε ωστόσο στο εξής παράδοξο: για να αυξήσουμε τις δυνατότητες πρόσβασης στα αγαθά του ελεύθερου χρόνου πρέπει να δουλέψουμε περισσότερο! (Mothé, 1997)

Η ποιότητα του ελεύθερου χρόνου ορίζει τον τρόπο άσκησης των δραστηριοτήτων και κατ' επέκταση τις ίδιες τις δραστηριότητες, και έτσι ευνοεί το σχηματισμό επιμέρους πολιτισμών και νοοτροπιών, νέων υπαγωγών και ταυτοτήτων, την αναπλαισίωση και ανακατάταξη του κοινωνικού, γνωστικού, ηθικού και αισθητικού χάρτη του κόσμου (Sue, 1994). Πράγματι, για τα κοινωνικοοικονομικά ασθενέστερα στρώματα ο ελεύθερος χρόνος τείνει να καταδικάζεται σε αδράνεια και απραξία, ακριβώς γιατί βασική επιδίωξή του είναι να αντιπαραβληθεί με τον χρόνο της εργασίας, ο οποίος είναι καταπόνηση, πίεση, καταναγκασμός και εξόντωση. Ο Roberto Matta, σουρεαλιστής χιλιανός καλλιτέχνης, υποστήριζε ότι αν θέλουμε να μετρήσουμε το χρόνο, το πραγματικό μέτρο είναι μεν η

ημέρα, όχι όμως η ημέρα των 24 ωρών, αλλά η ημέρα ως απειλή, επίθεση, κίνδυνος, κούραση, πίεση. Ακόμη και ο ελεύθερος χρόνος κινείται λοιπόν, έστω και έμμεσα, σε μια σφαίρα χρηστικής λογικής, πρέπει κάτι να εξυπηρετεί, την προσωπική καλλιέργεια, την απόκτηση γνώσεων ή ικανοτήτων, την κοινωνική συναναστροφή που μπορεί να αποδειχθεί πηγή κύρους ή προνομίων, ή ακόμη και την αποθησαύριση, την επιλογή δηλαδή δραστηριοτήτων με χαμηλό κόστος με γνώμονα την αντιμετώπιση του ελεύθερου χρόνου ως ευκαιρία για εξοικονόμηση χρημάτων. Ας προσθέσουμε ότι είναι μάλλον δύσκολο και για τα παιδιά των χαμηλών στρωμάτων να έχουν διδαχθεί από το οικογενειακό τους περιβάλλον να χρησιμοποιούν τις χρονικές παύσεις μεταξύ των ωρών της μελέτης ή των υποχρεώσεων τους για τη χαλάρωση, τον εμπλουτισμό ή τη διεύρυνση του πνεύματός τους. Το ζήτημα που τίθεται ουσιαστικά είναι αυτό της «ελεύθερης παιδείας» – της μακρόχρονης και ανεπαίσθητης εξοικείωσης και τριβής με έργα ιδεών και τέχνης, μορφωτικά εφόδια και προδιάθεση (με την έννοια της εξάσκησης) για μάθηση – ενός κοινωνικού κεκτημένου και όχι ενός φυσικού προσόντος (Φραγκουδάκη, 1985), που συνοψίζει αυτό που η κάθε οικογένεια μεταβιβάζει στα παιδιά της μέσα από έμμεσους κυρίως δρόμους. Αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής μάθησης είναι ένα ορισμένο μορφωτικό κεφάλαιο και μια ορισμένη έξη – κεντρική έννοια αυτής της διατριβής την οποία θα αναλύσουμε διεξοδικά στην πορεία –, δηλαδή ένα σύστημα αξιών βαθιά εσωτερικευμένων, που συμβάλλει μεταξύ άλλων στον καθορισμό της συμπεριφοράς του παιδιού τόσο απέναντι στο γνωστικό και πολιτισμικό κεφάλαιο όσο και απέναντι στο σχολικό θεσμό (Bourdieu, 1996) και ευθύνεται ριζικά για τις στάσεις και τις αντιλήψεις που αναπτύσσονται αναφορικά με την πνευματική καλλιέργεια και την «αξία» της αφιέρωσης χρόνου σε αυτήν.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Friedmann (1964) για τη συμπληρωματικότητα ή μη του ελεύθερου χρόνου ανάλογα με το βαθμό ικανοποίησης από την εργασία, υποθέτουμε ότι και για τους μαθητές, ο χρόνος λειτουργεί συμπληρωματικά για όσους αντλούν νόημα ή ευχαρίστηση από τη μαθησιακή διαδικασία και αντισταθμιστικά για όσους δεν έλκονται ή

δεν ικανοποιούνται από αυτήν. Ενδέχεται, πράγματι, οι πρώτοι να βιώνουν το διάλειμμα ως ξεκούραση, ως ανάπαυλα, μια μικρή ανάπαυση πριν τη συνέχιση της κανονικής ροής του μαθήματος και του σχολικού χρόνου· ενώ στη δεύτερη κατηγορία το διάλειμμα ενδέχεται να βιώνεται με την κυριολεκτική του σημασία, αυτή της διακοπής, της παύσης, της απαλλαγής από την εργασία.

Με άλλα λόγια, όχι μόνο η αξιοποίηση του εκπαιδευτικού χρόνου αλλά και η παιγνιώδης εκμετάλλευσή του, η δραστηριότητα του παιχνιδιού είναι μια σαφής κοινωνική και πολιτισμική έκφραση καθώς «πραγματοποιείται μέσα σε κάποια καθορισμένα τοπικά και χρονικά όρια, σύμφωνα με κανόνες ελεύθερα αποδεκτούς αλλά απόλυτα δεσμευτικούς» (Huizinga, 1989, σ.49) και όπως κάθε πολιτισμική λειτουργία, δεν είναι δυνατό να ξεφύγει από όρους όπως οι κανόνες, η υποχρέωση, το καθήκον. Κάθε δραστηριότητα, όσο ελεύθερη, αυτοσχέδια και αυθόρμητη και να την καθιστά το διάλειμμα ή το παιχνίδι υπόκειται στους ανυπέβλητους περιορισμούς του χρόνου: έχει ένα σημείο έναρξης και ένα σημείο λήξης· αλλά και στους περιορισμούς που θέτει το χωρικό πεδίο, «καθορισμένο από πριν υλικά είτε ιδεατά, προμελετημένα είτε αυτονόητα» (Huizinga 1989, σ.24).

Ο χρόνος στα παιδιά και στην εκπαίδευση

Οι λόγοι για τους οποίους στραφήκαμε στην παιδική ηλικία και στο εκπαιδευτικό περιβάλλον ήταν αφ' ενός, το ενδιαφέρον για μια ηλικιακή κατηγορία η οποία διέπεται, θεωρητικά τουλάχιστον, από πιο ευέλικτες νόρμες και από κοινωνικές αναπαραστάσεις που μεταβιβάζονται από τους προγενέστερους χωρίς ωστόσο να παύουν να βρίσκονται ακόμη υπό διαμόρφωση· αφ' ετέρου, το ενδιαφέρον για τον μαθητικό πληθυσμό ως φορέα της σφραγίδας του εκπαιδευτικού μηχανισμού και των ιδεολογικών ερεισμάτων του. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως υπάρχει πλήθος κοινωνικών πεδίων όπου η διαπολιτισμική συνύπαρξη και σύγκρουση εμφανίζονται πολύ πιο οξυμμένες και άρα περισσότερο αποκαλυπτικές των διαφορετικών κοινωνικών πρακτικών και αναπαραστάσεων.

Επομένως, θα περίμενε - ή θα ήλπιζε- κανείς, οι στερεοτυπικές διχοτομήσεις και οι πολιτισμικές ή κοινωνικοοικονομικές ανισότητες να παρουσιάζονται αμβλυμένες μέσα σε ένα περιβάλλον εκπαίδευσης, καλλιέργειας και καταπολέμησης των κλειστών σχημάτων προκατάληψης και μαζί αποδυναμωμένες λόγω της νεαρής ηλικίας του εν λόγω πληθυσμού και της αδιαμόρφωτης, λιγότερο εσωτερικευμένης και περισσότερο ευέλικτης κοινωνικής σκέψης που θα αναμέναμε από αυτόν ελλείψει κοινωνικών επιρροών και ταυτίσεων. Αλλά ο βιομηχανικός, καπιταλιστικός, εργασιακός χρόνος δε θα μπορούσε να μην έχει εφαρμοστεί και στην εκπαίδευση και να έχει διαμορφώσει το σχολικό χρόνο με τέτοιο τρόπο ώστε μόλις περνά την πόρτα του σχολείου, το παιδί να μπαίνει στο καινούργιο σύμπαν του πειθαρχημένου χρόνου (Thomson, 1994, σ.48).

Εάν όπως υποστηρίζουμε η αίσθηση του χρόνου που έχει ένα άτομο δεν είναι ποτέ άσχετη από τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και από την αντίστοιχη βιωμένη εμπειρία του, συμπεραίνουμε ότι κάθε κοινωνικό περιβάλλον είναι επιφορτισμένο με έναν ιδιαίτερο χρονικό προσανατολισμό ο οποίος διοχετεύεται στα μέλη του. Έτσι, αναμενόμενο θα είναι «μαθητές που προέρχονται από εργατικές οικογένειες... να έχουν έναν “παροντικό” προσανατολισμό και να επιζητούν άμεση ικανοποίηση των αναγκών τους. Αντίθετα, μαθητές που προέρχονται από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν “μελλοντικό” προσανατολισμό και μπορούν να μεταθέσουν ή να προγραμματίσουν για το μέλλον την ικανοποίηση των διαφόρων αναγκών τους» (Μαυρογιώργος 2003).

Ο Parker (1976) υποστηρίζει ότι κάθε φορά που η κοινωνική θέση, η οικονομική κατάσταση ή οι πολιτισμικές καταβολές αξιολογούνται ως αρνητικές ή μειονοτικές, έχουμε συνήθως να κάνουμε με ομαδοποιήσεις ατόμων για τα οποία ο χρόνος πρέπει να αξιοποιηθεί όσο το δυνατόν εποικοδομητικότερα, όχι όμως με γνώμονα τη δημιουργικότητα ή την προσωπική ικανοποίηση αλλά τη σκληρή εργασία, το μόχθο και το άμεσο, έστω και χαμηλό κέρδος για να συντηρηθούν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους (βλ. Κορωναίου, 1996, σ. 230-244). Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι αυτές οι πρακτικές επιβίωσης

και αντιμετώπισης των πραγματικών συγκυριών κληροδοτούν στα παιδιά την αντιμετώπιση του χρόνου ως μιας «απειλητικής» διάστασης την οποία καλούνται να υποτάξουν άμεσα και να την εκμεταλλευτούν «επί τόπου» και «επί του παρόντος» – οι χρονικοί επικαθορισμοί συμπαρασύρουν πάντοτε και τους ανάλογους χωρικούς περιορισμούς και αντίστροφα – γιατί το μέλλον ορθώνεται μπροστά τους αβέβαιο, ανασφαλές και μη ελεγχόμενο εξαιτίας του μειονεκτικού χαρακτήρα της κοινωνικής ισχύος τους, της ταυτότητας τους και της επενέργειας που δικαιούνται επί των συνθηκών διαβίωσης τους. Σύμφωνα και με τους Baudelot και Establet (1972), οι γονείς που δουλεύουν υπό αντίξοες συνθήκες είναι γονείς εκμεταλλευόμενοι, κουρασμένοι, αγχώδεις για το μέλλον τους, γονείς που υφίστανται πολλές ταπεινώσεις και δεν τους είναι δυνατό να εκφράσουν στο παιδί τους την ελευθερία στην πράξη και να ενδιαφερθούν στον ίδιο βαθμό με άλλους γονείς για τα παιχνίδια του, τις απόψεις του και τη σχολική εργασία του (Snyders, 1981, σ.389).

Αυτή η ποικιλομορφία, ή καλύτερα αυτός ο άνισος καταμερισμός δυνάμεων, τείνει να αγνοείται από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό ο οποίος είναι εξ ολοκλήρου δομημένος πάνω στη λογική μιας μακροπρόθεσμης προοπτικής και μιας ετεροχρονισμένης, τοποθετημένης στο μέλλον, αποκόμισης οφελών και απόδοσης των τωρινών κόπων. Για παιδιά δεμένα με τον κόσμο του παρόντος, προσγειωμένα στα καθημερινά άγχη, οι μελλοντικοί σχεδιασμοί έχουν ενδεχομένως κάτι το γελοίο και το ανεδαφικό διότι παιδιά από περιβάλλοντα όπου ευδοκιμούν ο φαταλισμός και η ηδονιστική απομύζηση του χρόνου δύσκολα σκέφτονται με όρους αιτιοτήτων, πιθανοτήτων και υποθετικών καταστάσεων.

Ο Gilly (1989) μελετώντας την πρόσληψη των μαθητών από το δάσκαλο, κάνει λόγο για πρωτοτυπικές εικόνες, και συγκεκριμένα, δύο για τους καλούς μαθητές (ο δραστήριος, κοινωνικός και έξυπνος μαθητής και ο μελετηρός και πειθαρχημένος μαθητής) και δύο για τους κακούς μαθητές (ο παθητικός, αναδιπλωμένος στον εαυτό του και μη χαρισματικός μαθητής και ο τεμπέλης, απρόσεχτος και ανυπάκουος μαθητής). Είναι σαφές ότι τα δύο αυτά είδη αρχετυπικών εικόνων των μαθητών εγγράφονται σε διαφορετικές χρονικές

προοπτικές: τα χαρακτηριστικά του καλού μαθητή αντιστοιχούν στο παιδί που ενσαρκώνει τη μελλοντική χρονική προοπτική, και μιλά τη γλώσσα της καταβολής σκληρών κόπων και της ετεροχρονισμένης ανταμοιβής που διακηρύσσει το σχολείο ενώ οι ιδιότητες που αποδίδονται στον κακό μαθητή αντανakλούν την παραίτηση και την έλλειψη εμπλοκής του μοιρολατρικού παρόντος και την αδυναμία ανταλλαγής των απολαύσεων του παρόντος με ένα πιο μακροπρόθεσμο εκπαιδευτικό πλάνο που εκφράζει ακριβώς η διάσταση του ηδονιστικού παρόντος. Αυτή η τυπολογία μαθητών, όσο αναγωγική κι αν είναι, μας παραπέμπει στην υπόθεση περί αλληλεπίδρασης της ευαλωτότητας και του σχηματισμού των χρονικών προοπτικών. Με άλλα λόγια, τα προφίλ μαθητών παραπέμπουν σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα, όπου είναι πιο πιθανό να παρατηρηθούν οι μεν ή οι δε συμπεριφορές. Το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον άλλωστε παρεμβαίνει όχι μόνο στην εικόνα του μαθητή αλλά και στο ζήτημα της σχολικής αποτυχίας και της απόδοσής της. Η αποτυχία παιδιών από ασθενή κοινωνικοοικονομικά στρώματα αποδίδεται στην τεμπελιά, στην απροθυμία και στην ανευθυνότητά τους, ενώ η αποτυχία παιδιών από πιο προνομιούχα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα αποδίδεται σε περιστασιακούς παράγοντες και θεωρείται αναστρέψιμη (Marc, 1984). Κι άλλα ευρήματα (Chryssochoou, Picard & Pronine, 1998) δείχνουν ότι οι εκπαιδευτικοί κατασκευάζουν «θεωρίες» της σχολικής επίδοσης οι οποίες όχι μόνο δεν είναι ανεξάρτητες από τις κατηγοριές υπαγωγές των ενδιαφερόμενων μαθητών αλλά είναι δομημένες γύρω από την οργανωτική αρχή της κοινωνικής καταγωγής.

Το σχολείο είναι υποχρεωμένο να αντιμετωπίζει ως ίσα παιδιά που έρχονται από περιβάλλοντα καθ' όλα άνισα, όχι απλώς καταδικάζοντας έτσι σε αποτυχία την προσέγγιση ισότητας αλλά οξύνοντας τις αποκλίσεις που έχουν ήδη μεταξύ τους τα παιδιά φτάνοντας στο σχολείο. Συγκεκριμένα, «τα χωροχρονικά πλαίσια της σχολικής ζωής, χάρη στην ύπαρξη και εφαρμογή ενός συστήματος κανόνων, ευνοούν όχι μόνο την ομοιομορφία-ομοιογένεια του μαθητικού πληθυσμού αλλά και την ταυτόχρονη κατάτμηση-ιεράρχησή

του» (Νούτσος, 1982, σ. 56). Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός αντλεί το νόημα, την ισχύ και τη λειτουργικότητά του μέσα από την αφομοίωση, την υλοποίηση και την ενδυνάμωση της κυρίαρχης πρακτικής ιδεολογίας ρυθμίζοντας τη σχολική ζωή με τους όρους του κοινωνικού καταμερισμού δυνάμεων, ευκαιριών, ανισοτήτων και σχέσεων κυριαρχίας – μη κυριαρχίας (ή υποταγής). Η εκπαιδευτική διαδικασία, λοιπόν:

«οργανώνεται και εκτυλίσσεται μέσα σ' ένα γραμμικό χρόνο, δηλαδή σε ένα χρόνο που συγκροτείται από ένα άθροισμα διαδοχικών χρονικών σειρών, σ' ένα χρόνο που σωρεύεται και μπορεί να επαναληφθεί (...) μέσα σ' αυτό το χρόνο υποτάσσεται ομοιόμορφα το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού και ταυτόχρονα κατανέμεται και κατατάσσεται ανάλογα με τη θέση που ο καθένας ξεχωριστά κατέχει σ' αυτή τη γραμμική χρονική εξέλιξη. Σχολικός χώρος και χρόνος αποικρυσταλλώνονται έτσι στην πρακτική δραστηριότητα του ατόμου-μαθητή, δημιουργώντας τελικά τις προϋποθέσεις για την αφομοίωση, μακροπρόθεσμα, των ανάλογων υλικών πλαισίων αναφοράς που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής» (Νούτσος 1982, σ.57).

Οι διαφορετικές εκφάνσεις της αξιοποίησης του σχολικού χρόνου αποκαλύπτουν ότι οι διαφορές στη χρήση του μπορούν να αναδείξουν μια άλλη μορφή κοινωνικής διάκρισης και ανισότητας σε βαθμό που μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι «η ανισότητα στην κατανομή και χρήση του σχολικού χρόνου είναι ανισότητα ευκαιριών μάθησης σε βάρος των μη προνομιούχων μαθητών» (Μαυρογιώργος, 2003, σ. 104). Οι εκδηλώσεις, οι συμπεριφορές και οι δραστηριότητες της σχολικής ζωής δεν είναι ούτε αυθόρμητες ούτε τυχαίες· «προϋποθέτουν αντίθετα ένα υλικό πλαίσιο αναφοράς, δηλαδή κάποια υλικά καλούπια τα οποία μορφοποιούν σε αυστηρά περιγράμματα το χώρο και το χρόνο της σχολικής ζωής. Το πραγματικό θεμέλιο αυτών των πλαισίων δεν βρίσκεται ωστόσο μέσα στο σχολείο. Υποστηρίζουμε έτσι την άποψη πως η σχολική ζωή, το σχολείο γενικότερα, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να αναπαράγει, τροποποιημένα και μεταφρασμένα σε σχολικά, τα

ίδια υλικά πλαίσια αναφοράς που χαρακτηρίζουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής» (Νούτσος, 1982, σ. 57).

Η βασική μας υπόθεση συνοψίζεται στο ότι οι συνθήκες διαβίωσης του κάθε μαθητή και η κοινωνικοοικονομική κατάσταση του οικογενειακού περιβάλλοντός του διαμορφώνουν μια ορισμένη «δέα» για την αξία, τη χρηστικότητα και την κατανομή του χρόνου η οποία αντανακλάται στη συμπεριφορά του και στις πρακτικές του, στις διαπροσωπικές και διομαδικές σχέσεις που συνάπτει με τον περίγυρο των ομηλίκων συμμαθητών του, στις προτιμήσεις του και στις επιλογές του. Αυτό που μας ενδιαφέρει να δείξουμε είναι ότι η ταύτιση του κάθε μαθητή με κάποια ή κάποιες διαστάσεις της Χρονικής Προοπτικής περισσότερο από κάποιες άλλες είναι μια πολυπαραγοντική διαδικασία η ρίζα της οποίας δεν εντοπίζεται στην προσωπικότητα, στις προτιμήσεις, στο σύνολο των γνωστικών λειτουργιών, στο μαθησιακό ρυθμό, στο γνωστικό στυλ, στο πολιτισμικό υπόβαθρο ή σε βασικές ακαδημαϊκές δεξιότητες (στοιχεία που έχουν όλα μελετηθεί ως γενεσιουργά διαφορών της εν λόγω πολυπλοκότητας στα πλαίσια διαφόρων α-κοινωνικών προσεγγίσεων).

Μέσα από την επεξήγηση της προβληματικής διαπιστώνουμε ουσιαστικά ότι η σχέση των ατόμων με το χρόνο μπορεί να αποτελέσει μια οδό διερεύνησης των ψυχοκοινωνικών δυναμικών οι οποίες ενεργοποιούνται όταν περνάμε από το ένα κοινωνικοοικονομικό στρώμα στο άλλο. Η εγγραφή του ατόμου σε ένα σαφώς οριοθετημένο, ρητά η άρητα κλειστό, κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον, ορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αυτό αναπαριστά το παρελθόν του, βιώνει το παρόν του και οικοδομεί τις προσδοκίες και τις αγωνίες του για το μέλλον.

Όπως γίνεται φανερό, είναι πεποίθησή μας ότι οι κοινωνικές τάξεις, παρά τις ενάντιες φωνές, είναι διακριτές. Σύμφωνα με τον Bourdieu (2002) το πρόβλημα των κοινωνικών τάξεων μπορεί να αντιμετωπιστεί ως βιτγκενσταϊνικό ψευδοπρόβλημα, δεν έχει δηλαδή τόσο νόημα να υπερασπιστούμε την ύπαρξή τους η τη μη ύπαρξή τους, αλλά μπορούμε να αποδομήσουμε το πρόβλημα, να το αναλύσουμε στα συστατικά του προκειμένου να το

κατανοήσουμε και να το επιλύσουμε· αυτό που εξασθένησε δεν είναι το ταξικό χάσμα, οι υπαρκτές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες ή οι πολιτισμικές και συμβολικές διχοτομήσεις, αλλά η ταξική συνείδηση και η κοινωνική ταυτότητα, οδηγώντας έτσι στην εικόνα ενός κόσμου «θρυμματισμένου σε αθυρίδωτες μονάδες» (Elias, 2004, σ.26). Όταν κάνουμε λόγο για τάξεις, έχουμε στο μυαλό μας ορισμένες διαφορές· οι διαφορές με τη σειρά τους παραπέμπουν σε μια διασπορά, άρα σε έναν χώρο. Ο Bourdieu αποσκοπεί ακριβώς στην επιστημονική ανακατασκευή του χώρου αυτού, ο οποίος διέπεται και οργανώνεται από δύο θεμελιώδεις και τεμνόμενες αρχές διαφοροποίησης, το οικονομικό κεφάλαιο και το πολιτισμικό κεφάλαιο. Με ερμηνευτικό όχημα την έννοια της έξης, θέλουμε να δείξουμε ότι ο χρόνος δεν είναι κάποια «αμίμητη ιδιαιτερότητα μιας ελεύθερης ατομικότητας, αλλά είναι η παραδειγματική μορφή υποταγής στην κοινωνική μοίρα [...] το αποτέλεσμα μιας ειδικής κοινωνικής κληρονομιάς» (Bourdieu, 2002, σ. 28).

Πρώτες μεθοδολογικές επιλογές

Η σχέση της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας με την κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου μπορεί να μελετηθεί μόνο αν πρώτα τεθεί ένα γερό θεμέλιο διεπιστημονικής διερεύνησης και αναζήτησης θεωρητικών υλικών. Είναι αλήθεια ότι πολλά συναφή πεδία πρέπει να συνδράμουν για να τεθεί σε αποτελεσματική λειτουργία ο κοινωνιοψυχολογικός μηχανισμός σκέψης και ερμηνείας και να προσεγγιστούν ολόπλευρα οι δύο ιδεολογικές κατασκευές που συγκεντρώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον μας: η χρονικότητα και η ευαλωτότητα, ή καλύτερα, ο ρόλος της ευαλωτότητας στη διαμόρφωση της χρονικότητας. Στόχος μας είναι η αποφυγή των αναγωγισμών και των εύκαιρων γενικεύσεων, καθώς και του κινδύνου της ψυχολογιοποίησης των κοινωνικών φαινομένων ή της κοινωνιολογιοποίησης των ψυχολογικών φαινομένων. Το πραγματικό κοινωνιοψυχολογικό βλέμμα (Παπαστάμου, 2001) και η εφαρμογή του τριαδικού μοντέλου της κοινωνικής ψυχολογίας (υποκείμενο - άλλος- αντικείμενο) απαιτεί την άρθρωση και το σεβασμό της πολυπλοκότητας και της

συνθετότητας των υπό μελέτη φαινομένων, χωρίς ποτέ να τα απομονώνει από το κοινωνικό περιβάλλον και να τα αποσπά από τις πραγματικές επιπτώσεις τους. Απαιτεί επίσης το συνδυασμό μεθόδων γιατί οι μέθοδοι αυτές είναι απόρροια διαφορετικών βλεμμάτων. Για το λόγο αυτό, συνδυάσαμε τη χρήση ερωτηματολογίων με την πειραματική μέθοδο στα τέσσερα ερευνητικά βήματα που αποτελούν το δεύτερο μέρος.

Στην πολυδιάστατη φύση του φαινομένου του χρόνου έρχεται λοιπόν να προστεθεί ένας ακόμη παράγοντας πολυπλοκότητας που έχει τις ρίζες του στο πλαίσιο και διαμεσολαβεί τη σχέση του υποκειμένου με τη χρονικότητα μέσω των κοινωνικών χαρακτηριστικών με τα οποία το πλαίσιο αυτό εφοδιάζει τα άτομα και τα οποία δεν είναι ποτέ πανομοιότυπα στα διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά πλαίσια. Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση του χρόνου δε θα μπορούσε εξ ορισμού να μείνει αδιάφορη στο κριτήριο της κοινωνικοοικονομικής προέλευσης και της σύνοδης ευαλωτότητας ή ευρωστίας των κοινωνικών υποκειμένων, πόσω μάλλον σε μια εποχή σαν αυτή που διανύουμε τώρα, όπου η ευαλωτότητα και η απειλή της επισφάλειας από επικρεμάμενη λεπίδα πάνω από μια μερίδα του πληθυσμού τράπηκε σε καθολική πραγματικότητα, με αποτέλεσμα οι θεσμοί και οι αξίες να συντηρητικοποιούνται και τα περιχαρακωμένα κοινωνικά πεδία να ορθώνουν ακόμη πιο απαράβατα όρια και αδρές διαχωριστικές γραμμές. Η υιοθέτηση λοιπόν του κοινωνιοψυχολογικού βλέμματος υπαγορεύει αφ' ενός μια επιστημολογική δεκτικότητα σε θεωρητικό επίπεδο η οποία προσπαθεί να συμφιλιώσει ψυχομετρικά εργαλεία, ιδιοσυγκρασιακές προσεγγίσεις της χρονικότητας, αυστηρά κοινωνιολογικά οικοδομήματα και θεωρήσεις που γειτνιάζουν με μια ντετερμινιστική οπτική της κοινωνίας και αφ' ετέρου μας κατευθύνει προς συγκεκριμένες μεθοδολογικές επιλογές οι οποίες θα καταστήσουν εφικτή την ευκταία άρθρωση όλων αυτών των επιμέρους στοιχείων. Πράγματι, το κριτήριο πάνω στο οποίο δομήθηκαν όλα τα βήματα της διατριβής ήταν να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή ώστε σε κάθε περίπτωση η σχέση με το χρόνο να μην εξεταστεί αποσπασμένη από το πλέγμα των κοινωνικών δυναμικών εντός του οποίου ισορροπεί, να μη μελετηθεί

αποκομμένη από τον κοινωνικό ιστό του οποίου είναι προϊόν και ταυτόχρονα γενεσιουργός δύναμη, ένας μεγεθυντικός φακός του κοινωνικού γίνεσθαι φτιαγμένος από τα ίδια συστατικά στοιχεία τα οποία εξετάζει. Για το λόγο αυτό, τα θεωρητικά πεδία και οι εννοιολογικές κατασκευές στις οποίες προστρεξάμε επιλέχθηκαν με γνώμονα την ικανότητά τους να συμβάλουν στη δημιουργία ενός γόνιμου και αποτελεσματικού πλαισίου σύλληψης, εννοιολόγησης και εγχειρηματοποίησης του χρόνου λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ζωτικές κοινωνικές διακυβεύσεις και δυναμικές που εμπλέκει το φαινόμενο αυτό.

Πλάνο εργασίας και παρουσίαση των κεφαλαίων

Τα θεωρητικά και ερευνητικά ερωτήματα ήταν ουσιαστικά αυτά που έδωσαν μορφή στον σκελετό της διατριβής και οριοθέτησαν τα απαραίτητα βήματα για την ολοκλήρωσή της. Αρχικά, έπρεπε να βρεθεί μια κοινωνική εννοιολογική κατασκευή η οποία να μεταθέτει το χρόνο στο ερευνητικό πεδίο, να τον καθιστά παρατηρήσιμο, μετρήσιμο, συγκρίσιμο. Η διερεύνηση θεωριών και ερευνών που κινήθηκαν στην ίδια λογική μας οδήγησαν στην έννοια της Χρονικής Προοπτικής και ένα εργαλείο μέτρησής της, την κλίμακα Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI). Αφού είχαμε πια επιλέξει το εργαλείο, έπρεπε να προσεγγίσουμε τους πληθυσμούς που μας ενδιέφεραν. Αρχικά, τους ενήλικες για να σταθμίσουμε το εργαλείο που είχαμε διαλέξει με έναν ελληνικό πληθυσμό και στην ελληνική γλώσσα, στη συνέχεια τα παιδιά για να κατασκευάσουμε και να σταθμίσουμε ένα εργαλείο μέτρησης το οποίο θα μας επέτρεπε να ριζούμε φως στις Χρονικές Προοπτικές που αναγνωρίζουν και στη συνέχεια εσωτερικεύουν τα παιδιά. Επόμενο βήμα ήταν η διερεύνηση του ρόλου που παίζει στην επιλογή των Χρονικών Προοπτικών τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικες (εν προκειμένω, τους γονείς των μαθητών που συμμετείχαν) το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονται και η θέση που του αποδίδουν στην κοινωνικοοικονομική ιεραρχική κλίμακα, ρητά ή άρρητα – με άλλα λόγια, η αντικειμενική και η προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα. Στο σημείο αυτό

έρχεται να τεθεί το ερώτημα της δυνατότητας προσέγγισης της Χρονικής Προοπτικής μέσα από το πρίσμα της έξης της θεωρίας του Bourdieu, και να εξεταστεί κατά πόσο η κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου την οποία αφήνει να διαφανεί η μέτρηση της Χρονικής Προοπτικής διαθέτει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της έξης: α) διαμορφώνεται από τα βιοτικά ύφη· β) αναπαράγεται κοινωνικά εντός ομόλογων κοινωνικών περιβαλλόντων· γ) είναι μια μήτρα συμπεριφορών, *κοινωνικών πρακτικών*, τις οποίες βλέπουμε να πραγματώνονται στο πεδίο των κοινωνικών προδιαθέσεων ως εκπληρωμένες προδιαθέσεις. Τέλος, μετά την επαλήθευση της σχέσης της Χρονικής Προοπτικής με την κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα και τη νομιμοποίηση της χρήσης της ως κοινωνιοψυχολογικής μεταβλητής, θελήσαμε να διερευνήσουμε τον κανονιστικό χαρακτήρα της Χρονικής Προοπτικής ως νόρμας που αποδίδει, στις διάφορες υποκλίμακες της (μέλλον, ηδονισμός, φαταλισμός) θετικά ή αρνητικά πρόσημα σε συμπεριφορές, τρόπους διέλευσης μέσα από θεσμούς όπως η εκπαίδευση ή η εργασία, ακόμη και σε τυπολογίες χαρακτήρων. Για το λόγο αυτό, τα θεωρητικά πεδία και οι εννοιολογικές κατασκευές στις οποίες προστρέξαμε επιλέχθηκαν με γνώμονα την ικανότητά τους να συμβάλουν στη δημιουργία ενός γόνιμου και αποτελεσματικού πλαισίου σύλληψης, εννοιολόγησης και εγχειρηματοποίησης του χρόνου λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ζωτικές κοινωνικές διακυβεύσεις και δυναμικές που εμπλέκει το φαινόμενο αυτό.

Στο πρώτο μέρος, θα επιχειρήσουμε μια διεπιστημονική βιβλιογραφική επισκόπηση η οποία θα ρίξει φως από διάφορες οπτικές γωνίες στον χρόνο ως κατηγορία της επιστημονικής σκέψης: θα βασιστούμε σε αναφορές από τα πεδία της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας για να οδηγηθούμε στην κοινωνική ψυχολογία και να καταλήξουμε σε μια συγκεκριμένη εννοιολόγηση και εγχειρηματοποίηση του χρόνου: τη Χρονική Προοπτική. Ακολουθεί η παρουσίαση της προβληματικής, κεντρικό στοιχείο της οποίας είναι η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα ως κατηγορική υπαγωγή που εντάσσει το άτομο σε μια ομάδα, αποκλείοντάς το ταυτόχρονα από κάποιες άλλες, και ως

απελευθερωμένη πρόσβαση σε ορισμένες πρακτικές και συμπεριφορές, αποκλείοντας ταυτόχρονα κάποια άλλα υλικά και συμβολικά σημεία. Μετά την παρουσίαση των υποθέσεων εργασίας, ακολουθεί το ερευνητικό μέρος: οι τρεις έρευνες βασισμένες σε ερωτηματολόγια και το πείραμα. Όπως αναφέραμε και λίγο παραπάνω, το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τη στάθμιση της κλίμακας ZTPI (Zimbardo & Boyd, 1999) για την ελληνική γλώσσα και με ένα ελληνικό δείγμα ώστε να αποκτήσουμε ένα έγκυρο εργαλείο μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής για τους ενήλικες. Το δεύτερο κεφάλαιο περιέχει την κατασκευή και τη στάθμιση ενός εργαλείου μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής για τα παιδιά. Πρόκειται για μια κλίμακα εμπνευσμένη από αυτήν των ενηλίκων αλλά προσαρμοσμένη στον εμπειρικό, γνωστικό και γλωσσικό κόσμο των παιδιών. Το τρίτο κεφάλαιο συνίσταται στη συνδυασμένη χορήγηση των κλιμάκων μέτρησης για ενήλικες και παιδιά σε μαθητές των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου και στους γονείς τους για να ελέγξουμε αν η Χρονική Προοπτική, ως εργαλείο προσέγγισης της κοινωνικής αναπαράστασης του χρόνου, έχει χαρακτηριστικά έξης και επομένως αναπαράγεται, κατά ομόλογο τρόπο, από γενιά σε γενιά στο εσωτερικό των κοινωνικών τάξεων. Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει ένα πείραμα με θέμα την κανονιστικότητα του χρόνου και εξετάζει την υπόθεση του Moscovici (1976, σ. 113) σύμφωνα με την οποία η κοινωνική αναπαράσταση κάνει την εμφάνισή της όταν μια απειλή θέτει υπό αμφισβήτηση την ταυτότητα, όταν δηλαδή εισάγονται στην επικοινωνία πληροφορίες που ενεργοποιούν τις νόρμες και επικαλούνται τους κοινωνικούς κανόνες. Τέλος, σχολιάζουμε σε μια ενδελεχή συζήτηση τα αποτελέσματα των ερευνών σε σχέση με τις αρχικές θεωρητικές θέσεις μας, τη σημασία τους σε επίπεδο θεωρητικής σκέψης και αποκωδικοποίησης της πραγματικότητας, το βαθμό στον οποίο οι υποθέσεις μας επαληθεύθηκαν ή όχι καθώς και τους περιορισμούς των ευρημάτων μας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Οι προσεγγίσεις του χρόνου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΕΣ

Βιβλιογραφική διεπιστημονική επισκόπηση με θέμα το Χρόνο.

Ο χρόνος στη φιλοσοφία. Η επίδραση της αλλαγής παραδειγμάτων στις θετικές επιστήμες: ο χρόνος ως αυθύπαρκτο μέγεθος ή κατηγορία του νου.

Είναι ανώφελο σχεδόν να επισημάνουμε την αδυνατότητα μιας εξαντλητικής επισκόπησης των μελετών και των ερευνών με θέμα το χρόνο. Όλοι οι φιλόσοφοι οι οποίοι ανέπτυξαν μια συστημική κοσμοθεωρία ασχολήθηκαν φυσικά και με το ζήτημα του χρόνου και κανένα ρεύμα ή κλάδος των κοινωνικών επιστημών δεν τον άφησε έξω από τα ζωτικά ενδιαφέροντά του. Ο σκοπός της παρούσας επισκόπησης δεν είναι η πλήρης καταλογογράφηση των προσεγγίσεων του χρόνου αλλά το να καταδείξουμε πώς οι διάφορες οπτικές, θεωρίες και προσεγγίσεις συνέβαλαν στην τελική μορφοποίηση της δικής μας προβληματικής και, ταυτόχρονα, να εξετάσουμε πώς η δική μας ερευνητική προσφορά μπορεί να συμβάλει στην εν εξελίξει απόπειρα απάντησης σε θεμελιώδη ερωτήματα της κοινωνικής ψυχολογίας τα οποία παρεισφρέουν φυσικά και στα δικά μας συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα.

Κατά τη διάρκεια των θεωρητικών αυτών αναζητήσεων, συνειδητοποιήσαμε ότι η εξέλιξη και η ωρίμανση των εργασιών πάνω στο χρόνο δεν αντανακλάται αποκλειστικά στη μεθοδολογική και ερευνητική ακρίβεια την οποία απολαμβάνουμε, δε διευκολύνει με άλλα λόγια μόνο τη χάραξη ερευνητικών σχεδιασμών, την απόκτηση και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων αλλά αντικατοπτρίζεται στην ίδια τη διαμόρφωση της προβληματικής και στη γένεση των υποθέσεων εργασίας. Η αναδρομή μας στους στοχασμούς και στις εργασίες πάνω στο χρόνο θα ξεκινήσει από τον κόσμο της φιλοσοφίας και τις οντολογικές προσεγγίσεις του χρόνου, κατασκευάζοντας έτσι ένα απαραίτητο σκαλοπάτι για να φτάσουμε στις κοινωνιολογικές και ψυχολογικές προσεγγίσεις και αποκτώντας έτσι πρόσβαση στην κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση του χρόνου.

Θα ήταν ανεδαφικό να επιδιώξουμε να οικοδομήσουμε μια γερά θεμελιωμένη συλλογιστική χωρίς να αναφερθούμε στον αυθύπαρξτο χρόνο του Αριστοτέλη, στο υποκειμενικό βίωμα του χρόνου το οποίο εξήρασαν οι φαινομενολόγοι, στον Durkheim (1912) ο οποίος πρώτος υπογράμμισε την κοινωνική φύση του χρόνου, στον Gurvitch (1963) και την πολλαπλότητα των κοινωνικών χρόνων, στο σφετερισμό του ανθρώπινου χρόνου από την έλευση του βιομηχανικού καπιταλισμού ή στις ουτοπίες και στα αδιέξοδα της κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου, στον Norbert Elias και στον Pierre Bourdieu οι οποίοι θα ξεκλειδώσουν τις πόρτες της σύγχρονης, εγχιβωτισμένης στο κοινωνικό γίνεσθαι, μελέτης του χρόνου.

Η επισκόπηση αυτή θα μας επιτρέψει να πάρουμε κι εμείς θέση απέναντι σε όλες αυτές τις ιδεολογικές διαμάχες γύρω από το χρόνο και να εξηγήσουμε για ποιο λόγο τελικά αποφασίσαμε να τον προσεγγίσουμε μέσα από το πρίσμα που μας προσφέρει η έννοια-κλειδί της Χρονικής Προοπτικής και η θεωρία του πεδίου του Lewin (1943, 1951 ενδεικτικά).

Το ενδιαφέρον για την οριοθέτηση και τη μεθοδική μελέτη του χρόνου προσέκρουε πάντοτε στον σκόπελο που ορθώνει η δυσκολία του ορισμού του. Όλοι βιώνουμε το χρόνο,

τον αισθανόμαστε να περνά, παρατηρούμε τις αλλαγές που φέρνει, οργανώνουμε τη ζωή μας με βάση αυτόν, αλλά αν διερωτηθούμε τι πραγματικά είναι ο χρόνος βουλιάζουμε σε μια μεταφυσική εντύπωση σύμφωνα με την οποία ο χρόνος είναι κάτι μάλλον ρευστό, απροσδιόριστο, κάτι που λανθάνει των αισθήσεων μας και του εύρους της συνειδητότητάς μας. Συναντάμε εξαιρετικά συχνά στις εισαγωγές των εργασιών πάνω στο χρόνο την ευφάνταστη ρήση του Αυγουστίνου ο οποίος όταν ρωτήθηκε τι είναι ο χρόνος απάντησε: «Όταν κανείς δε με ρωτάει, ξέρω τι είναι, μόλις με ρωτήσουν, δεν ξέρω πια». Είναι ωστόσο ενδιαφέρον να δούμε τι περιλαμβάνει στη συνέχεια η απάντηση αυτή, συνέχεια η οποία συνήθως αποσιωπάται ενώ είναι δηλωτική της εξαιρετικής αοριστίας που περιέβαλλε ανέκαθεν τον ορισμό του χρόνου: «Αλλά σε κάθε περίπτωση τολμώ να πω πως τούτο γνωρίζω. Αν τίποτε δεν τελείωνε, δε θα υπήρχε παρελθόν. Αν τίποτε δεν πλησίαζε, δε θα υπήρχε μέλλον. Αν τίποτε δεν υπήρχε, δε θα υπήρχε και παρόν. Όμως, πώς είναι δυνατόν να υπάρχει το παρελθόν και το μέλλον, αφού το παρελθόν πέρασε και το μέλλον δεν έχει έρθει ακόμη; Από την άλλη, αν το παρόν ήταν πάντα παρόν και δεν κυλούσε, το παρελθόν δε θα ήταν χρόνος αλλά αιωνιότητα. Αλλά, αν ήταν το παρόν μόνο χρόνος, γιατί κυλά στο παρελθόν, πώς μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει; Υπάρχει, μόνον γιατί κάποια στιγμή θα πάψει να υπάρχει. Το μόνο, λοιπόν, που μπορούμε να βεβαιώσουμε είναι ότι ο χρόνος οδηγεί στη μη-ύπαρξη».

Είναι παράδοξο το γεγονός ότι ενώ τα γλωσσικά εργαλεία που διαθέτουμε είναι σχεδόν απόλυτα εναρμονισμένα με τις ανάγκες και τα όρια του χρόνου, μας τα παρέχει η κάθε εποχή για να την εκφράσουμε, δε βρίσκουμε τις κατάλληλες λέξεις για να τον περιγράψουμε ή να τον χαρακτηρίσουμε. Ο χρόνος είναι παντού, επιβάλλεται, βρίσκεται στον πυρήνα των πραγμάτων, τους επιτρέπει να υπάρχουν, σηματοδοτεί τη λήξη τους. Περνάμε το χρόνο μας, κερδίζουμε λίγο ακόμη χρόνο, χάνουμε ή σκοτώνουμε το χρόνο μας, άλλοτε κυλά αργά κι άλλοτε τρέχει. Τίποτε δεν είναι άχρονο, τίποτε δεν ξεφεύγει από τους νόμους του. Δεν μπορούμε ουσιαστικά να εκφέρουμε λόγο για οτιδήποτε χωρίς να

επικαλεστούμε, ρητά ή άρρητα, τις χρονικές συντεταγμένες του, τις οποίες έχουμε ανάγκη «επειδή θέσεις και αποστάσεις μιας αέναης ροής επαμειβόμενων γεγονότων είναι αλληλοδιαδοχικές, δεν παρατάσσονται παράλληλα και άρα δεν επιτρέπουν την απ'ευθείας σύγκρισή τους» (Eliás, 2004, σ. 19).

Η τριδιάστατη αναπαράσταση του χρόνου.

Ζούμε φυσικά στο παρόν, αλλά ο χρόνος έχει κι άλλες διαστάσεις και αυτή που επιβάλλεται ως παρόν δεν είναι πάντοτε ο τρέχων χρόνος: το παρόν του παρελθόντος είναι η μνήμη, το παρόν του παρόντος είναι η αντίληψη και το παρόν του μέλλοντος είναι η προσομή. Μπορεί κάθε εποχή και κάθε μορφή σκέψης και δημιουργίας να επιφυλάσσει μια ελεγεία για το παρόν:

«Αγαπημένα ή αδικημένα τέκνα του παρόντος, όλοι γνωρίζουμε ότι η δράση, η απόλαυση, η συναναστροφή μόνο στο παρόν επενδύουν. Αυτό κυνηγούμε διαρκώς σαν γεράκια. Σύμπασα η κοινωνία παίζει εν ου παικτοίς με το παρόν. Το βλέπουμε να κυκλοφορεί σαν χρυσή, ολόχρυση λίρα σε χώρους εργασίας, διασκέδασης, διδασκαλίας και ψυχαγωγίας. Οι μελλοντολόγοι μόνο από την σκοπιά του παρόντος μπορούν να μιλήσουν· παρόμοια οι παρελθοντολόγοι και οι παροντολόγοι. Κατ' ουσίαν μόνο το νυν υπάρχει· νυν που το αναμένουμε από το μέλλον, νυν που το ζούμε αεροβαπτισμένο, νυν που το ανακαλούμε και μας ανακαλεί. Νυν που το βιώνουμε λαίμαργα αλλά ελάχιστα το κατανοούμε.

Νυν και αεί» (Παπαγιώργης, 2008, σ. 45)

αλλά, παρόλο που νοηματοδοτεί και δίνει λόγο ύπαρξης στο παρελθόν και στο μέλλον, χωρίς αυτά τα δύο «δεκανίκια» δε θα είχε που να στηριχθεί.

Ο χρόνος λοιπόν ήταν αφ' ενός πάντοτε τυλιγμένος σε ένα δυσδιάλυτο μεταφυσικό νέφος και αφ' ετέρου ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί αντικείμενο φιλοσοφικής διαμάχης σχετικά

με το αν είναι ένα πραγματικό, αυθύπαρκτο μέγεθος ή μια κατηγορία του ανθρώπινου νου η οποία χρησιμεύει στην πρόσληψη και ερμηνεία της πραγματικότητας. Μπορούμε να ξεκινήσουμε από τον Αριστοτέλη, τον πρώτο ουσιαστικά φιλόσοφο της αρχαιότητας που ασχολήθηκε με συστηματικό τρόπο με το χρόνο, τον «αριθμό κινήσεως κατά το πρότερον και ύστερον», και τον αντιλήφθηκε σαν ένα αντικείμενο με αυτόνομη ύπαρξη στον πραγματικό κόσμο ο οποίος εξάλλου έχει μια θεμελιώδη χρονική δομή, κάθε διαδικασία έχει εγγενή χρονικά μέρη και σχέσεις. Στη συνέχεια, από τον Descartes μέχρι και τον Kant, θα διατηρηθεί αυτή η συναίνεση περί χρόνου που εδράζεται στην άποψη ότι ο άνθρωπος διαθέτει *a priori* ορισμένα νοητικά σχήματα, μεταξύ των οποίων και ο χρόνος. Στην πορεία της φιλοσοφικής σκέψης που θα ακολουθήσει στους επόμενους αιώνες, αλλά και στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών επιστημών, ο χρόνος θα αντιμετωπιστεί πολλές φορές διαδοχικά ως ανεξάρτητο μέγεθος και ως ψυχολογική επινόηση για τις ανάγκες της ανθρώπινης κατανόησης.

Ο χρόνος λοιπόν είναι αυθύπαρκτος και ανεξάρτητος από τα υποκείμενα των οποίων σηματοδοτεί τη ζωή και το θάνατο ή είναι ένα υποκειμενικό ερμηνευτικό όχημα το οποίο εξυπηρετεί τις ανάγκες κατανόησης των έγχρονων υποκειμένων; Η επόμενη προσέγγιση που άλλαξε το φιλοσοφικό τοπίο ανάγεται στους φαινομενολόγους, για τους οποίους ο χρόνος είναι κυρίως μια αίσθηση, ένα υποκειμενικό συνειδησιακό βίωμα, ορμώμενο από την ανθρώπινη προθετικότητα, με τον Husserl (1917) να υποστηρίζει ότι ο χρόνος δεν μας έρχεται από τον κόσμο, αλλά μάλλον εμείς τον αποδίδουμε στον κόσμο.

Παρά τις αποκλίσεις μεταξύ των διαφορετικών εννοιολογικών συλλήψεων του χρόνου, καμία δεν αμφισβήτησε την εξαιρετική σημασία του για όλα τα φαινόμενα του κοσμολογικού γίγνεσθαι αλλά και για όλες τις εκφάνσεις του ατομικού και κοινωνικού βίου. Είτε αντιμετωπίζεται ως έζωθεν είτε ως έσωθεν φαινόμενο, γίνεται σε κάθε περίπτωση αποδεκτός ως κυρίαρχης σημασίας διάσταση.

Άλλο κοινό σημείο όλων των προσπαθειών κατανόησης και ένταξης του χρόνου σε

μια κοσμοθεωρία είναι η τρισδιάστατη αναπαράσταση του χρόνου, η διάκρισή του σε παρόν, παρελθόν και μέλλον και η σύγκλιση των διαστάσεων αυτών στο τώρα. Η αποδοχή της συνύπαρξης των τριών αυτών διαστάσεων είναι απαραίτητη ακόμη και για να δικαιολογήσουμε την ίδια την ύπαρξη του χρόνου. Διότι αν το παρελθόν είναι ο χρόνος που πέρασε και πια δεν υπάρχει, το παρόν ο άπιαστος χρόνος που τρέχει τη στιγμή που μιλάμε, και το μέλλον ο χρόνος που δεν έχει έρθει ακόμη, τότε ποιος ακριβώς είναι ο χρόνος που αντιλαμβάνεται ο έγχρονος άνθρωπος;

«Κατά πολύτιμη και δεσμευτική σύμβαση, ο χρόνος διαιρείται σε στιγμές, σε στίγματα δηλαδή που ρέουν και μετακινούνται πάνω στον «διάδρομο» του χρόνου. Ακαταπόνητα και απρόσωπα, τα ωρολόγια αλέθουν τις στιγμές τους καταδεικνύοντας μόνο το παρόν και αγνοώντας παρελθόν και μέλλον. Πλην όμως ο άνθρωπος, καίτοι συμβεβλημένος με αυτή την κοινωνική συνθήκη, δεν παραμένει πιστός στον στιγμιαίο χρόνο. Η συνείδηση βαυκαλίζεται με την αυταπάτη της αχρονίας. Απολαμβάνει την θέα της φύσης, την ροή του ποταμού που μονίμως ρέει δίχως να παρέρχεται, την ίδια της την αυτοσυνείδηση που, παρότι έγχρονη, παραμένει προσηλωμένη στο παρόν. Πιστεύει μάλλον στη διάρκεια, σε μια μετακινούμενη χρονική αικινήσια η οποία δεν αυτοκαταγγέλλεται. Όσα νυν κι αν παρέλθουν, η παρακαταθήκη – τύποις τουλάχιστον- παραμένει αζόδευτη» (Παπαγιώργης, 2008, σ. 43).

Μετά τη συνειδητοποίηση του παραπάνω παραδόξου, θα μας είναι πολύ πιο εύκολο να μυηθούμε στον κόσμο των αναπαραστάσεων του χρόνου για την ενότητα ή τη διάσπασή του, τη ρευστή ή συμπαγή φύση του, τη μοναδικότητα ή την πολλαπλότητά του.

Το πέρασμα στις κοινωνικές επιστήμες.

Σταδιακά, και ακολουθώντας τις επαναστατικές στροφές που σημειώνονται στους κλάδους των θετικών επιστημών, ο χρόνος παύει να μελετάται ως αφαιρετική ιδέα, ως κατηγορία της σκέψης, και προσεγγίζεται στη καθημερινή του διάσταση, ως συνιστώσα οργάνωσης της ζωής, της επαφής και της επικοινωνίας με τους άλλους. Από την «αγνή» και μάλλον άχρονη οντολογία του χρόνου περνάμε προοδευτικά σε μελέτες ο θεματικός πυρήνας των οποίων δεν είναι αυτός καθαυτός ο χρόνος αλλά η σημασία του χρόνου για τον άνθρωπο, τόσο ως ιδιосуγκρασιακή ατομικότητα όσο και ως παράγοντα συλλογικότητας. Το ερώτημα παύει να αφορά το χρόνο αυτόν καθαυτόν και μετατίθεται προς τη σχέση του ανθρώπου με το χρόνο. Με την επικράτηση της Γενικής Θεωρίας της Σχετικότητας, ο χρόνος σταματά να μελετάται ως αυθύπαρκτο μέγεθος, αλλά σε αλληλεξάρτηση με το χώρο και φυσικά με την οπτική γωνία την οποία υιοθετεί ο συγκεκριμένος παρατηρητής. Κάθε τέτοιο σύστημα χώρου-χρόνου-παρατηρητή μπορεί επομένως να ρίξει φως σε έναν διαφορετικό χρόνο · αρχίζουμε λοιπόν πλέον να κάνουμε λόγο για χρόνους κι όχι για έναν αποκλειστικό χρόνο. Η τροπή που παίρνει η εξέλιξη της γνώσης στις θετικές επιστήμες έχει άμεσο αντίκτυπο στη διαμόρφωση και στις επιστημολογικές και μεθοδολογικές επιλογές των κοινωνικών επιστημών. Η αλλαγή παραδείγματος στη φυσική θα σημάνει και το τέλος της μελέτης του χρόνου ως άχρονου φαινομένου ακόμη κι αν η τομή του Einstein δεν είχε, σύμφωνα με τον Elias, το ενδεδειγμένο βάθος καθώς δεν απέφυγε να τροφοδοτήσει, με το δικό του τρόπο, «τον μύθο περί απτού χρόνου, ισχυριζόμενος φερ' ειπείν τα περί συστολής και διαστολής του χρόνου υπό δεδομένες συνθήκες» (Elias, 2004, σ.61) Αρχίζει να μεγαλώνει το ενδιαφέρον για τη σχέση του χρόνου με το εκάστοτε πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά τον συναντάμε και πώς το πλαίσιο αυτό επηρεάζει το περιεχόμενο και την αξία της έννοιας του χρόνου. Ο συμπαντικός χρόνος συναντά το προσωπικό βίωμα του χρόνου. Κι έτσι ο χρόνος γίνεται κατεξοχήν αντικείμενο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών και εγκαινιάζει μια μακριά παράδοση μελετών πάνω σε διάφορες πτυχές της σχέσης του

ανθρώπου με το χρόνο, τις διαφορετικές αντιλήψεις και χρήσεις του χρόνου, τις επιρροές που ασκεί και δέχεται, τη διαφορετική «αίσθηση» που έχει ο καθένας μας και τις ρίζες αυτής της οντολογίας της διαφοράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Αλλά και στο πεδίο της ψυχολογίας, πιο συγκεκριμένα, ο χρόνος θα αφηθεί πολύ συχνά να παρασυρθεί από το «πνεύμα των καιρών». Έγινε αντικείμενο μελέτης του πραγματισμού, του ιδεαλισμού, του συμπεριφορισμού, του γνωστικισμού. Θεωρητικοί όπως ο Bergson με το έργο του πάνω στα άμεσα δεδομένα της συνείδησης το 1889 (1998, για την ελ. μτφρ.) τον περιχαράκωσαν σε μια ατομική εμπειρία που μας προσφέρουν οι αισθήσεις μας, ενώ οι μπιχεβιοριστές αργότερα τον ανήγαγαν εκ νέου σε παγκόσμια και καθολική σταθερά των ανθρώπινων συμπεριφορών. Κι αυτό συνέβη γιατί το ερώτημα του τι είναι ο χρόνος δεν μπορεί να απαντηθεί αν πρωτίστως δεν απαντηθούν θεμελιώδη ερωτήματα για το εύρος και τη φύση των γνωστικών ικανοτήτων του ατόμου και την πρόσληψη της πραγματικότητας. Μόνο έτσι δύναται κανείς να πάρει θέση στο δίλημμα της εσωτερικής ή εξωτερικής φύσης της προέλευσης και του ελέγχου του χρόνου· ο άνθρωπος καθυποτάσσει το χρόνο ή έχει απλώς την ψευδαίσθηση ότι είναι κύριος ενός χρόνου που του επιβάλλεται ασυνείδητα με αναπόδραστους όρους;

Όσο η συστηματική παρατήρηση, οι πειραματικές μέθοδοι και το επιστημονικό οπλοστάσιο ερευνητικών εργαλείων κερδίζουν έδαφος σε βάρος της ενδοσκοπησης και των

δαισθητικών αναζητήσεων, η έμφαση δίνεται στον πραγματικό, βιωμένο χρόνο, αυτόν που γίνεται άμεσα αισθητός και έχει συνέπειες στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Οι πιο σημαντικοί ψυχολόγοι χάραξαν την προβληματική τους με τη βοήθεια αξόνων που δανείστηκαν από τους μεγάλους φιλοσόφους: πώς γίνονται αντιληπτά τα χρονικά αντικείμενα (Husserl), πώς ο χρόνος επεμβαίνει στην οργάνωση των προσλήψεων της πραγματικότητας (Kant), πώς οικοδομείται μια γενική και αφηρημένη αναπαράσταση του χρόνου (πώς το είναι εγγράφεται στο χρόνο, σύμφωνα με τον Heidegger), ποιος είναι ο ρόλος της αναπαράστασης αυτής στις σχέσεις αντίληψης, γνώσης και δράσης με την πραγματικότητα και με τους άλλους (Fieulaine, 2006). Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένους στοχαστές-μελετητές, ειδικότερα, για την πολύτιμη συμβολή τους στη διερεύνηση του ζητήματος του χρόνου αλλά και, γενικότερα, για το σπουδαίο ρόλο που έπαιξαν στην εξέλιξη της σκέψης και της έρευνας στην ψυχολογία του χρόνου και όχι μόνο.

Henri Bergson: Ο ιδεαλισμός.

Για τον Henri Bergson (1865, 1869, 1998), ο χρόνος ανάγεται στη διαίσθηση, και όχι στην αντίληψη, της διάρκειας. Η αίσθησή μας για το χρόνο κατασκευάζεται σε άμεση εξάρτηση με το βίωμα, την υποκειμενική εμπειρία, την επαφή με το συμβάν ή το αντικείμενο που είναι εγγεγραμμένα εντός του χρόνου. Ο χρόνος γίνεται αντιληπτός μέσα από μια αλληλουχία διακριτών, οριοθετημένων, χωρικών ενοτήτων – όπως μια ταινία. Μπορεί να έχουμε την εντύπωση ότι βλέπουμε μια αδιάκοπη ροή κίνησης, αλλά στην πραγματικότητα αυτό που βλέπουμε είναι μια διαδοχή ακινητοποιημένων εικόνων ή καρτέ. Αλλά ο βιωμένος χρόνος, η «πραγματική διάρκεια», κατά τον Bergson, δεν μπορεί να μετρηθεί αθροίζοντας τους διακριτούς κρίκους μιας αλυσίδας γι' αυτό και δίνουμε στο γεγονός αυτό μια μηχανική εξήγηση και στη συνέχεια εξισώνουμε το γεγονός με την ερμηνεία μας. Ο Bergson επισήμανε ότι τη στιγμή που κάποιος επιχειρεί να μετρήσει μια στιγμή, αυτή έχει ήδη παρέλθει: επιχειρούμε να μετρήσουμε κάτι που βρίσκεται σε αέναη

κίνηση και δεν είναι αυτοτελές σαν ακινητοποιημένη και πλήρη οντότητα. Η διάρκεια δεν εκφράζεται με λόγια και μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από τη διαίσθηση. Στρέφεται επομένως σε ζητήματα όπως η εσωτερική ζωή του ατόμου, τα ψυχολογικά φαινόμενα και οι καταστάσεις της συνείδησης, η διαίσθηση και η φαντασία του ανθρώπινου νου. Ο Henri Bergson αναγνωρίζει και αυτός τις τρεις διαστάσεις της ανθρώπινης χρονικότητας και το γεφύρωμά τους στο παρόν. Η συμβολή του συνίσταται κυρίως στην πεποίθησή του ότι ο χρόνος μπορεί να γίνει αντιληπτός ως ποιοτική κι όχι ως ποσοτική διάσταση.

William James: Ο πραγματισμός.

Ο William James θεωρείται ο πρώτος που μιλά επίσημα για το χρόνο ως μεταβλητή της ψυχολογικής ζωής. Ένα ολόκληρο κεφάλαιο του έργου του «Principles of Psychology» (1890) είναι αφιερωμένο στο χρόνο. Εκεί εξηγεί ότι το άμεσο, εμφανές, αληθοφανές παρόν (*the specious present*), ξεφεύγει από τον στιγμιαίο χρόνο και φιλοξενεί ταυτόχρονα και το παρελθόν και το μέλλον, εν είδει προοπτικών, ως αναμνήσεις ή ως πιθανολογικές σκέψεις. Πρόκειται για ένα παρόν το οποίο καθιστά εφικτή τη συνειδητοποίηση της διάρκειας του χρόνου, μέσα από την αλλαγή ή τη διαδοχή των συνειδησιακών ή ψυχολογικών καταστάσεων. Η συνείδηση του χρόνου είναι κι αυτή ένα χρονικό φαινόμενο και δεν αφορά μόνο τη διαδοχή των διάφορων ψυχολογικών καταστάσεων αλλά και την επίγνωση της διαδοχής αυτής. Ο James υποστηρίζει ότι τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον προβάλλονται στην οθόνη του παρόντος και διακρίνει το παρελθόν σε κοντινό και μακρινό, ιδέες που θα συναντήσουμε αργότερα στους φαινομενολόγους. Για τον James (1890, 1915 για τη γαλ. μτφρ.), γνήσιο εκφραστή του πραγματισμού, ο χρόνος αποκτά σημασία ως αναπόσπαστο κομμάτι της εμπειρικής γνώσης του κόσμου και το παρόν οριοθετεί ένα πεδίο όπου οι αναμνήσεις ξαναζωντανεύουν και οι προσδοκίες κατασκευάζονται, ένα πεδίο που έχει ρίζες στη μνήμη αλλά κατεύθυνση προς τη

δράση.

Η ιδεαλιστική προσέγγιση του ποιοτικού χρόνου από τον Bergson και η πραγματιστική εννοιολόγησή του από τον James θα προσκρούσουν στο ρεύμα του συμπεριφορισμού (Pavlov, Watson, Skinner, κ.ά.), όπου η νευτώνεια σύμβαση περί χρόνου θα θριαμβεύσει και πάλι καθιστώντας τον αμετάβλητο και καθολικό, ένα ασφαλές εργαλείο μέτρησης της παρατηρούμενης συμπεριφοράς, χωρίς να εξεταστεί βέβαια το μαύρο κουτί της ψυχολογικής κατασκευής του. Βασική αρχή του συμπεριφορισμού είναι ότι οι δοξασίες, οι προσδοκίες, οι προθέσεις και τα κίνητρα του ατόμου είναι μη προσβάσιμα διότι ό,τι μπορούμε να μάθουμε για αυτά ή ό,τι μπορεί να μας πει το υποκείμενο επ'αυτών μέσω της ενδοσκοπήσης δεν είναι άλλο από μια ανακατασκευή κατά το πρότυπο του κυρίαρχου γλωσσικού συστήματος και του κοινωνικού περιβάλλοντος (Weil -Barais, 1993, σ. 37). Από τη μία λοιπόν, έχουμε την πραγματικότητα των ψυχολογικών καταστάσεων, από την άλλη την πραγματικότητα των εξωτερικών αντικειμένων. Το χάσμα είναι δύσκολο να γεφυρωθεί, μπορεί όμως να απονοηματοδοτηθεί αν αρθεί ο διϋσμός υποκειμένου/αντικειμένου, ψυχής/κόσμου, αν καταργηθεί η διχοτόμηση και μελετηθούν πλέον οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο πόλων.

Paul Fraisse: Ο γνωστικισμός.

Στο έργο του «Psychologie du Temps», ο Paul Fraisse (1957) υποστηρίζει πως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η αντίληψη των χρονικών αντικειμένων, η συνειδητοποίηση της χρονικότητάς τους είναι μια διαδικασία η οποία παίρνει και η ίδια κάποιο χρόνο, στη διάρκεια του οποίου το παρόν γεφυρώνεται με το άμεσο παρελθόν του και το άμεσο μέλλον του. Πρόκειται για μια θεώρηση σαφώς επηρεασμένη από τις ιδέες της Gestalt: αυτό που γίνεται τελικά αντιληπτό και καταχωρείται από τον ανθρώπινο νου είναι μια δομή, μια οργάνωση, μια σχηματοποίηση. Αφού ο άνθρωπος είναι ικανός να αναπαραστήσει το παρόν με τις διαδοχές του και τις αλλαγές του, μπορεί να ελέγξει το χρόνο του μέσω της οργανωμένης, δομημένης

απεικόνισής του στο νου του. Ωστόσο, για τον Paul Fraisse, η αντίληψη, ο έλεγχος και η έννοια του χρόνου είναι διακριτές κατακτήσεις και απόδειξη αυτού είναι ότι τα παιδιά είναι ικανά να αντιληφθούν και να ελέγξουν το χρόνο ακόμη κι όταν δεν κατέχουν την έννοια του χρόνου. Το παρόν ως τρέχων χρόνος, ως μνήμη και ως προσμονή είναι ο κρίκος που συνδέει αυτή τη θεωρία με όσες προηγήθηκαν και όσες θα ακολουθήσουν, θεωρία η οποία αναδεικνύει το χρόνο σε πεδίο συναισθηματικών επενδύσεων, πίεσεων και επιθυμιών, πεδίο προθετικότητας ως προς τη στάση που θα τηρηθεί απέναντι στο παρελθόν και στο μέλλον· με άλλα λόγια, όλα τα ερεθίσματα γίνονται δεκτά σε ένα ήδη φορτισμένο συναισθηματικά και βιωματικά ψυχικό υπόβαθρο.

Η αναπτυξιακή και γνωστική οπτική γωνία.

Αποφασίσαμε να απευθυνθούμε σε παιδιά με μέσο όρο ηλικίας τα 11 περίπου χρόνια για τη στάθμιση της κλίμακας και τη σύγκριση με τους γονείς και 10 χρονών για τον πειραματικό χειρισμό, παιδιά δηλαδή που εμπίπτουν σε γενικές γραμμές στο τρίτο στάδιο ανάπτυξης (κατά προσέγγιση μεταξύ των 7 και των 12 χρονών) του επιστημικού μοντέλου του Piaget και που είναι το στάδιο των λογικών λειτουργιών (βλ. Piaget, 2001). Ο Piaget (1973, σ.1) υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για διαίσθηση του χρόνου ή χρονικές έννοιες, σαν ο χρόνος να μπορούσε να γίνει αντιληπτός και να μελετηθεί ανεξάρτητα από τα όντα ή τα γεγονότα που τον γεμίζουν. Ο χρόνος, πάντοτε συνδεδεμένος είτε με τη μνήμη, είτε με μια πολύπλοκη αιτιακή διαδικασία, ή με μια σαφώς οριοθετημένη κίνηση (1973, σ. 5-6), είναι μια έννοια που αναπτύσσεται σταδιακά στο παιδί: πριν τα 7-8 χρόνια, το παιδί δεν καταφέρνει να αναπτύξει μια πιθανολογική σκέψη που αφορά ταυτόχρονα πολλά ενδεχόμενα, κι ακόμη κι όταν εγκαταλείπει μια αλληλουχία που του φαίνεται λανθασμένη για να επιλέξει μια άλλη που του μοιάζει ακριβέστερη, δεν μπορεί να αντιστρέψει στη σκέψη του και στην αφήγησή του τη σειρά των γεγονότων. Μετά τα 8 χρόνια, η λειτουργική αναστρεψιμότητα επιτρέπει στο παιδί να ανασυγροτήσει την πραγματική και μη αναστρέψιμη σειρά των

γεγονότων (1973, σ. 7) και να κατανοήσει τις σχέσεις διαδοχής και συγχρονίας και να ελέγξει νοητικά τη διάρκεια και τη σειρά της διαδοχής, καταλήγοντας έτσι στη διαμόρφωση της έννοιας ενός ενιαίου, ομοιογενή χρόνου, ο οποίος αγκαλιάζει όλα τα φαινόμενα, τα γεγονότα και τις στιγμές (1973, σ.67). Ο Piaget, αφού καταπιάνεται πρώτα με το ψυχολογικό ζήτημα της κατασκευής του χρόνου που ξεκινά από μια διαίσθηση για να καταλήξει σε ένα οργανωμένο σύνολο ποιοτικών και μετρικών λειτουργιών, και εντοπίζει τις θεμελιώδεις λειτουργίες που συμμετέχουν σε αυτή την επεξεργασία, αναλύει στη συνέχεια καθεμία από αυτές για να τις εξηγήσει μέσα από διεισδυτικότερες πειραματικές καταστάσεις: η διαδοχή και η συγχρονία, η εξίσωση των σύγχρονων διαρκειών, η προσθετικότητα, η προσεταιριστικότητα της διάρκειας, ο εγριβωτισμός των διαρκειών ροής και ο μετρικός χρόνος είναι μερικές από τις διαστάσεις της έννοιας του χρόνου που μελετώνται από τον Piaget στο έργο *Η ανάπτυξη της έννοιας του χρόνου στο παιδί* (1955, 1973). Στο καταληκτικό κεφάλαιο του έργου αυτού επισημαίνει επίσης την προοδευτική επέκταση των χρονικών διαστάσεων στη διπλή κατεύθυνση του μέλλοντος και του παρελθόντος καθώς και τη δύσκολη κατάκτηση της σχετικότητας των εντοπισμών μέσα στο χρόνο, οι οποίοι μάλιστα μπορούν να αλλάζουν νόημα ενόσω το μέλλον γίνεται παρόν – το αύριο γίνεται σήμερα – και το παρόν γίνεται παρελθόν – το σήμερα γίνεται χτες (1973, σ.271).

Για την ίδια περίοδο, τη λανθάνουσα φάση κατά τον Freud, ο Erikson (1976) υποστηρίζει ότι το παιδί μαθαίνει να καταστέλλει, ή μάλλον να μετουσιώνει, την ανάγκη του να κυριαρχήσει στους ανθρώπους και στα πράγματα γύρω του και προσπαθεί να χτίσει σχέσεις μαζί τους: στρέφεται προς την εργασία, μαθαίνει να χειρίζεται υλικά και συμβολικά εργαλεία, ελπίζει τη σκέψη του, ενθουσιάζεται με την ικανότητά του να παράγει. Αν η προσπάθειά του αυτή δεν αναχαιτιστεί από κάποιο αίσθημα κατωτερότητας ή απροσαρμοστικότητας, θα μάθει να αγαπά το μόχθο, την εργασία, τη μάθηση, τη γνώση. Το στάδιο αυτό παραπέμπει μεν στη μελλοντική χρονική προοπτική, αλλά είναι εντούτοις εμποτισμένο με από έναν ηδονισμό της μάθησης, από μια παροντική απόλαυση της

κατάκτησης της γνώσης, ενώ οι σημερινές εγχειρηματοποιήσεις της μελλοντικής χρονικής προοπτικής μοιάζουν μάλλον αφυδατωμένες από τη χαρά της ανακάλυψης και την ανιδιοτελή απόλαυση της γνώσης και εστιάζουν περισσότερο σε μια ωφελμιστική και χρησιμοθηρική εννοιολόγηση της ηθικής της κούρασης και της εργασίας. Στην ολοκλήρωση της παρουσίας του σταδίου αυτού, ο Erikson (1976, σ. 175) καταλήγει: «Σε αυτό ακριβώς το σημείο παρεμβαίνει η κοινωνία αν είναι σε θέση να δώσει στο παιδί να καταλάβει τι σημαντικό ρόλο μπορεί να διαδραματίσει στην συνολική οικονομία της. Η ανάπτυξη πολλών παιδιών είναι προβληματική γιατί η ζωή μέσα στην οικογένεια δεν τους έχει προετοιμάσει για τη σχολική ζωή ή γιατί αυτή η τελευταία δεν κρατά τις υποσχέσεις που τους δίνει στα πρώτα στάδια». Μας προσφέρει εν ολίγοις τρεις ακόμη λόγους να ασχοληθούμε με την ηλικία αυτή: είναι η περίοδος κατά την οποία το παιδί αποκτά πρόσβαση στη θεσμοθετημένη γνώση όντας λιγότερο ή περισσότερο προετοιμασμένο για αυτήν από την οικογένειά του και αναμένοντας οι κόποι που του ζητούνται του να ανταμειφθούν λιγότερο ή περισσότερο ανάλογα με τις ευκαιρίες που θα του δοθούν στην ενήλικη ζωή του.

Γνωρίζουμε ότι από την ηλικία των 3-4 ετών τα παιδιά είναι σε θέση να περιγράψουν τη χρονική τάξη τμημάτων καθημερινών γεγονότων, στην ηλικία των 4-5 ετών μπορούν να αναπαραστήσουν τη χρονική ακολουθία των γεγονότων που ορίζουν μια συνήθη καθημερινή ημέρα τους, μετά το 6ο-7ο έτος αρχίζουν να κατανοούν πρότυπα χρονικών ακολουθιών πιο εκτεταμένης κλίμακας και από την αρχή της εφηβείας περνούν στην αναπράσταση ακόμη μεγαλύτερης κλίμακας χρονικών ακολουθιών (Σαμαρτζή, 2011, σ.58) ενώ γνωρίζουμε ότι οι Χρονικές Προοπτικές αναπτύσσονται περίπου μέχρι την ηλικία των 11 ετών (Erikson, 1968· Piaget, 1955). Συγκεκριμένα, ο Erikson (1972, σ. 97) υποστηρίζει ότι η χρονική προοπτική είναι η επιτυχής επίλυση μιας σύγκρουσης με αντίπαλο τη χρονική σύγχυση. Όταν υπάρχει παλινδρόμηση στη χρονική σύγχυση, μιλάμε για οξυμμένες καταστάσεις ψυχοπαθολογίας του εφήβου (Erikson, 1972, σ. 177).

Νέο δίλημμα: ατομικός ή κοινωνικός χρόνος;

Από τις παραπάνω επιλεγμένες θεωρητικές προσεγγίσεις, κρατάμε τη σημασία του χρόνου για την ψυχολογική ζωή του ατόμου, για τη συνειδητοποίηση και την ερμηνεία των ψυχικών καταστάσεων και τη ροή των φαινομένων της συνείδησης, την όσμωση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος και τη διαπίστωση ότι η σχέση του ανθρώπου με το χρόνο είναι μια σχέση το κλειδί της αποκρυπτογράφησης της οποίας δεν βρίσκεται αποκλειστικά στο υποκείμενο ούτε στο αντικείμενο αλλά στις μεταξύ τους αναπτυσσόμενες σχέσεις και δυναμικές. Άρα τελικά το δίλημμα του υποκειμενικού ή αντικειμενικού χρόνου είναι ένα δίλημμα επιστημολογικής φύσης. Αφού διαλυθούν και οι τελευταίες αμφιβολίες πάνω στο ρόλο του περιβάλλοντος και αφού γίνει αποδεκτή η παραδοχή ότι ακόμη κι αν ο χρόνος υφίσταται ως κάτι αντικειμενικό, αυτό που ουσιαστικά ενδιαφέρει την ψυχολογία είναι η πρόσληψη του από τον άνθρωπο και τις κοινωνίες που συγκροτεί, θα αρχίσει πλέον να γεννιέται το ερώτημα του ατομικού ή κοινωνικού χρόνου.

Το ενδιαφέρον για την κοινωνική διάσταση του χρόνου εστιάζει στην κατανόηση ενός χρόνου απτού, καθημερινού, ενός χρόνου που έχει διεισδύσει στις κοινωνικές δομές και στις κοινωνικές δραστηριότητες της εργασίας και της σχολής και παράλληλα, στην αποφυσικοποίηση του χρόνου, στην αποκαθήλωσή του από το στερέωμα των αμετάβλητων, καθολικών και αυθύπαρκτων εννοιών, στην προσαρμογή του στην πραγματική κοινωνική ζωή, στην προσέγγισή του με ανθρωπομορφικούς όρους. Η κοινωνική ζωή, σε επίπεδο θεσμών και ιεραρχιών, αλλά και κοινοτήτων και ομάδων, διέπεται από τις δικές της χρονικότητες οι οποίες δεν μπορούν να είναι ίδιες με αυτές του ατόμου αλλά ούτε και του αθροίσματος των ατόμων που αποτελούν ένα κοινωνικό σύνολο. Είναι επίσης σαφές ότι πρέπει να υπάρχουν συλλογικές εικόνες ή πεποιθήσεις για το τι είναι ο χρόνος, η αξία του και η χρησιμότητά του, οι οποίες προωθούνται από την εξουσία προς τον πληθυσμό και διυλίζονται στις προσωπικές και συλλογικές απόψεις και συμπεριφορές, αλλά και στην «ατομική» εννοιολόγηση του χρόνου την οποία το κάθε άτομο θεωρεί ότι δομεί χωριστά,

ανάλογα με το χαρακτήρα του, τις επιθυμίες του και την προσωπικότητά του. Ισχυροποιείται σταδιακά η ιδέα ότι αν οι προσωπικές μας ιδέες επηρεάζονται από τα κοινωνικά πρότυπα, τότε οι σχέσεις που διατηρούμε με τα αντικείμενα και τις έννοιες του εξωτερικού κόσμου εξαρτώνται από τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία εγγράφονται. Ο χρόνος δεν είναι έμφυτο αναπόσπαστο στοιχείο ούτε του υποκειμένου ούτε του αντικειμένου· αντ' αυτού, διέπει τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους και ταυτόχρονα αποτελεί κομμάτι ενός πολύπλοκου πλέγματος σχέσεων που υπεραθορίζουν και νοηματοδοτούν και τα υποκείμενα και τα αντικείμενα και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις, με άλλα λόγια, αποτελεί μια ψηφίδα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Βλέπουμε λοιπόν ότι το δίλημμα περί αντικειμενικού ή υποκειμενικού χρόνου δίνει τη σκυτάλη της στοχαστικής και ερευνητικής, αλλά ταυτόχρονα και της επιστημολογικής – μεθοδολογικής, διαμάχης στο δίπολο ατομικός-κοινωνικός χρόνος. Γιατί μιλάμε για προσωπική αίσθηση του χρόνου και για ελευθερία διαχείρισης, ατομική υπευθυνότητα ή ανικανότητα ελέγχου όσον αφορά το χρόνο κάποιου; Πρόκειται πράγματι για μια ελεύθερη ατομική επιλογή ή είναι ένα περιβαλλοντικό δημιούργημα επικεντρωμένο στις ταξικές συντεταγμένες και στο βαθμό ταξικής συνείδησης του εκάστοτε περιβάλλοντος, στις υπαγωγές μας και στις ευκαιρίες πρόσβασης στα αγαθά του υλικού και του συμβολικού κεφαλαίου; Ακολουθώντας κατά μια έννοια το νήμα της εξέλιξης της ψυχολογικής έρευνας στο ζήτημα του χρόνου καταλήξαμε στο σημείο αφετηρίας της δικής μας προβληματικής και ερευνητικής προσπάθειας: την παραδοχή ότι «η μνημονική εικόνα του χρόνου, η ιδέα ενός ατόμου περί χρόνου εξαρτάται, λοιπόν, από το επίπεδο εξέλιξης των αντιπροσωπευτικών και εκφραστικών του χρόνου θεσμών και από τις σχετικές εμπειρίες που έχει εξ απαλών ονύχων το άτομο αποκομίσει» (Elias, 2004, σ.23). Μοιάζει έτσι σχεδόν «αναπόδραστη» η υιοθέτηση του τριαδικού βλέμματος που προτείνει ο Moscovici (1984) και το οποίο περιλαμβάνει τη θέαση και του υποκειμένου, και του αντικειμένου, και του πλαισίου μέσα στο οποίο εγγράφονται τα δύο προηγούμενα καθώς και οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΤΟΜΙΚΟΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ

Η παραδοχή ότι κάθε κοινωνία οργανώνει το δικό της χρόνο ή τους δικούς της χρόνους, ανάλογα με τη δομή της και τις αξίες της ήταν ένα τεράστιο βήμα για την κοινωνιολογική σκέψη κι ένα ιδρυτικό βήμα για την κοινωνιολογική, την ψυχολογική και αργότερα την κοινωνιοψυχολογική μελέτη του χρόνου. Πάνω στους κοινωνικούς χρόνους των διαφόρων κύκλων της ζωής στηρίζεται ακόμη και ο λόγος που εκφέρει η κοινωνία αυτή, όλα της τα επιμέρους κομμάτια, για το χρόνο, οι αναπαραστάσεις του χρόνου που προμοδοτεί, οι ποινές που επιβάλλει και οι επιβραβεύσεις που χαρίζει για την παράβαση ή την τήρηση των χρονικών ορίων. Δε θα πάψουν ποτέ να παρατηρούνται ατομικές διαφορές και ιδιοσυγκρασιακές αποκλίσεις, δεν έχουν φυσικά όλοι όσοι προέρχονται από το ίδιο κοινωνικό, ιστορικό, οικονομικό, πολιτισμικό και εθνικό περιβάλλον πανομοιότυπη αναπαράσταση για το χρόνο· αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι η ανίχνευση όμοιων απόψεων, στάσεων ή συμπεριφορών αλλά ο ιδεολογικός πυρήνας μιας ενδεχόμενης κοινής υποκείμενης κοινωνικής αναπαράστασης και ο εντοπισμός του πίσω από φαινομενικά ατομικές συμπεριφορές που «τυχαίνει» να συμπίπτουν. Παρομοίως, δεν μας ενδιαφέρουν οι ιδιοσυγκρασιακές διαφοροποιήσεις ως προς τις απόψεις και τις πρακτικές αλλά οι πιθανές διαφορετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις που ενδεχομένως τις υποκινούν. Όπως παρατηρεί και ο Moscovici (1985) «οι διαφορές του χαρακτήρα αντιστοιχούν σε διαφορές συγκεκριμένων εμπειριών και σε διαφορετικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας» και αυτές ακριβώς οι δεύτερες διαφορές είναι που μας ενδιαφέρουν.

Émile Durkheim: Οι συλλογικές αναπαραστάσεις.

Θα σταθούμε αρχικά στον Émile Durkheim (1912), ο οποίος ήταν ο πρώτος, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που ανήγαγε φαινόμενα τα οποία παραδοσιακά αποδίδονταν σε ατομικής φύσης αιτιολογίες (πιο τρανταχτό παράδειγμα η αυτοκτονία) σε κοινωνικούς παράγοντες και, αντίστοιχα, προσωπικά προβλήματα σε κοινωνικές παθολογίες. Ο τρόπος που βρήκε ο Durkheim για να υπερβεί τη διχοτόμηση «φύση-κοινωνία» ήταν να αναζητήσει τη φύση της κοινωνίας, η οποία δεν είναι άλλο από μια ηθική πραγματικότητα, τα συστατικά στοιχεία της οποίας εντυπώνονται στους θεσμούς και στους μηχανισμούς της και τελικά μετουσιώνονται στις αξίες της, στους κανόνες της και στα δόγματά της. Εν μέσω της βιομηχανικής έξαρσης και της αποθέωσης της βιομηχανικής ζωής και σε αντίθεση με τους απροοριστές και τους εμπειριστές, ο Durkheim αντιμετωπίζει το χρόνο, όπως όλα τα υπόλοιπα κοινωνικά γεγονότα, σαν «πράγμα» το οποίο μπορεί να ανακαλυφθεί εμπειρικά και όχι φιλοσοφικά ούτε βάσει των ατόμων και των ψυχολογικών καταστάσεών τους. Ο χρόνος αναπαρίσταται συλλογικά από μια κοινωνία, συμμετέχει στη δομή και στη μορφοποίησή της, διέπει τη λειτουργία των θεσμών και των μηχανισμών της και τέλος παίρνει τη μορφή κανονισμών και νορμών. Η προέλευση του χρόνου είναι ουσιαστικά η ίδια η γέννησή του μέσα στον κοινό/συλλογικό νου. Οι στοιχειώδεις μορφές του χρόνου αποτελούν συλλογικές αναπαραστάσεις της συλλογικής συνείδησης των ανθρώπων. Η συλλογική αναπαραστάση του χρόνου εξασφαλίζει την ευρυθμία της κοινωνικής ζωής μέσα από ημερολόγια, ρολόγια, ωράρια εργασίας, διαλείμματα, διακοπές και αργίες. Για τον Durkheim, η κατηγορία του χρόνου αντιστοιχεί στην αναπαραστάση που διαμορφώνει για το χρόνο μια κοινωνική ομάδα και η οποία τον ανάγει σε πραγματικό κοινωνικό θεσμό. Ο χρόνος απέχει πολύ απ' το να αποτελεί μια αφηρημένη ιδέα διότι είναι στενά συνδεδεμένος με την κοινωνική οργάνωση και την τάξη πραγμάτων που τον γεννά. Λογικό είναι λοιπόν ο χρόνος να υπόκειται και αυτός στην ίδια ετερογένεια η οποία διέπει και τις κοινωνικές δομές, τα είδη κοινωνικής οργάνωσης. Η πρώτη εφαρμογή της θεώρησης του Durkheim θα γίνει από τους

Henri Hubert και Marcel Mauss (1905), οι οποίοι θα εντάξουν το χρόνο στη μελέτη τους πάνω στη θρησκεία, ισχυριζόμενοι ότι δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση απλώς για μια μίμηση των ρυθμών της φύσης, αλλά για μια συμβολική κατασκευή άρρηκτα συνδεδεμένη με το ισχύον είδος κοινωνικής οργάνωσης. Στη μελέτη τους αυτή, όπου προσεγγίζουν τα θέματα της θρησκείας, των τελετουργιών και των μύθων, οι ερευνητές θα χρησιμοποιήσουν την έννοια ενός χρόνου μη ενιαίου, μη συμπαγούς, μη μετρήσιμου, μη ομοιογενούς αλλά ασυνεχούς, ετερογενούς και ποιοτικού.

Πρόκειται για την πρώτη ξεκάθαρη ρήξη με τον μπεργκσονισμό και τον υποκειμενικό χρόνο που έχει τις ρίζες του στη συνειδητοποίηση της εναλλαγής των ψυχολογικών καταστάσεων. Για τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, ο χρόνος είναι κοινωνικά δομημένος και φέρει πάντοτε τη σφραγίδα των ισχυουσών κοινωνικών πρακτικών της εποχής στην οποία ανήκει. Το νόημα του δεν το αντλεί από την ανθρώπινη συνειδητοποίηση της ροής των φαινομένων της εσωτερικής, ψυχολογικής ζωής αλλά από τις περιρρέουσες κοινωνικές συνθήκες, από τις επιταγές και τις νόρμες που θεσπίζει κάθε τάξη πραγμάτων. Συνυπολογίζοντας λοιπόν τη συλλογική φύση του χρόνου, λόγω της προέλευσής του που εντοπίζεται στις συλλογικές αναπαραστάσεις και του ισομορφισμού (ο Bourdieu θα μιλήσει για ομολογία) που παρατηρείται μεταξύ των κοινωνικών δομών και των κοινωνικών χρόνων, αρχίζουμε να κάνουμε πλέον λόγο για τον κοινωνικό χρόνο.

Maurice Halbwachs: Η συλλογική μνήμη.

Ο Halbwachs (1997, 2013) θα εγγραφεί στην παράδοση που εγκαινίασαν οι Durkheim, Hubert και Mauss και θα μείνει στην ιστορία για την επεξεργασία της έννοιας της συλλογικής μνήμης, μια μνήμη που υπάρχει πάνω και πέρα από την ατομική μνήμη. Για κάθε κοινωνική ομάδα, η συλλογική μνήμη εξαρτάται από το κομμάτι της κοινωνίας το οποίο εκπροσωπεί η ομάδα αυτή, τη θέση που κατέχει στην κοινωνική ιεραρχία. Η ενεργοποίηση της ατομικής μνήμης καθώς και όλων των υπόλοιπων γνωστικών διαδικασιών

που επιστρατεύονται για την κατανόηση και ερμηνεία του κόσμου συμπαρασύρει και την ενεργοποίηση της συλλογικής συνείδησης και μνήμης που έχει διαμορφώσει η ομάδα στην οποία ανήκει το εν λόγω άτομο. Και όπως καταλαβαίνουμε, το θέμα της μνήμης είναι μια όψη του ζητήματος του χρόνου.

Ο Halbwachs σπούδασε κοινωνιολογία μαζί με τον Bergson αλλά άσκησε κριτική στον τρόπο με τον οποίο ο τελευταίος αντιλαμβάνεται το χρόνο. Για τον Bergson, αν υπήρχε κάποιος κοινωνικός χρόνος θα ήταν το άθροισμα των επιμέρους ατομικών συνειδητοποιήσεων της διάρκειας μέσω των αλλαγών και των διαδοχών, ενώ για τον Halbwachs το άθροισμα αυτό δεν μπορεί να ισοδυναμεί με έναν συλλογικό ή κοινωνικό χρόνο. Η κατασκευή του χρόνου διαμεσολαβείται από τη συλλογική μνήμη κι αυτή μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές για την κάθε κοινωνική ομάδα στο πλαίσιο μιας και μόνης κοινωνίας. Κάθε ομάδα έχει τις δικές της χρονικότητες, διότι έχει τις δικές της αξίες και τους δικούς της κανόνες. Τα διαφορετικά βιώματα και η διαφορετική νοηματοδότηση των εμπειριών δημιουργούν αποκλίνουσες συλλογικές μνήμες οι οποίες με τη σειρά τους γεννούν διαφορετικούς κοινωνικούς χρόνους. Παρότι κάθε κοινωνία οφείλει να δημιουργεί και να σέβεται μια κοινή αναπαράσταση του χρόνου για να μπορεί να είναι βιώσιμη και λειτουργική, παρατηρείται μια ετερογένεια στους κοινωνικούς ρόλους η οποία αντανάκλα την ετερογένεια των κοινωνικών ομάδων. Οι κοινωνικές ομάδες μπορεί να ανατρέχουν σε κοινά συμβάντα του ιστορικού παρελθόντος αλλά με διαφορετικά νοηματικά, συμβολικά και ερμηνευτικά εφόδια. Υιοθετούν έτσι διαφορετικές οπτικές γωνίες αλλά η επιλογή αυτή είναι σχεσιακή και εξαρτάται από τις θέσεις που καταλαμβάνουν οι υπόλοιπες ομάδες ενός κοινωνικού πεδίου. Η ιστορία, η μνήμη και ο χρόνος γίνονται πάντοτε αντιληπτά από μια συγκεκριμένη θέση.

Αυτή ακριβώς η συλλογική μνήμη η οποία επιτρέπει μια συλλογική συνειδητοποίηση ή συναίσθηση του χρόνου επιτρέπει στους ανθρώπους να «συνεννοούνται» και να θεσπίζουν ωράρια και διαλείμματα, να λειτουργούν βάσει ρολογιών και ημερολογίων,

να θυμούνται και να περιμένουν. Δεν υπάρχει ένας αφηρημένος, ενιαίος χρόνος και ένας κατακερματισμένος, βιωματικός. Ο πρώτος είναι ουσιαστικά η πηγή από την οποία αντλούνται όλοι οι πιθανοί υποκειμενικοί χρόνοι, αυτός που μας δίνει σε τελική ανάλυση τη δυνατότητα να μιλάμε για προσωπική «αίσθηση» του χρόνου. Η ατομική συνείδηση είναι το σημείο διασταύρωσης των ομαδικών χρόνων, το σημείο σύζευξης των διαφορετικών εκδοχών της συλλογικής μνήμης. Βλέπουμε ότι ο χρόνος αποκτά πάλι χωρική υπόσταση κι αυτό είναι βασικό προαπαιτούμενο για την κοινωνιολογική ανάλυση ενός φαινομένου. Η εκ νέου χωροποίηση του χρόνου τον βοηθά να υπερβεί το διαχωρισμό μεταξύ του μαθηματικού, αφηρημένου χρόνου και του προσωπικού, αστάθμητου χρόνου αγκυροβολώντας τον στο παρόν και στην κοινωνική πραγματικότητα.

Ο Halbwachs θα συμβάλει καθοριστικά στην ανάδειξη της ποιοτικής πολλαπλότητας των κοινωνικών χρόνων η οποία είναι ανάλογη της ετερογένειας του κοινωνικού πεδίου. Η θεώρησή του είναι ιδιαίτερα ανοικτή και επιχειρεί να συμφιλιώσει ορισμένες αντιφάσεις μέσω διαρθρώσεων του συλλογικού και του ατομικού, της συλλογικής μνήμης και του προσωπικού στίγματος, των συλλογικών αναπαραστάσεων και των προσωπικών διαφοροποιήσεων, παρόλο που περιμοδοτεί αναμφίβολα τις κοινωνικές έναντι των ψυχολογικών ερμηνειών.

Μέχρι εδώ είδαμε πώς το φιλοσοφικό διακύβευμα της ύπαρξης ή της επινόησης του χρόνου, ή αλλιώς του αντικειμενικού ή υποκειμενικού χρόνου, έδωσε τη θέση του στο δίπολο του ατομικού ή συλλογικού χρόνου και πώς τελικά γίνεται μια προσπάθεια η διχοτόμηση αυτή να αντικατασταθεί από μια απόπειρα γεφύρωσης των δύο άκρων, μια διαρθρωτική μελέτη που εστιάζει στις αλληλεπιδράσεις και στις σχέσεις.

Georges Gurvitch: Η ενοποίηση της πολλαπλότητας.

Τη σκυτάλη από τον Halbwachs θα παραλάβει ο Georges Gurvitch (1969) και θα εστιάσει στην πολλαπλότητα των κοινωνικών χρόνων οι οποίοι άλλοτε συντονίζουν κι άλλοτε αποσυντονίζουν τις ατομικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον Gurvitch, κάθε «εμείς» (μικροκοινωνικές δομές, κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ομάδες και μορφώματα, κοινωνικά σύνολα), κάθε σχέση με τους άλλους, και κάθε επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας (κοινωνικοί μηχανισμοί, πρότυπα συμπεριφοράς, ρόλοι και στάσεις, σύμβολα, συλλογικές ιδέες και αξίες, συλλογική νοοτροπία) εγγράφεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο (Fieulaine, 2006, σ. 44). Αν όμως ο Gurvitch επισημαίνει την πολλαπλότητα των κοινωνικών χρόνων, δεν το κάνει με την πρόθεση να σταθεί σε αυτήν αλλά στην ενοποίησή τους η οποία προκύπτει από την ερμηνεία και την ιεράρχησή τους. Ο Gurvitch αποδίδει μια διαφορετική διαβάθμιση χρόνων σε κάθε κοινωνική πραγματικότητα. Κάθε κοινωνική πραγματικότητα, πολυδιάστατη, πολυεπίπεδη και πολυσήμαντη, επιχειρεί να ερμηνεύσει, να ιεραρχήσει και εν τέλει να ενοποιήσει τους διαφορετικούς κοινωνικούς χρόνους που την ορίζουν και την οργανώνουν · η ενοποίηση αυτή είναι ίδιον χαρακτηριστικό μόνο του συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου και δικαιολογεί εν μέρει τη μοναδικότητα και τη διακριτότητά του.

Ο Gurvitch (1969) προσπαθεί να εισάγει τη διαλεκτική στη θεώρησή του για να καταφέρει να εγκαινιάσει μια διαφορετική κοινωνιολογία. Για να πετύχει κάτι τέτοιο, διακρίνει μεταξύ οκτώ διαφορετικών κοινωνικών χρόνων, με τη βοήθεια των οποίων εξετάζει τις ερμηνευτικές και ιεραρχικές απόπειρες ενοποίησης των κοινωνικών χρόνων στις διάφορες μορφές οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, από τις ελάχιστονες μορφές κοινωνικής ομαδοποίησης, τις κοινωνικές ομάδες και τις κοινωνικές τάξεις μέχρι ολόκληρες κοινωνίες.. Αυτό που κρατάμε κυρίως είναι ότι στο στάδιο αυτό της διαλεκτικής κοινωνιολογικής σκέψης, θεωρείται ότι η εκάστοτε κοινωνία παράγει μια πολλαπλότητα χρόνων οι οποίοι τη διαμορφώνουν και την οργανώνουν. Τα κοινωνικά πλαίσια ορίζουν μεν τον χρόνο αλλά δεν

παύουν να ορίζονται και τα ίδια από αυτόν.

Συνοπτικά, βλέπουμε ότι η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης του χρόνου ή καλύτερα του κοινωνικού χρόνου επιχειρείται σε δύο επίπεδα. Αφ' ενός, αναζητούνται οι ρίζες του στο κοινωνικό πεδίο και στη μορφολογία της κοινωνικής οργάνωσης και αφ' ετέρου, αναζητάται το συμβολικό φορτίο του και τα αξιολογικά πρόσημά του, με άλλα λόγια η ιδεολογία του χρόνου, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που δομούν οι άνθρωποι, οι ομάδες και τα κοινωνικά σύνολα για να αποδεχθούν και να νομιμοποιήσουν το χρόνο στις θεσμοθετημένες μορφές του. Έτσι, ο χρόνος έχει μια πρώτη χωροταξική, θα λέγαμε, υπόσταση (όπου υπάρχουν διαφορές, υπάρχει απόσταση, άρα χώρος) η οποία αντανακλά την πολλαπλότητά του και την ετερογένειά του, σύστοιχες με αυτές του κοινωνικού γίνεσθαι και μια συμβολική υπόσταση η οποία είναι δηλωτική της κανονιστικής ισχύος του στην επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας και συναίνεσης αλλά και της ισχύος του σαν φορέα αλλαγής και επαναπραγμάτευσης των συσχετισμών δυνάμεων. Πρέπει να γίνει σαφές ότι οι σχέσεις αυτές δεν είναι μονοσήμαντες αλλά πρόκειται για διαρκείς αλληλεπιδράσεις. Η κοινωνική μορφολογία δημιουργεί κατ'είκόνα της τους κοινωνικούς χρόνους αλλά και η ίδια είναι ένα έγχρονο φαινόμενο. Οι κοινωνικοί χρόνοι εκφράζονται και συμβολίζονται μέσα από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις αλλά το περιεχόμενο των ιδεολογικών αυτών κατασκευών είναι αυτό που αποδίδει στους χρόνους αξία, ρόλο και σημασιολογικό φορτίο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εν μέσω της ταχείας ευημερίας που θα παρατηρηθεί στη βιομηχανική Ευρώπη, εγερνιάζεται ένα κύμα κοινωνιολογικής σκέψης το οποίο θεωρεί ότι ο εργασιακός χρόνος δεν είναι πλέον ο πιο σημαντικός κοινωνικός χρόνος για τον άνθρωπο, αυτός που γεννά και σημασιδοτεί όλους τους υπόλοιπους χρόνους, αλλά η θέση αυτή κατέχεται τώρα από τον ελεύθερο χρόνο στον οποίο αναζητούνται η ταυτότητα, η πραγμάτωση, η προσωπικότητα. Οι προσεγγίσεις αυτές, οι οποίες ήταν μάλλον αποπροσανατολισμένες και ελάχιστα κοινωνιολογικές, θα εστιάσουν στον ελεύθερο χρόνο σαν ένα πεδίο ελεύθερης πρόσβασης και ισότιμης συμμετοχής όπου ο κάθε πολίτης, άσχετα με την κοινωνικοοικονομική προέλευση, την εκπαίδευση και το είδος κοινωνικοποίησης, τους καταναγκασμούς της εργασίας και τις κοινωνικές υπαγωγές θα επιλέξει πλήρως ανεπηρέαστα τις δραστηριότητες εκείνες που του «αρέσουν», που τον «χαλαρώνουν», τον «εμπλουτίζουν». Από τις συντηρητικές αυτές απόψεις μέχρι την επαναστατική θεώρηση του Bourdieu που ανατινάσσει το πεδίο της αισθητικής κρίσης, των πολιτισμικών δραστηριοτήτων, της κουλτούρας και του ελεύθερου χρόνου ρίχνοντας φως στα σαφώς διακριτά έθνη των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων και σαρώνοντας εκ θεμελίων την έννοια της ελεύθερης ατομικής επιλογής, το μεθοδολογικό και επιστημολογικό άλμα είναι θεμελιώδες.

Η κοινωνιολογία αυτή του ελεύθερου χρόνου σημαδεύεται από τον Georges Friedmann ο οποίος το 1964 δημοσιεύει το έργο του πάνω στην κατακερματισμένη εργασία (*Le travail en miettes*) και εξηγεί ορθά ότι η σύγχρονη μορφή εργασίας δεν μπορεί να προσφέρει καμία ικανοποίηση στον εργαζόμενο, διότι είναι βασισμένη στην κατάτμηση των έργων, σε εξοντωτικούς ρυθμούς, στη σωματική και ψυχολογική καταπόνηση του εργατή και στην αποσύνδεση της εργασίας από το τελικό προϊόν. Σύμφωνα με τον Friedmann, όσοι

βρίσκουν κάποια πραγμάτωση και ανάπτυξη μέσα από την εργασία τους (είτε αυτή είναι δημιουργική είτε κερδοφόρα), θα βιώνουν τον ελεύθερο χρόνο σαν ένα συμπλήρωμα όπου κι εκεί θα αναζητούν τη δημιουργικότητα και την πληρότητα. Αντίθετα, όσοι εργαζόμενοι εκτελούν εργασίες χωρίς ενδιαφέρον ή όφελος, θα προστρέχουν στον ελεύθερο χρόνο σαν αντιστάθμισμα όπου θα αναζητούν την ξεκούραση, τη χαλάρωση, την ελάχιστη δαπάνη ενέργειας. Είναι ένα πρώτο βήμα στην κατανόηση της κοινωνικής αιτιοκρατίας του χρόνου αλλά δεν είναι αρκετό. Ας αναφέρουμε επίσης ότι προς το τέλος της ζωής του ο Friedmann άρχισε να παρατηρεί πως ο ανθρωπισμός του ελεύθερου χρόνου κατέληγε σε μια αυταπάτη.

Ο μαθητής του, Joffre Dumazedier, εκδίδει το έργο του *Προς έναν πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου; (Vers une Civilisation du Loisir?, 1962)* και συστήνει εντός του CNRS μια επιστημονική ομάδα αφιερωμένη στην προσπάθεια να ανάγει τον ελεύθερο χρόνο και τις δραστηριότητές του (loisirs) σε αναλυτική κοινωνιολογική κατηγορία. Διακρίνει μεταξύ της ανάπαυσης, της αναψυχής και της ανάπτυξης, τα τρία περιβόητα D (délassement, divertissement, développement) βάσει ενός υποκειμενικού ερμηνευτικού κριτηρίου «ελεύθερης θέλησης» αλλά δεν κατονομάζει σε κανένα σημείο τις διαφορετικές ευκαιρίες πρόσβασης των κοινωνικών στρωμάτων στις πτυχές αυτές του ελεύθερου χρόνου. Η Marie-Francoise Lanfant (1972) θα ασκήσει δριμυία κριτική σε αυτή την κοινωνιολογία που αγνοεί τους κοινωνικούς περιορισμούς και επικαθορισμούς και προωθεί μια μη ρεαλιστική, ιδεώδη εικόνα του κοινωνικού υποκειμένου ως ελεύθερου ατόμου που υπακούει μόνο στις επιθυμίες του και στην ελεύθερη βούλησή του. Ο κοινωνιολόγος Christian Lalive d'Epinaay (1982) βλέπει το χρονικό έθος του καθήκοντος, της εργασίας και της αποταμίευσης που επικράτησε τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα να αντικαθίσταται από το έθος του ατομικισμού, της κατανάλωσης και του δικαιώματος στην απόλαυση (Κορωναίου, 1996, σ.84). Η αλλαγή αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στο πεδίο του ελεύθερου χρόνου το οποίο συγκεντρώνει εκ νέου το ερευνητικό ενδιαφέρον αλλά αυτή τη φορά όχι σαν πεδίο απελευθέρωσης του ατόμου αλλά σαν πεδίο αναπαραγωγής των ανισοτήτων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων.

Εγκαινιάζεται επομένως μια προσέγγιση που τάσσεται εναντίον όλων αυτών που μάλλον εξυπηρετώντας ιδεολογικούς σκοπούς παρά από άγνοια προσεγγίζουν τον ελεύθερο χρόνο με όρους ατομικού ψυχισμού, αυτοπροαίρετης κοινωνικής συμμετοχής και δημιουργικών ενστίκτων. Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ανάγονται αφελώς σε μια σχόλη απελευθερωτική, ανιδιοτελή, ηδονιστική και προσωπική (βλ. Κορωναίου, 1996, σ. 188-197), σαν οι άνθρωποι να μπορούσαν ανά πάσα στιγμή και κατά βούληση να απειδυθούν τους κοινωνικούς ρόλους τους και να μετατραπούν σε άχρωνα υποκείμενα χωρίς ταυτότητα, διεκδικώντας μια ελευθερία που μόνο απελευθερωτική δεν είναι, αλλά ισοπεδωτική και συναινετική. Η ουτοπία του ελεύθερου χρόνου και η μυθική του ικανότητα εξίσωσης των ανισοτήτων θα κατακριθεί και από τον Baudrillard (1970, 2000) που θα κατατάξει το χρόνο απλώς μεταξύ των υπόλοιπων καταναλωτικών αγαθών και διακριτικών σημείων και θα ισχυριστεί ότι διέπεται από τους ίδιους καταναγκασμούς, τις ίδιες πιέσεις και ανισότητες με τον εργασιακό χρόνο. Θα πει χαρακτηριστικά: «ο κάθε άνθρωπος, σε κάθε αντικείμενο που κατέχει, που καταναλώνει, όπως και σε κάθε λεπτό ελεύθερου χρόνου, θέλει να διοχετεύσει, νομίζει ότι έχει διοχετεύσει την επιθυμία του - αλλά από κάθε ιδιοποιημένο αντικείμενο, από κάθε πεπληρωμένη ικανοποίηση, όπως και από κάθε «διαθέσιμο» λεπτό, η επιθυμία είναι ήδη απύσα, κατ' ανάγκη απύσα. Το μόνο που απομένει είναι το «αναλώσιμο» της επιθυμίας» (Baudrillard στο Κορωναίου, 1996, σ. 201). Ο Baudrillard θεωρεί, άλλωστε, τη διαίρεση σε χρόνο εργασίας και χρόνο σχόλης εντελώς φαινομενική, έναν μύθο και πιστεύει μόνο στην ύπαρξη ενός χρόνου καταναγκασμένου, του χρόνου της κατανάλωσης και στη σχόλη ως λειτουργία κατανάλωσης μη παραγωγικού χρόνου.

Επιστημολογικές παρατηρήσεις ή επίπεδα μελέτης.

Από τις διάφορες φιλοσοφικές, ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του χρόνου κρατάμε τη διάκριση μεταξύ του βιωμένου, του προσλαμβανόμενου και του αναπαριστώμενου χρόνου. Ο βιωμένος χρόνος μελετά το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο

εγγράφονται οι σχέσεις που χτίζει το άτομο με τις εμπειρίες του, πώς τις εντάσσει μέσα στο χρόνο για να τους δώσει νόημα και να τις συνδέσει με τα προγενέστερα βιώματά του αλλά και με τις επικείμενες δράσεις του. Ο βιωμένος χρόνος δομείται μέσα από την απόκτηση εμπειριών και τη σταδιακή γνώση – ανακατασκευή του κόσμου και ταυτόχρονα συμμετέχει ενεργά, σχεδόν επιτρέπει, τη βιωματική σχέση και τους εμπειρικούς δεσμούς του ανθρώπου με τον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο. Αλλά κι ο προσλαμβανόμενος χρόνος δεν είναι απαραίτητα αφηρημένος και ιδεολογικοποιημένος, αλλά είναι κι αυτός συμπαγής, συγκεκριμένος και μετρήσιμος· η σχέση που διατηρούμε μαζί του είναι πρωτίστως αισθητηριακή και μοιάζει εξωγενής.

Ο χρόνος των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι ένας κοινωνικά κατασκευασμένος, ιδεολογικά φορτισμένος, συμβολικός χρόνος, μια πολιτική-ιδεολογική-κοινωνική κατασκευη ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων η οποία προκύπτει μέσα από τη συλλογική σκέψη, μνήμη και επεξεργασία και εντοπίζεται σε διαφορετικούς βαθμούς και «αποχρώσει» σε όλα τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου. Στην περίπτωση αυτή, η σχέση του ατόμου με το χρόνο και το περιβάλλον βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση, σε μια συνεχή αλληλεπίδραση, ο υποκειμενικός, ψυχολογικός χρόνος του υποκειμένου συνδιαμορφώνεται με το χρόνο του εξωτερικού αντικειμένου ή συμβάντος αλλά και με τον περιρρέοντα κοινωνικό χρόνο ο οποίος καθιστά εφικτή αυτή τη σχέση και επικοινωνία. Τη σχέση μεταξύ βιωματικού/ προσλαμβανόμενου/ αναπαριστώμενου θα τη συναντήσουμε και αργότερα όταν θα μιλήσουμε για τη σύλληψη και την εγχειρηματοποίηση της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας.

Άξονες μελέτης ή οι όψεις της πολλαπλότητας.

Προσπαθώντας να προσεγγίσουν πολυσήμαντα και ολόπλευρα το φαινόμενο των κοινωνικών χρόνων, οι μελετητές του χρόνου εξετάζουν, από τη μια πλευρά, τη συγχρονική πολλαπλότητά τους, δηλαδή τα διαφορετικά είδη κοινωνικών χρόνων τα οποία απαρτίζουν

τη ζωή ενός ενεργού ατόμου (υπαρξιακός και ψυχολογικός χρόνος, χρόνος εργασίας και ελεύθερος χρόνος, σχολικός χρόνος και χρόνος παιχνιδιού ή ανάπαυσης, χρόνος ψυχαγωγίας, ενασχόλησης ή παρακολούθησης καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, χρόνος προσωπικής καλλιέργειας, χρόνος αφιερωμένος στη φροντίδα της οικογένειας, στους φίλους, σε κοινωνικές υποχρεώσεις). Η ιεράρχηση που ο άνθρωπος κάθε εποχής καλείται να κάνει μεταξύ όλων αυτών των κοινωνικών χρόνων είναι πολιτικό και πολιτισμικό ζήτημα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει και η διαχρονική πολλαπλότητα η οποία σημαδεύει τη ροή της ατομικής και της συλλογικής ζωής. Σε κάθε στάδιο ή χρονολογική περίοδο της ζωής, προμοδοτούνται διαφορετικοί χρόνοι και άλλοι χρονικοί προσανατολισμοί: π.χ. η σχολική ζωή και η είσοδος στην αγορά εργασίας υπογραμμίζουν τη σημασία του μέλλοντος, η ώριμη ενήλικη ζωή εστιάζει στο δημιουργικό και αποδοτικό παρόν, χωρίς να ξεχνά το παρελθόν ή να αφήνεται το μέλλον και η έξοδος από την εργασία συμπίπτει με την επαναφορά στο προσκήνιο του παρελθόντος και του απολογισμού του.

Οι στοχαστές του χρόνου δε θα ξεφύγουν από την αιώνια αμφιταλάντευση μεταξύ των ατομικιστικών, ψυχολογικών και των κοινωνικών, ολιστικών προσεγγίσεων. Πολλοί ψυχολόγοι αποκήρυξαν τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες για να μην περισπαστούν στη μελέτη τους πάνω στα ψυχολογικά φαινόμενα και πολλοί κοινωνιολόγοι στάθηκαν ανίκανοι να ενσωματώσουν τους κανόνες της ψυχολογικής ζωής στη μελέτη της επιρροής των κοινωνικών επικαθορισμών. Τόσο οι ψυχολόγοι όσο και οι κοινωνιολόγοι, για να υπογραμμίσουν το λόγο ύπαρξης και την αναγκαιότητα της επιστήμης τους και της σύνοδης ερευνητικής σκοπιάς που αυτή συνεπαγόταν έπρεπε να εξάρουν τη σημασία των υπό μελέτη παραγόντων και κατ' ανάγκη να μειώσουν τη βαρύτητα παραγόντων που τότε φάνταζαν ως αντίπαλοι στη σκέψη και στην έρευνα πάνω σε ένα φαινόμενο. Η αντιπαλότητα αυτή έπρεπε να αρθεί και να μετουσιωθεί σε συμπληρωματικότητα. Αυτό ακριβώς το χάσμα προσπαθεί να γεφυρώσει, ή μάλλον να απονοηματοδοτήσει η κοινωνική ψυχολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ο διάπλους της έννοιας του χρόνου μέσα από τη φιλοσοφία, την ψυχολογία και την κοινωνιολογία είχε σαν τελικό προορισμό τη διαπίστωση ότι η εμβριθής μελέτη του δεν έχει άλλη επιλογή από το να συνυπολογίσει την υποκειμενική διάσταση του βιωματικού χρόνου, την «εμπράγματη» διάστασή του ως θεμέλιου λίθου της κοινωνικής οργάνωσης και το κοινωνικό πλαίσιο με όλο του το συμβολικό, σημασιολογικό, κανονιστικό και αξιακό φορτίο. Για να απαλλαγεί από τη στενότητα και τους περιορισμούς των διαθέσιμων ερμηνευτικών σχημάτων και ερευνητικών μεθόδων, ο χρόνος έπρεπε να πάψει να αναζητάται στο υποκείμενο ή στο αντικείμενο και να μελετηθεί στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των δύο, σχέσεις πάντοτε εγγεγραμμένες σε μια ορισμένη κοινωνική πραγματικότητα. Ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνική ψυχολογία αντιμετωπίζει το άτομο, τις υπαγωγές του, την ταυτότητά του και την κατασκευή του εαυτού θα δώσει στην αλληλεπίδρασή του με την κοινωνία και στην επιρροή αυτής της τελευταίας στις προσωπικές, «ελεύθερες» επιλογές την πραγματική τους σημασία. Μένει τώρα να δούμε πώς η κοινωνική ένταξη ή ο κοινωνικός αποκλεισμός από τις κοινωνικές ομάδες και τα κοινωνικά αγαθά, οι κοινωνικές υπαγωγές, οι συνιστώσες της κοινωνικής ταυτότητας ορθώνονται σε ένα κοινωνικό πλέγμα το οποίο διαμορφώνει τελικά αυτό που πιστεύουμε και πράττουμε αναφορικά με το χρόνο, αυτόν το χρόνο τον οποίο τόσο συχνά θεωρούμε ότι τον αισθανόμαστε, τον συνειδητοποιούμε, τον διαχειριζόμαστε με έναν τρόπο που απορρέει αποκλειστικά από τα στοιχεία της προσωπικότητάς μας και τις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα μας. Πώς δηλαδή οι κοινωνικές καταστάσεις, οι πολιτισμικές καταβολές, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και στα αγαθά της κουλτούρας και οι οικονομικές συνθήκες διαβίωσης καθορίζουν τη σχέση των ατόμων και των ομάδων με το χρόνο;

Η κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου.

Η δεκαετία του 1970 άφησε πίσω της το μιχεβιοριστικό μοντέλο, η δεκαετία του 1980 άσκησε σοβαρή κριτική στο γνωστικισμό και το υποκείμενο ήρθε σταδιακά να διαμεσολαβήσει τη σχέση μεταξύ ερεθίσματος και αντίδρασης. Η ανάδυση των κοινωνικών αναπαραστάσεων μας έκανε να εξετάσουμε την ίδια σχέση αυτή τη φορά μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού υποκειμένου που επηρεάζει εκτός από την αντίδραση και το ίδιο το ερέθισμα, καταρρίπτοντας τη διάκριση μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής πραγματικότητας.

Ο ορισμός που δίνει το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Πανεπιστημίου του Sussex (2005) μας πληροφορεί ότι η κοινωνική αναπαράσταση περιλαμβάνει δύο γνωστικά συστήματα, ένα λειτουργικό το οποίο εκτελεί τις βασικές γνωστικές λειτουργίες και ένα μετασύστημα το οποίο χαρακτηρίζεται από τις κοινωνικές ρυθμίσεις της κοινωνίας ή της κουλτούρας και κατευθύνει τις παραπάνω λειτουργίες ελέγχοντας, επαληθεύοντας και επιλέγοντας το πληροφοριακό περιεχόμενό τους σύμφωνα με λογικούς ή άλλους κανόνες. Δύο είναι οι διαδικασίες που βρίσκονται στη βάση του σχηματισμού των κοινωνικών αναπαραστάσεων: η αντικειμενοποίηση η οποία μεταμορφώνει αφηρημένες έννοιες σε συγκεκριμένες εικόνες και η επικέντρωση η οποία κατηγοριοποιεί τη νέα γνώση σε ήδη οικεία πλαίσια. Οι διαδικασίες αυτές δρουν εντός του μετασυστήματος με στόχο να μεταφράσουν τις κοινωνικές ρυθμίσεις και να κατευθύνουν τις γνωστικές λειτουργίες (Lorenzi-Cioldi & Clemence, 2001). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν είναι ατομικές νοητικές δραστηριότητες αλλά συλλογικές επεξεργασίες της γνώσης και προκύπτουν από διαδικασίες κοινωνικής επιρροής και επικοινωνίας. (Chryssochoou, 2005)

Επιλέγουμε να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε το φαινόμενο του χρόνου μέσα από το ερμηνευτικό, πρακτικό και εννοιολογικό, όχημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων, διότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφ' ενός λαμβάνουν υπ' όψιν την πολυπλοκότητα των κοινωνικών υποκειμένων και των σχέσεων που οικοδομούν με το κοινωνικό περιβάλλον και

αφ' ετέρου μας επιτρέπουν να συλλάβουμε κάποια φαινόμενα όχι υπό στατική μορφή, αλλά στη διαδικασία της εξέλιξης και αποκρυστάλλωσής τους μέσα από πλήθος κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε έναν κλασικό ορισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων από την Denise Jodelet (Παπαστάμου & Μαντόγλου, 1995, σ. 130):

«Η έννοια της κοινωνικής αναπαράστασης προσδιορίζει μια μορφή ειδικής γνώσης, τη γνώση της κοινής γνώμης, της οποίας τα περιεχόμενα δηλώνουν το εγχείρημα γεννητικών και λειτουργικών διαδικασιών, κοινωνικά σφραγισμένων. Πιο πλατιά, προσδιορίζει μια μορφή της κοινωνικής σκέψης. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι τρόποι της πρακτικής σκέψης που προσανατολίζονται προς την επικοινωνία, την κατανόηση και τον έλεγχο του κοινωνικού, υλικού και ιδεατού περιβάλλοντος. Σαν τέτοιες, παρουσιάζουν ειδικά χαρακτηριστικά στο επίπεδο της οργάνωσης των περιεχομένων, των νοητικών εγχειρημάτων και της λογικής. Το κοινωνικό σφράγισμα των περιεχομένων ή των διαδικασιών της αναπαράστασης πρέπει να ανάγεται στις συνθήκες και στα πλαίσια μέσα από τα οποία αναδύονται οι αναπαραστάσεις, στις επικοινωνίες μέσω των οποίων κυκλοφορούν, στις λειτουργίες στις οποίες χρησιμεύουν στην αλληλεπίδραση με τον κόσμο και τους άλλους».

Πιστεύουμε ότι η σχέση των ατόμων με την πραγματικότητα είναι μια συνεχής δυναμική διαδικασία η οποία διαμεσολαβείται από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, οι οποίες «προϋπάρχουν οποιασδήποτε κοινωνικής αλληλεπίδρασης και είναι αυτές που καθορίζουν τη συμπεριφορά των υποκειμένων» (Μαντόγλου, 1995, σ. 47). Οι αναπαραστάσεις είναι σχήματα που προϋπάρχουν των ατομικών γνωστικών λειτουργιών οι οποίες πραγματώνονται υπό συγκεκριμένες συνθήκες (Doise, 1990, σ. 121). Ανοιχτό, ρευστό και δυναμικό σχήμα, η κοινωνική αναπαράσταση έχει προσεγγιστεί ως εικόνα, ως κατηγορία, ως έννοια, ως θεωρία ή ως ιδεολογία. Επειδή ακριβώς η αναπαράσταση κυκλοφορεί μέσα στους περιρρέοντες ιδεολογικούς λόγους, εμφορείται σε όλα τα γλωσσικά στοιχεία, μεταφέρεται μέσα από

μηνύματα και εικόνες των μέσων επικοινωνίας, αποκρυσταλλώνεται μέσα σε συμπεριφορές και σε υλικές ή χωρικές διευθετήσεις (Jodelet, 1989, σ. 48), είναι δηλαδή ενεργή σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής, χαίρει ενός τέτοιου φαινομενικού πλούτου που πολλές φορές ορισμένα συστατικά στοιχεία της απομονώνονται και μελετώνται ανεξάρτητα: πληροφοριακά, γνωστικά, ιδεολογικά και κανονιστικά στοιχεία, δοξασίες, αξίες, στάσεις, γνώμες, εικόνες (Jodelet, 1989, σ. 52). Ο Doise (1990, σ. 125) εξηγεί ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις διαμορφώνονται μέσω ατομικών, διατομικών, διομαδικών και ιδεολογικών διαδικασιών οι οποίες συχνά είναι αλληλένδετες. Το άτομο, με τη βοήθεια των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες ορίζουν τις επικοινωνίες, τις συμπεριφορές, την απόκτηση της γνώσης, την προσωπική και συλλογική ανάπτυξη, τον ορισμό των προσωπικών και κοινωνικών ταυτοτήτων, την έκφραση των ομάδων και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς (Jodelet, 1989, σ. 53), αποπειράται να δομήσει μια κοινωνική πραγματικότητα για το ίδιο και τις ομάδες στις οποίες υπάγεται για να μπορέσει να εξηγήσει τη θέση του και τη σχέση του. Η κοινωνική αναπαράσταση παρεμβάινει στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουμε τα γεγονότα της καθημερινής ζωής και της επικαιρότητας, τα δεδομένα που μας προσφέρει το περιβάλλον μας και τα άτομα ή τις ομάδες με τα οποία αλληλεπιδρούμε καθώς και στη δόμηση της γνώσης μας για διάφορα αντικείμενα βάσει πληροφοριών, αξιών και προτύπων σκέψης που μας μεταδίδονται μέσω της παράδοσης, της νοοτροπίας, των στερεοτύπων, της εκπαίδευσης και της οικογένειας και κάθε θεσμού κοινωνικοποίησης, κάθε επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης. Αυτή η πρόσληψη και γνώση έρχεται στη συνέχεια να πραγματωθεί στο πραγματικό πεδίο των παρατηρήσιμων συμπεριφορών, απόψεων και στάσεων που ταυτοποιούν το άτομο και το φέρνουν κοντά με κάποια άλλα άτομα ή ομάδες ενώ το απομακρύνουν από κάποια άλλα ανάλογα με την ομοιότητα ή την απόκλιση που παρατηρείται τους ως προς αυτές τις πρακτικές πτυχές των αναπαραστάσεων. Μια τέτοια πρακτική πτυχή, που απορρέει από την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα και μας βοηθά να συγκροτήσουμε τη δική μας κοινωνική πραγματικότητα, θεωρούμε και τη Χρονική

Προοπτική για την κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου. Επομένως, η αποκωδικοποίηση των αναπαραστάσεων ή έστω των παρατηρήσιμων και μετρήσιμων πλευρών τους είναι το κλειδί για την αποκάλυψη της σχέσης μεταξύ των ατόμων, της πραγματικότητας που προσλαμβάνουν και της πραγματικότητας που δομούν. Αυτό που μας ενδιαφέρει στις έρευνες που ακολουθούν δεν είναι αυτές καθαυτές οι συμπεριφορές, οι ενέργειες, οι γνώμες και οι προτιμήσεις των υποκειμένων· θεωρούμε ότι όλες αυτές οι εκφάνσεις κοινωνικών αλληλεπιδράσεων προκύπτουν από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των ατόμων στις οποίες θέλουμε τελικά να φτάσουμε μέσα από τη μελέτη των συνεπειών τους στο πρακτικό και αξιακό πεδίο. Γι' αυτό και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι ένα απαραίτητο κοινωνιοψυχολογικό εργαλείο για την κατανόηση και αποκρυπτογράφηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε τα κανονιστικά, αξιολογικά και συναινετικά προτάγματα της κοινωνίας και της επιστήμης στα πλαίσια των οποίων εγγράφεται αναπόφευκτα και η δική μας ερευνητική απόπειρα. Μπορούμε έτσι να προσπαθήσουμε, αν όχι να τα υπερβούμε, να αξιολογήσουμε το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για το χρόνο και των ακόλουθων συμπεριφορών και απόψεων των υποκειμένων καθώς και την επίδραση που ασκούν, φυσικοποιημένα και ουσιοποιημένα, στις αλληλεπιδράσεις των ατόμων με την κοινωνία. Οι αναπαραστάσεις συμπυκνώνουν ένα σύνολο συμβόλων, σημασιών, αξιών, νορμών και συστημάτων αναφοράς, διαμεσολαβούν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε, εξηγούμε, οικειοποιούμαστε τον κόσμο και τον τρόπο με τον οποίο ο κόσμος έρχεται να διεισδύσει στις επιλογές μας, τις στάσεις μας, τις ιδέες μας: «μέσα από τις συγκεκριμένες συνθήκες όπου τοποθετούνται άτομα και ομάδες, μέσα από τις επικοινωνίες που εγιαθίστανται ανάμεσά τους, μέσα από τα πλαίσια που τους προμηθεύουν οι πολιτιστικές τους αποσκευές, μέσα από τους κώδικες, τις αξίες και τις ιδεολογίες που συνδέονται με ειδικές κοινωνικές θέσεις ή υπαγωγές» (Jodelet, 1984 στο Παπαστάμου-Μαντόγλου, 1995).

Ο Elias διευκρινίζει ότι το ατομικό στίγμα της αναπαράστασης δεν προκύπτει

εξωκοινωνικά αλλά αναπτύσσεται ως μια ιδιότυπη τροποποίηση της αναπαράστασης μιας κοινωνίας, «ένα συλλογικό έθος, με άλλα λόγια, αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της μοναδικής ιδιοσυστασίας κάθε ατόμου» (Eliás, 2004, σ. 175). Τα ατομικά γνωρίσματα που εκφράζουν την ετερότητά μας ως προς τους άλλους ανθρώπους δεν αναπτύσσονται ερήμην και ανεξαρτήτως των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν τις δομές, του θεσμούς και το κοινωνικό πεδίο συλλήβδην. Σύμφωνα με τον Doise (1992), αυτό που διαφοροποιεί τις θέσεις των ατόμων είναι οι υπόλοιπες πεποιθήσεις και αξίες τους (ψυχολογική επικέντρωση), η διαφορετική κατανόηση που επιφυλάσσουν στις κοινωνικές ρυθμίσεις και στην εμπειρία των ασυμμετρικών δύναμης (κοινωνιοψυχολογική επικέντρωση), και η υπαγωγή τους σε διαφορετικές ομάδες (κοινωνιολογική επικέντρωση) [Chrysochoou, 2005]

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των παιδιών

Ο Moscovici (1961) υποστηρίζει ότι η σκέψη των παιδιών παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με αυτή των ενηλίκων γιατί διαμεσολαβούνται από δύο ίδια γνωστικά συστήματα, ή καλύτερα από ένα σύστημα και το μετασύστημά του. Ως τέτοιο μετασύστημα, οι Doise (1990) και Moscovici (1961) θεωρούν τις κοινωνικές ρυθμίσεις που καθορίζουν τις γνωστικές μας διαδικασίες και κατ' επέκταση τις συμβολικές σχέσεις μας, αυτές που μας αποδίδουν μια θέση και μια σχέση με τους άλλους. Υπάρχει η σκέψη μας για τον κόσμο και η σκέψη πάνω στη σκέψη μας, γιατί δηλαδή σκεφτήκαμε έτσι, με ποιών τις απόψεις ερχόμαστε κοντά, από ποιους διαφοροποιούμαστε;

Σε ένα άρθρο των Chombart de Lauwe και Feuerhahn για την κοινωνική αναπαράσταση στην παιδική ηλικία (Jodelet, 1989, σ. 340-360), η νοητική αναπαράσταση στην ψυχολογία του παιδιού ορίζεται ως εξής:

«...ένας μηχανισμός κεφαλαιώδους σημασίας για την παιδική ηλικία, κι αυτό για πολλούς λόγους. Εμφανίζεται σαν ένα γνωστικό εργαλείο, το οποίο επιτρέπει στο παιδί να ερμηνεύσει τις ανακαλύψεις που έχει πραγματοποιήσει

μέσω των αισθήσεών του, των πράξεών του και των εμπειριών του στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, προσδίδοντάς τους ένα νόημα και τις αξίες που του έχει μεταδώσει το περιβάλλον του, ιδίως στις σχέσεις του και στις ανταλλαγές του με τους άλλους. Η αναπαράσταση είναι λοιπόν εξίσου ένα εργαλείο κοινωνικοποίησης και επικοινωνίας» (σ. 340)

Από τον ορισμό αυτό μέχρι τη μελέτη της κοινωνικής αναπαράστασης και στα παιδιά, διανύθηκε μια μεγάλη απόσταση η οποία πέρασε μέσα από διάφορα ερευνητικά ρεύματα: ο Piaget (1945) ορίζει την αναπαράσταση σαν απόρροια της εσωτερίκευσης αισθησιοκινητικών σχημάτων στην προσπάθεια του παιδιού να εγκαθιδρύσει σχέσεις με τον εξωτερικό κόσμο· ο Wallon (1942) προσεγγίζει την αναπαράσταση σαν μια διαδικασία διαμεσολάβησης μεταξύ του υποκειμένου και του κόσμου η οποία εγγράφεται πραγματικά στη συνείδηση μέσω της γλώσσας· ο Château (1960) ορίζει την αναπαράσταση σαν έναν νοητικό χώρο ψευδαισθήσεων πηγή του οποίου είναι το παιχνίδι και ο Malrieu (1977) μελετά την αναπαράσταση στο πλαίσιο της κοινωνικοποίησης, της επικοινωνίας και της μίμησης ως μια διαδικασία που σχετίζεται με τους μετασχηματισμούς στάσεων της προσωπικότητας. Οι ψυχαναλυτές, στη συνέχεια, ανάγουν την αναπαράσταση σε ενδοψυχικό επίπεδο και της αποδίδουν έναν ρόλο εσωτερίκευσης της εμπειρίας (Guillaumin, 1968· Widlöcher, 1973) και ο Winnicott (1975) την τοποθετεί στο μεταβατικό πεδίο μεταξύ εσωτερικής πραγματικότητας του υποκειμένου και εξωτερικής πραγματικότητας του κόσμου. Τα αλληλεπιδραστικά θεμέλια είχαν τεθεί έτσι που η κοινωνική ψυχολογία να μπορέσει να υποστηρίξει ότι εν τέλει δεν έχει νόημα να υψώνουμε σύνορα μεταξύ της εσωτερικής και της εξωτερικής πραγματικότητας αλλά αυτό που έχει σημασία είναι πώς οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του κοινωνικού υποκειμένου του επιτρέπουν να αντιληφθεί τον κόσμο και να μορφοποιήσει ανάλογα τις αντιδράσεις του απέναντί του.

Στην αλληλεπίδρασή του με την κοινωνία, το παιδί γίνεται αντιληπτό σαν ένα άτομο που έχει ήδη χαράξει μια προσωπική ιστορία, παρόλο που βρίσκεται σε διαρκή κατάσταση

αλλαγής λόγω του συνεχούς μετασχηματισμού και εμπλουτισμού των γνώσεών του. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται «μέλος μιας ορισμένης κοινωνικής τάξης λόγω της οικογένειάς του και του περιβάλλοντος στο οποίο είναι ενταγμένο· μέλος μιας κοινωνικής ηλικιακής κατηγορίας λόγω του κοινού καθεστώτος που αποδίδεται σε όλα τα παιδιά μιας ίδιας κοινωνίας. Επιπλέον, αυτή η κοινωνιογενετική κατηγορία έχει ένα συγκεκριμένο καθεστώς που τοποθετεί τα παιδιά και τους ενήλικες σε μια σχέση κυριαρχούμενου και κυριαρχημένου (Chombart de Lauwe & Feuerhahn, 1989, σ. 346). Βλέπουμε λοιπόν ότι όχι μόνο το παιδί λογίζεται ως κοινωνικό υποκείμενο, αλλά ότι βρίσκεται σε μια σχέση εξουσιαζόμενου με τους ενήλικες, άρα θα υπάρχει κοινωνική αλληλεπίδραση και κοινωνική αναπαραγωγή και μάλιστα προς την κατεύθυνση που ορίζει ο καταμερισμός των δυνάμεων.

Ο Pierre Bourdieu και ο χρόνος ως έξη.

Η προσφορά του Bourdieu μπορεί να παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση του χρόνου, να δικαιώσει την ερμηνευτική ισχύ των κοινωνικών αναπαραστάσεων και να μας βοηθήσει να τεκμηριώσουμε την άποψη ότι ο χρόνος δεν είναι ούτε προϋπάρχουσα ούτε εξωτερική, αυθύπαρκτη οντότητα αλλά κατασκευάζεται ακριβώς μέσα από τις συμπεριφορές, τις προτιμήσεις και τις τάσεις των ατόμων, τις *πρακτικές*. Μέσα από τις πρακτικές αυτές και την ικανότητά τους να αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες πραγματικότητες, συγκεκριμένες υπαρκτές συνθήκες, η εμπειρική μας σχέση με τον κόσμο «χρονικοποιείται». Έννοιες κλειδιά του έργου του (Bourdieu, 1979) είναι *το πεδίο*, ένα σύνολο κοινωνικών αντικειμένων που διατηρούν μεταξύ τους σχέσεις ιεραρχίας και αντίθεσης τα οποία δομούν συγκεκριμένα την κατανομή, μεταξύ αυτών των αντικειμένων, ενός συγκεκριμένου κεφαλαίου κοινωνικής αξίας και η *δομική ομολογία*, η οποία ορίζει ότι οι η φύση των σχέσεων που παρατηρούνται σε ένα συγκεκριμένο πεδίο είναι ίδια με των σχέσεων που διέπουν το μακροεπίπεδο των κοινωνικών τάξεων, της

παραγωγής και του καταμερισμού δυνάμεων. Για να εξηγήσει στη συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα συμμετέχουν στη λειτουργία ενός πεδίου, μετέρχεται τις έννοιες της *διάθεσης* και της *έξης*. Ο ίδιος ο Bourdieu χαρακτηρίζει το έργο του ως «κατασκευαστικό-γενετικό δομισμό» και εισάγει την έννοια της *έξης* την οποία περιγράφει ως «δομημένη δομή που λειτουργεί και ως δομούσα δομή». Ο Bourdieu ισχυρίζεται ότι η *έξη*, «γενετική αρχή θέσων ορισμένη μέσα σε ένα οριοθετημένο πεδίο θεσμοποιημένων αρχών που γεννούν θέσεις» (1979, σ. 15, σημ. 17), ταξινομητική δομή ή μορφή κατάταξης, είναι αυτή η παρουσία του παρελθόντος στο παρόν που καθιστά εφικτή την παρουσία στο παρόν αυτών που μέλλονται.

«Οι δομές που είναι συστατικές ενός συγκεκριμένου είδους περιβάλλοντος και μπορούν να προσεγγιστούν εμπειρικά υπό τη μορφή κανονικοτήτων συνδεδεμένων με ένα κοινωνικά δομημένο περιβάλλον, παράγουν έξεις, συστήματα διαθέσεων που ανθίστανται στο πέρασμα του χρόνου, δομημένες δομές φέρουσες τη διάθεση να λειτουργήσουν και ως δομούσες δομές, δηλαδή σαν αρχές παραγωγής και διάρθρωσης πρακτικών και αναπαραστάσεων που μπορούν αντικειμενικά να είναι “ρυθμισμένες” και “συστηματικές” χωρίς απαραίτητα να είναι το αναπόδραστο αποτέλεσμα μιας υποχρεωτικής υπακοής στους κοινωνικούς κανόνες.» (Bourdieu, 1972, σ.175).

Πράγματι, αν ο χρόνος λειτουργεί ως *έξη* τότε είναι ένα σύστημα προδιαθέσεων προσαρμοσμένων στην κοινωνική θέση των ατόμων και πληροί την αναπαραγωγική λειτουργία της λογικής του «γίνε αυτός που είσαι κοινωνικά». Κάτι τέτοιο είναι εφικτό μέσα από την αναδρομική εμπειρία και γνώση του κοινωνικού παιχνιδιού βάσει της οποίας οι προσδοκίες προσαρμόζονται στις αντικειμενικές προσφερόμενες ευκαιρίες και οι ενέργειες των υποκειμένων συντονίζονται ανάλογα με την εκλογίκευση αυτή. Ο χρόνος με όρους *έξης*

είναι ένα σύστημα προδιαθέσεων προσαρμοσμένο στην κανονικότητα και στην προβλεψιμότητα του κοινωνικού κόσμου, καθορίζοντας στο παρόν αυτό που μοιάζει να είναι για τον δράστη «λογικά» εφικτό στο μέλλον, οριοθετώντας ένα εύρος επιλογών το οποίο αφήνει μια ελευθερία κινήσεων στο κοινωνικό υποκείμενο αλλά μόνο φαινομενική καθώς τα όρια του είναι μάλλον ανυπέβλητα και οι επιλογές που προσφέρει προαποφασισμένες. Έτσι, η σχέση με το μέλλον τείνει να εναρμονίζεται με τις κοινωνικές καταστάσεις, μέσω της προσαρμογής στην «πιθανή εξέλιξη του κόσμου», συμμετέχοντας μάλιστα με τον τρόπο αυτό στην ενίσχυση της πιθανότητας αυτής. Η προσαρμογή της ελπίδας, της προσδοκίας και της επιθυμίας για αλλαγή στις πραγματικές δυνατότητες, κι επομένως η διαμόρφωση του μέλλοντος σε συνάρτηση με το κοινωνικά συγκροτημένο εύρος των πιθανοτήτων, εκφράζει μια κατάσταση στην οποία το ψυχολογικό μέλλον αναπτύσσεται σε άμεση σχέση με τις κοινωνικές συνθήκες. Η ασυμμετρία των κοινωνικών ομάδων απέναντι στους κανόνες του κοινωνικού παιχνιδιού συμβάλλει έτσι στον ορισμό των συστημάτων χρονικών προδιαθέσεων τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν τα άτομα στις κοινωνικές σχέσεις οι οποίες απαρτίζουν το κοινωνικό πεδίο.

Αλλά, η θεώρηση του Bourdieu δεν είναι συντηρητική και δεν υπηρετεί την κοινωνική συναίνεση. Αντίθετα, ωθεί τα υποκείμενα να δουν υπό διαφορετικό πρίσμα αυτά που θεωρούν προσωπικές προτιμήσεις και επιλογές τους, ώστε να συνειδητοποιήσουν τους ετεροκαθορισμούς που τους περιορίζουν σε ένα συγκεκριμένο, αυστηρά οριοθετημένο πεδίο δυνατοτήτων και να κατανοήσουν ότι μια επιθυμητή τροποποίηση αυτών ακριβώς των κοινωνικών συνθηκών αναγκαστικά περνά από την τροποποίηση των συγκεκριμένων έξεων.

Σε ποιες διαδικασίες και λειτουργίες πρέπει να προστρέξουμε για να καταλάβουμε τις θέσεις, στάσεις, γνώμες και συμπεριφορές ενός υποκειμένου σε συνάρτηση με το κοινωνικό πεδίο στο οποίο ανήκει; Ο Bourdieu βλέπει όπως είπαμε προηγουμένως δύο άξονες για την εξήγηση αυτή: την ιεράρχηση και την αντίθεση. Ο Moscovici (1961) από τη μεριά του θα μιλήσει για διχοτόμηση, προσαρμογή, αφομοίωση και συγκρητισμό

προσπαθώντας να αποικρυπτογραφήσει τις δυναμικές που ορίζουν την επικοινωνία κατά τη δημιουργία και την ενεργοποίηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Οι χρονικές πρακτικές ενός κοινωνικού υποκειμένου, ή του συνόλου των κοινωνικών υποκειμένων που αποτελούν το προϊόν των ίδιων κοινωνικών συνθηκών, έχουν χαρακτήρα συστηματικό, διότι προκύπτουν από ταυτόσημα (ή έστω, ομοίως μετατρέψιμα) σχήματα και ρόλο διαχωριστικό από τις ομόλογες πρακτικές, συμπεριφορές και απόψεις για το χρόνο ενός χώρου άλλου βιοτικού ύφους.

Ο γενετικός δομισμός του Bourdieu φέρνει στην επιφάνεια την ομολογία μεταξύ των χρονικών προδιαθέσεων των ατόμων και του κοινωνικού κόσμου σε επίπεδο δομικό και μορφολογικό. Η δομική αυτή ομολογία συνδέει «μέσω του χώρου των διαθέσεων, το χώρο των θέσεων με το χώρο των τοποθετήσεων» (Bourdieu, 2002, σ.27). Η διαμόρφωση του χρόνου σε συνάρτηση με την κατέχουσα κοινωνική θέση στο παρόν και το μέλλον το οποίο αυτή η τελευταία τοποθετεί στο πεδίο του ευκαιρίου ή του εφικτού αλλά και το στίγμα των παρελθόντων βιωμάτων, ξεκλειδώνει τη σχέση της χρονικής έξης με τις κοινωνικές κατηγορικές υπαγωγές. Οι προδιαθέσεις που απορρέουν από την εκάστοτε χρονική έξη, μας λέει ο Bourdieu, είναι γενικευμένες και γενικεύσιμες, διότι αποκτούνται μεν μέσα από τις ζυμώσεις του κοινωνικού πεδίου, αλλά, σε τελική ανάλυση, αυτές είναι που τελικά καθορίζουν τους τρόπους σκέψης και δράσης των ατόμων και των ομάδων. Εφόσον η χρονική έξη είναι ίδιον χαρακτηριστικό του κάθε κοινωνικού περιβάλλοντος, αποτελεί επίσης έναν παράγοντα του καταμερισμού δυνάμεων, έναν δομικό λίθο της κοινωνικής ταυτότητας και ένα εμπόδιο της κοινωνικής κινητικότητας από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο. Ο χρόνος επομένως είναι συγκροτούμενος αλλά και συγκροτεί, εφόσον νοηματοδοτεί το κοινωνικό γίνεσθαι, τις πρακτικές του, τις συνήθειές του, τις αξίες του και τους κανόνες του. Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η προσέγγιση του Bourdieu είναι πρωτίστως κοινωνιολογική και υποτιμά κατά κάποιο τρόπο τους ψυχολογικούς κανόνες που διέπουν τη ζωή του κοινωνικού υποκειμένου ως ατομικότητας και που συνιστούν το

πρώτο επίπεδο ανάλυσης του κοινωνιοψυχολογικού βλέμματος. Η έξη βέβαια είναι μια εσωτερικευμένη αντικειμενικότητα, ένα σύνολο προδιαθέσεων το οποίο υιοθετείται υπό την επιρροή μιας συγκεκριμένης συγκυρίας, οπότε αναγκαστικά φέρει τη σφραγίδα τόσο του κοινωνικού περιβάλλοντος όσο και της ατομικής ψυχοσύνθεσης. Για τον Bourdieu, η φερόμενη ως ιδιοσυγκρασιακή αίσθηση του χρόνου, τα «συναίσθηματα» του χρόνου, όπως η προσδοκία, η αναμονή, η νοσταλγία ή η πλήξη, προκύπτουν από τις αποκλίσεις που μπορεί να παρατηρηθούν μεταξύ των συστημάτων προδιαθέσεων, των διαφορετικών έξεων, και των συγκεκριμένων συνθηκών υπό τις οποίες αυτές οι τελευταίες αφομοιώθηκαν από τα κοινωνικά υποκείμενα.

Η έξη αντιστοιχεί ουσιαστικά σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως υποκειμενική παρέμβαση στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Είναι ένα σύστημα ταξινόμησης και ταυτόχρονα μια γενεσιουργός αρχή ταξινομήσιμων πρακτικών. Οι πρακτικές αυτές που στην περίπτωσή μας αποκρυσταλλώνονται στις Χρονικές Προοπτικές, είναι δομημένα προϊόντα τα οποία παράγει η ίδια η δομούσα δομή. Η βασική οντολογική πρόταση του Bourdieu προτείνει, όπως θα ισχυριζόταν κι ο Merleau-Ponty (1945, 1964), ότι ο άνθρωπος είναι ένα πεδίο κοινωνικών, πολιτισμικών, ιδεολογικών, ταξικών και ιστορικών καταγραφών που θέτει τον εαυτό του έναντι του κόσμου όντας έτοιμος για κάποια πράγματα και λιγότερο έτοιμος για κάποια άλλα. Η έξη λοιπόν περιγράφει πάνω απ' όλα ένα είδος γενικής υπαρκτικής προδιάθεσης απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα και την πρόσληψη της ευελιξίας της. Είναι η ατομικότητα όπως μορφοποιείται εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, είναι η τομή του κοινωνικού πλαισίου με την υποκειμενικότητα. Είναι ένα σύνολο προδιαθέσεων, δηλαδή τάσεων για συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και αντιμετώπισης καταστάσεων, για συγκεκριμένες πρακτικές: πρακτικές σκέψης, αντίληψης και πράξης επί μιας κοινωνικά νοηματοδοτημένης περίπτωσης. Οι προδιαθέσεις αυτές εκδηλώνονται σε όλες τις πτυχές της δραστηριότητας και ύπαρξης του κοινωνικού υποκειμένου. Δεν πρόκειται για άτεγκτο ντετερμινισμό αλλά ούτε και για άνευ όρων

πλαστικότητα· ο καθένας ελίσσεται εντός κάποιων επιβαλλόμενων καταστάσεων και παράλληλα μένει ο «εαυτός» του με τον δικό του κοινωνικά και ατομικά ιδιαίτερο τρόπο. Η έξη προσφέρει μια κάποια ευελιξία και επιτρέπει την πρωτοτυπία εντός ορίων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι μια προσωπική υποκειμενική πραγμάτωση αντικειμενικών προϋπαρχουσών κοινωνικών δομών. Υπάρχουν αγαθά, απολαύσεις, συνήθειες και δυνατότητες που αποκλείουμε χωρίς πολλή σκέψη λόγω του ότι είναι αδιανόητα για εμάς, για λόγους κοινωνικούς-ταξικούς-πολιτιστικούς-βιωματικούς. Μέσα στα όρια αυτού του πλαισίου όμως αναπτύσσεται και μια κάποια ευελιξία και πλαστικότητά μας. Η εξήγηση άλλωστε αυτής της ευελιξίας που εμφανίζουν οι άνθρωποι καθώς διαμορφώνουν τον κοινωνικό τους κόσμο και τις σχέσεις τους με αυτόν είναι το έργο της κοινωνικής ψυχολογίας (Reicher, 2004 στο Χρυσόχοου & Ιατρίδης, 2013, σ. 467).

Norbert Elias: ο κοινωνικός χρόνος.

Είδαμε εν τάχει τη διαδοχή θεωριών που όριζαν το χρόνο ως σύνοψη γεγονότων βασιζόμενη στην ιδιομορφία είτε της ανθρώπινης συνείδησης είτε του ανθρώπινου πνεύματος, και επομένως ως προηγούμενο κάθε ανθρώπινης εμπειρίας, όντας η προϋπόθεσή της, από θεωρίες για τις οποίες ο χρόνος ήταν κάτι σαν ενδιάθετο βίωμα, απαράγραπτο δεδομένο της ανθρώπινης φύσης. Ο Norbert Elias θα αντιπαρατεθεί στην ιδέα του αυτοφρούς και αμετάβλητου χρόνου και θα αποδείξει ότι «είναι μεν έμφυτη στους ανθρώπους μια γενική συνθετική δυνατότητα, η δυνατότητα να συνδυάζουν γεγονότα, εν τούτοις όλοι οι ειδικοί συνδυασμοί όσους ειπονούν αλλά και οι αντίστοιχες έννοιες, που χρησιμοποιούν στην γλώσσα και την σκέψη τους είναι προϊόν διδαχής και εμπειρίας, όχι, μάλιστα, μόνο του κάθε ατόμου χωριστά αλλά και μιας μακράς αλυσίδας γενεών που μεταδίδουν την γνώση από τον ένα κρίκο στον άλλο: μια ζωή δεν φτάνει για την μαθησιακή διαδικασία που απαιτείται, ώστε να αποκτηθεί η γνώση ειδικών αλληλουχιών, όπως αυτές

αποδίδονται, λόγου χάρη, με έννοιες υψηλού επιπέδου σύνθεσης, έννοιες όπως «αιτία», «χρόνος» κλπ» (Elias, 2004, σ.55). Για τον Norbert Elias, ο χρόνος είναι ένας εξωτερικός καταναγκασμός τον οποίο οφείλουμε να εσωτερικεύσουμε συστηματοποιώντας τον σε αυτοπειθαρχία, σε ενός είδους συνείδηση απέναντι στο χρόνο και να εναρμονίσουμε τη σκέψη μας, τη στάση μας, τη συμπεριφορά μας, ακόμη δε και τη διάθεσή μας σύμφωνα με τον κοινωνικό θεσμό που αποτελεί και ο οποίος χάρη στην εξέλιξη των χρονομετρήσεων και στη δημιουργία ενός ομογενούς πλέγματος χρονορρυθμιστών μας δημιουργεί την αίσθηση μιας ομαλής, συμπαγούς, ενιαίας και απρόσκοπτης ροής. Ο χρόνος ρυθμίζει τόσο την προσωπική όσο και την κοινωνική ζωή και συνιστά κατ' αυτόν τον τρόπο μια πολιτισμική διαδικασία η οποία έχει σαν αποτέλεσμα τη μεταμόρφωση ενός κοινωνικού θεσμού που μοιάζει με έξωθεν καταναγκασμό «σε μια ατομική τρόπον τινά χρονοσυνείδησία», η οποία έχει βέβαια τις συνέπειες και τις αθετήσεις της. Ο Norbert Elias θα υποστηρίξει, παραπέμποντάς μας ευθέως στον Bourdieu, ότι η κοινωνική έξη του χρόνου μεταφράζεται συνεπώς με όρους ιδιαιτερότητας της προσωπικότητας των ατόμων. Βλέπουμε επομένως την πορεία μέσα από την οποία κοινωνικά και θεσμοποιημένα σύμβολα λειτουργούν ταυτόχρονα, ή μάλλον έτσι γίνονται αντιληπτά, ως ιδιοσυγκρασιακές ιδιαιτερότητες ατομικών φυσιognωμιών, πώς τα σύμβολα ενοφθαλμίζονται σε κάθε κοινωνικό υποκείμενο, μεταστοιχειώνονται σε κοινωνική έξη, όπου επάξεται η ιδιοσυγκρασία κάθε μέλους σε σχέση με τα υπόλοιπα. Διακρίνει επίσης ότι κατά το δεδομένο εξελικτικό στάδιο, ο χρόνος έχει γίνει σύμβολο ενός εκτεταμένου πλέγματος αναφορών, όπου διασταυρώνονται κινήσεις επί ατομικών, κοινωνικών και εξωανθρώπινων, φυσικών επιπέδων και καταλήγει να είναι ένας ακούσιος κοινωνικός καταναγκασμός που όχι μόνο ερμηνεύεται ως ιδιοσυγκρασιακή επινόηση αλλά ευνοεί και τους εκούσιους ατομικούς καταναγκασμούς μέσω της εσωτερίκευσης των κανόνων και της πειθαρχίας του. Ο Norbert Elias επιχείρησε μια μεθοδική και ολόπλευρη προσέγγιση του φαινομένου του κοινωνικού χρόνου ως «χρονικής έξης», με τα χαρακτηριστικά που της απέδωσε ο Bourdieu (1979). Ο χρόνος λοιπόν είναι

μια έξη που έχει προκύψει μέσα από μια μακρά ιστορική διαδρομή χαραγμένη βάσει κοινωνικών, πολιτικών, εθνικών, ηθικών, οικονομικών και πολιτισμικών κριτηρίων. Οι ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποιήσεις της χρονικής έξης μεταξύ των διάφορων κοινωνικών τάξεων αντανακλούν και ταυτόχρονα ενισχύουν τις διακρίσεις που αποτελούν την ίδια την ουσία των τάξεων. Η αυτορύθμιση και η καταπίεση των ενστικτωδών ορμών σε ζητήματα χρόνου δεν είναι ένα φαινόμενο βιολογικά, μεταφυσικά, φαντασιακά ή ψυχολογικά καθορισμένο αλλά μια κοινωνική έξη η οποία μοιάζει να γίνεται αυθόρμητα αποδεκτή από όλους (Tabboni, 2001). Αυτό βέβαια δεν εμποδίζει τα άτομα τα οποία έχουν μάθει να σέβονται τους χρονικούς κανόνες να μιλούν για αυτή τη συμπεριφορά σαν μια ιδιοσυγκρασιακή επιλογή τους κι όχι σαν υιοθέτηση και εσωτερίκευση μιας κοινωνικής έξης. Η αναπαράσταση όμως πολλών κοινωνικά ετεροκαθορισμένων και υπερκαθορισμένων υπαγωγών μας ως ελεύθερων, ατομικών επιλογών είναι ένα ευρύτατα παρατηρούμενο φαινόμενο στις ατομικιστικές κοινωνίες όπου η έμφαση δίνεται όχι στη δημιουργία και στην ενίσχυση της κοινωνικής ταυτότητας αλλά στην απαλλαγή από συγκεκριμένες και περιοριστικές κοινωνικές υπαγωγές, όπου το πρόταγμα που κυριαρχεί επιτάσσει «γίνε ο εαυτός σου». Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, όπως υποστηρίζει ο Beauvois (2004) «η υποδούλωση είναι “επιλογή”, υπό την έννοια ότι το ίδιο το υποκείμενο συγκροτείται μέσα από πρακτικές κοινωνικού ελέγχου των οποίων την ιδιότητα, λόγω της πίστης τους την ελεύθερη επιλογή, το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να παραβλέπει» (Χρυσοχόου & Ιατρίδης, 2013, σ.14). Το φαινόμενο για το οποίο γίνεται λόγος εδώ είναι η «ελεύθερα αποδεχόμενη υποταγή» του ατόμου που υπακούει στο ίδιο το κοινωνικό όραμα τους απελευθερωμένου εαυτού του, θεμελιώδες πρόταγμα αυτό της φιλελεύθερης ιδεολογίας η οποία διασφαλίζει την αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας ανάγοντας το άτομο σε έδρα της πραγματικότητας και παραβλέποντας τους κοινωνικούς καθορισμούς και τα συστήματα διομαδικής ανισότητας μέσα στα οποία συντελείται η ψυχολογική και κοινωνική συγκρότηση των υποκειμένων (Χρυσοχόου & Ιατρίδης, 2013, σ.15). Όσο περισσότερο

πολυπλοκοποιείται η δομή της κοινωνίας και όσο πιο δαιδαλώδεις γίνονται οι κοινωνικές σχέσεις των ατόμων, τόσο εντονότερα παρατηρείται η τάση οι εξωτερικοί καταναγκασμοί να γίνονται αντιληπτοί ως προσωπικές επιθυμίες για υπακοή, πειθαρχία και περιορισμό. Για το λόγο αυτό ο Ελίς κάνει λόγο για το φαινόμενο της «χρονοσυνειδησίας».

Η κοινωνική φύση των χρόνων γίνεται άλλωστε προφανής όταν μιλάμε για την αντιπαλότητα ή τη συμπληρωματικότητα των δύο κυρίαρχων δομικών χρόνων της σύγχρονης ζωής, του εργασιακού χρόνου και του ελεύθερου χρόνου. Ακριβώς επειδή ο ελεύθερος ή καλύτερα «αποδεσμευμένος από την εργασία» χρόνος είναι ένας κοινωνικός χρόνος, άρα διέπεται από τους ίδιους νόμους κατανάλωσης και αγοράς που ορίζουν τον εργασιακό χρόνο, θα είναι ένα πεδίο όπου θα αναπαράγονται όλες οι κοινωνικές ανισότητες και όλες οι διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης που ισχύουν είτε μιλάμε για υλικά είτε για πολιτισμικά αγαθά. Η σχέση μεταξύ εργασιακού και ελεύθερου χρόνου είναι ένα θέμα το οποίο θα μας απασχολήσει και αργότερα, κατά την ανάλυση της σχέσης μεταξύ της επιταγής του προσανατολισμού σε ένα πολλά υποσχόμενο μέλλον για όσους είναι πειθήνιοι και εργατικοί στο παρόν και της άμεσης απομύζησης οφελών και ηδονών από το παρόν όταν αποτελεί το μόνο κερτημένο και κάθε μελλοντικό σχέδιο ναρκοθετείται από τις συνθήκες επισφάλειας και αβεβαιότητας της καθημερινής ζωής. Αυτή ακριβώς η αντιπαράθεση αξιών και ιδεωδών αποτυπώνεται παραδοσιακά στον κόσμο της αγοράς εργασίας αλλά ακόμη πιο γλαφυρά στο πεδίο του ελεύθερου χρόνου, που όπως είδαμε προηγουμένως αρχικά χαιρετίστημε ακόμη κι από τις κοινωνικές επιστήμες ως «νέος κόσμος ισότητας και ελεύθερης πρόσβασης».

Αν αναφερθήκαμε μέχρι εδώ σε όλες αυτές τις απόπειρες ορισμού, κατανόησης και μελέτης του χρόνου, το κάναμε ακριβώς για να καταδείξουμε την ανάγκη αποεπένδυσης του κοινωνικού χρόνου από διάφορες φιλοσοφικές, ιδεαλιστικές, μυστηριακές ή ατομικιστικές ερμηνείες. Το πώς θα αξιοποιήσουμε το χρόνο μας, το αν θα επιλέξουμε να τον χάσουμε, να τον σκοτώσουμε ή να τον γεμίσουμε, δεν είναι, σε τελική ανάλυση, καθόλου προσωπική

επιλογή μας αν εξετάσουμε το βαθμό εξάρτησης της από τις κοινωνικές υπαγωγές μας και τα κοινωνικά-οικονομικά-πολιτισμικά γνωρίσματα της ιεραρχικής θέσης μας. Το χτίσιμο της έννοιας του κοινωνικού χρόνου έχει τις ρίζες του σε πολύ παλιούς, θεμελιακούς στοχαστές των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Πολλοί από αυτούς μίλησαν φυσικά για την κατασκευή του συλλογικού χρόνου αλλά δεν ενδιαφέρθηκαν εξίσου για την εμπειρία, τη δόμηση, την ερμηνεία και τη νοηματοδότηση του χρόνου. Ο Ελίς καταφέρνει αντίθετα να προσεγγίσει ολόπλευρα το ζήτημα του χρόνου και να το εξετάσει εξίσου από την πλευρά της κοινωνικά θεσμοθετημένης νόρμας και την πλευρά της ατομικής εμπειρίας, θίγοντας ουσιαστικά το ερώτημα του πώς είναι δυνατόν παρά τον αδιαφιλονίκητο χαρακτήρα εξωτερικού καταναγκασμού που διακρίνει τον χρόνο, όλοι να πιστεύουν ότι διαμορφώνουν οι ίδιοι με προσωπικά, ελεύθερα και ιδιοσυγκρασιακά κριτήρια τη δική τους αίσθηση του χρόνου. Σύμφωνα πάντα με τον Ελίς, αυτό που τελικά συνοψίζουμε με τη λέξη «χρόνος» είναι όλο το νόημα που αποδίδουμε στην αλλαγή, ο τρόπος μας να την ερμηνεύουμε, να την αποδεχόμαστε και να την ελέγχουμε στο βαθμό που μπορούμε, καθώς και να την οριοθετούμε ή να την εκμεταλλευόμαστε με τον προσδιορισμό στόχων και προσπαθειών για την επίτευξή τους ή με την επένδυση της με διάφορα αξιολογικά και κανονιστικά κριτήρια. Ο χρόνος λοιπόν ανάγεται στο πεδίο δημιουργίας και ενεργοποίησης των στόχων και των αξιών μιας κοινωνίας: γιατί, πότε και πόσο πρέπει να δουλεύει κανείς, πώς πρέπει να αξιοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του, ποιες δραστηριότητες ισοδυναμούν με μια «ποιοτική» εκμετάλλευση του χρόνου, γιατί δεν πρέπει να «χάνουμε» το χρόνο μας, γιατί πρέπει πάντοτε να έχουμε το μέλλον μας στο πίσω μέρος του μυαλού μας όταν λαμβάνουμε αποφάσεις, τι εφόδια πρέπει να παίρνουν τα παιδιά από την εκπαίδευση, πόσο και πώς πρέπει να ξεκουράζονται και να παίζουν, ποια είναι η ηλικία όπου κάποιος οφείλει να κάνει ορισμένες επιλογές για την επαγγελματική, οικογενειακή ή συναισθηματική ζωή του, ποια πράγματα πρέπει να πετύχει κανείς για να θεωρηθεί ολοκληρωμένος, κ.ά. Η νοηματοδότηση της αλλαγής και της ροής του χρόνου, της ιστορίας, του κοινωνικού και του ατομικού

γίνεσθαι, είναι μια θεμελιώδης και αμετάβλητη πρόκληση για κάθε κοινωνία παρόλο που οι τρόποι μέτρησης του χρόνου που θεσπίζει κάθε φορά μπορούν να είναι μεταβλητοί (Tabboni, 2001). Για τον Elias, ο χρόνος είναι ένα κεντρικό σύστημα σημείων αναφοράς για τον σύγχρονο άνθρωπο ο οποίος προσπαθεί να συμμορφωθεί με τις κοινωνικές επιταγές, ή αλλιώς ένας εσωτερικευμένος μηχανισμός αυτοελέγχου και αυτοπειθαρχίας ο οποίος πρέπει να τεθεί σε λειτουργία προκειμένου το άτομο να εναρμονιστεί με τους τρέχοντες κοινωνικούς χρόνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Προβληματική και ερευνητικές υποθέσεις

Η προηγούμενη ανασκόπηση έγινε όχι μόνο με σκοπό να πραγματοποιηθεί μια διέλευση από τους βασικούς σταθμούς της εννοιολόγησης και εγχειρηματοποίησης του χρόνου αλλά και για να συνειδητοποιήσουμε το εύρος και το βάθος της σημασίας του ζητήματος αυτού αλλά και πόση προσπάθεια απαιτήθηκε, πόσα άλματα σημειώθηκαν για να μπορούμε σήμερα να θέτουμε το χρόνο στο επίκεντρο του κοινωνιοψυχολογικού βλέμματος.

Θα λέγαμε ότι στον κλάδο της κοινωνικής ψυχολογίας, η μελέτη αυτού καθ'εαυτού του χρόνου είναι μάλλον περιορισμένη και λίγοι ερευνητές τον ανάγουν στην κεντρική μεταβλητή των ερευνών τους. Συνήθως, η μελέτη του χρόνου μέσω της κατασκευής της Χρονικής Προοπτικής χρησιμεύει ως θεωρητικό υπόβαθρο ενός επιστημονικού αντικειμένου μελέτης ή ως δομικός λίθος ενός ευρύτερου θεωρητικού οικοδομήματος. Πιο συχνά συναντάμε κοινωνιοψυχολογικές εργασίες οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τη χρονική διάσταση των φαινομένων ή τη χρονικότητα ως διάσταση του κοινωνικού πεδίου παρά τον ίδιο το χρόνο ως αμιγές κοινωνικό φαινόμενο. Το θέμα εδώ είναι να αποσαφηνίσουμε πώς η ψυχολογία μπορεί να μελετήσει το χρόνο από κοινωνιολογική σκοπιά. Θα πρέπει να

εστιάζει κάθε φορά σε τρία επίπεδα: στην προέλευση του χρόνου, στις επιπτώσεις του και στην εσωτερικότητά του από τα κοινωνικά υποκείμενα.

Σε πρώτο επίπεδο, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η ψυχολογική διάσταση του χρόνου, αυτή που τον ανάγει στον καθημερινό λόγο σε αστάθμητο παράγοντα της προσωπικότητας, δομείται κοινωνικά, κατευθύνεται από ισχυρούς ιδεολογικούς λόγους κοινωνικά κατασκευασμένους, μέσα από αλληλεπιδράσεις με άλλα άτομα και ομάδες, επικοινωνιακές καταστάσεις και διαδικασίες κοινωνικοποίησης και επαφής όπου ο χρόνος είναι μετουσιωμένος σε διάφορες μορφές κοινωνικών πραγματικοτήτων, θεσμών, υποχρεώσεων, περιορισμών, κ.λπ.

Σε δεύτερο επίπεδο, βλέπουμε ότι ο χρόνος ως θεσμοθετημένο εργαλείο πλαισιώνει όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες, καθορίζει και «επιλέγει» για τα άτομα και τις ομάδες τις αντίστοιχες πρακτικές και τους κανόνες με τους οποίους θα συμμετέχουν στο κοινωνικό παίγνιο, επιβάλλεται με διαφορετικό κάθε φορά προσανατολισμό και νοηματοδότηση για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον σε κάθε κοινωνικό στρώμα.

Σε τρίτο επίπεδο, επισημαίνουμε ότι ο κοινωνικός χρόνος ενσωματώνεται, εσωτερικεύεται από τα άτομα και οργανώνεται σε διάφορα προφίλ χρονικότητας διαπλέκοντας με διαφορετικό νόημα, πρόσημο και βαρύτητα τις διαστάσεις του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος για το κάθε μέλος των επιμέρους κοινωνικοοικονομικών ομάδων. Μιλώντας προς το τέλος της ανασκόπησης για τον Bourdieu, είδαμε ότι ο χρόνος, ως κοινωνική έξη, παρεμβαίνει ως διαμεσολαβητικός παράγοντας μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών περιβαλλόντων και των υιοθετούμενων πρακτικών, κι όλο αυτό συμβαίνει χωρίς να στερεί από το κοινωνικό υποκείμενο την αίσθηση ότι οι πρακτικές αυτές είναι μάλλον προσωπικές κι ανεπηρέαστες επιλογές του κι όχι κοινωνικά πλασμένες προδιαθέσεις απέναντι στο προοριζόμενο για το περιβάλλον του εύρος επιλογών. Κι αυτή ακριβώς η διαπίστωση είναι που χρειαζόμαστε για να μεταβούμε στην κοινωνική ψυχολογία και να θεμελιώσουμε την προβληματική μας και τις ερευνητικές

υποθέσεις που θα κληθούν να την επαληθεύσουν.

Ο χρόνος λοιπόν δομείται ως κοινωνική αναπαράσταση, μέσω της αντικειμενοποίησης των αφηρημένων ιδεολογικών προταγμάτων για το χρόνο σε συγκεκριμένες επιταγές, προσωπικές υποχρεώσεις και προκλήσεις αποτυχίας ή επιτυχίας στη ζωή και στους θεσμούς της, όπως η εργασία και η εκπαίδευση και της επικέντρωσής τους σε ήδη γνωστές κατηγορίες της σκέψης, της ενσωμάτωσής τους στα συστήματα δοξασιών, πεποιθήσεων και αξιών των ατόμων. Ως κοινωνική αναπαράσταση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό αντικείμενο, διαμορφωμένη μέσα σε συγκεκριμένες υλικές και συμβολικές συνθήκες, και ωθώντας με τη σειρά της σε πρακτικές που επαληθεύουν τις συνθήκες αυτές και τον τρόπο ερμηνείας του κόσμου που νομιμοποιούν, η κοινωνική αναπαράσταση είναι τελικά μια έξη, με την οποία τα άτομα εφοδιάζονται για να καταλάβουν τον κόσμο, να αλληλεπιδράσουν με αυτόν και να επενεργήσουν πάνω του, θεωρώντας ότι έχουν δικαίωμα σε ορισμένες επιλογές ενώ είναι αποκλεισμένα από κάποιες άλλες.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι διαφορετικές αναπαραστάσεις του χρόνου δε συνυπάρχουν αρμονικά σε ένα ανεκτικό κοινωνικό πεδίο αλλά ότι, αντίθετα, κάθε ιστορική εποχή έχει ένα κυρίαρχο μονοκατευθυντικό μοντέλο χρόνου (Sue, 1994). Στις δυτικές κοινωνίες, όπως είχε προβλέψει ο Weber στις αρχές του εικοστού αιώνα, η εργασία έχει αναγορευθεί σε κυρίαρχη κοινωνική αξία, ενώ συγχρόνως ο ίδιος ο χρόνος της εργασίας έχει επιβληθεί ως πρωταρχικός ρυθμιστής όλων των άλλων χρήσεων του χρόνου (βλ. Weber, 1997). Σχηματίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ένα αδιάφευστο δίπολο: αφ' ενός, υπάρχει ο οικονομικός χρόνος, ο χρόνος της εργασίας, της αποδοτικότητας, αυτός τον οποίο μετράμε, κοστολογούμε, ανταλλάσσουμε, ρευστοποιούμε σε χρήμα και ο οποίος μονοπωλεί την ηγεμονία στον πλανήτη μας, και αφ' ετέρου μια περιθωριακή συμπεριφορά που γεύεται το χρόνο και αναζητά τις άμεσες απολαύσεις του, τον βιώνει σαν μια διεκδικούμενη γιορτή ή μια βεβιασμένη διεκδίκηση ηδονών στο «εδώ και τώρα». Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να

αναρωτηθούμε αν το να κάνει κανείς τα πράγματα «με την ησυχία του» και η υπερψήφηση του παροντικού ηδονισμού συνιστά άραγε μια πράξη εξέγερσης, αμφισβήτησης της οικονομικής τάξης του πλανήτη, άρνηση της επιταγής των επιβαλλόμενων ωραρίων και της τάξης πραγμάτων της ύστερης νεωτερικότητας ή αποτελεί μια ψευδαίσθηση του παραιτημένου κοινωνικού υποκειμένου που έχει υποκύψει σε μια φαταλιστική θέαση του κόσμου και της πορείας του μέσα σε αυτόν.

Οι έρευνες των Grossin και Mercure (Κορωναίου, 1996) δείχνουν ότι όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική θέση, τόσο πιο συχνά παρουσιάζεται η ικανότητα πρόβλεψης. Σε ένα άτομο που προέρχεται από ένα κοινωνικά προνομιούχο περιβάλλον, ανοίγεται μια ποικιλία εναλλακτικών και πιθανοτήτων, ένα εύρος επιλογών, μια άνετη κινητικότητα, παράγοντες δηλαδή που ενθαρρύνουν και ευνοούν την έννοια της πρόβλεψης, το σχεδιασμό, την προετοιμασία, τη στοχοθεσία και το χειρισμό των χρονικών ορίων, την ακολούθηση συγκεκριμένων βημάτων, τη διαμόρφωση μιας τελικής εικόνας αποτελέσματος, τη σιγουριά και την αυτοπεποίθηση για την επίτευξη· αν το μέλλον είναι γνωστό ή έστω προβλέψιμο και ελέγξιμο, τότε δεν ασκεί πίεση αλλά γίνεται αντικείμενο διαχείρισης, επιτρέπει τα σχέδια για την προσωπική, την οικογενειακή και την επαγγελματική ζωή, την επένδυση συναισθημάτων που θα αντέξουν και θα εξελιχθούν, παράλληλα με την αποστροφή ή έστω τη μη έλξη προς την παροδικότητα, το άστατο, το αυθόρμητο, όλα όσα δεν εγγυώνται τίποτα και μάλιστα διακυβεύουν την ασφάλεια του μέλλοντος. Με πιο κινικούς όρους, είναι πολύ πιο εύκολο να χτίσεις ένα μέλλον που σου ανήκει. Κι αυτό γιατί η πρόβλεψη αντιστοιχεί σε μια γνωστική κατάσταση η οποία περιλαμβάνει τον ορισμό στόχων, την κινητοποίηση ικανοτήτων, τον προγραμματισμό βημάτων, την αξιολόγηση κ.ά. με λίγα λόγια, στοχασμούς και πράξεις αναδιαμόρφωσης που προαπαιτούν έναν άνθρωπο που νομίζει έστω ότι το μέλλον του υπόκειται στον έλεγχό του, κάποιον που να νιώθει – κι όχι απαραίτητα να είναι – ελεύθερος. Ο Elias στο *Περί Χρόνου* (2004) εξηγεί πώς μια συστηματική συμπεριφορά προσανατολισμένη μάλλον προς τις ανάγκες του παρόντος παρά του μέλλοντος απαιτεί

ελαστικότερη και ανομοιογενέστερη αυτοπειθαρχία· μια συμπεριφορά κι ένας προγραμματισμός που αποβλέπουν σε ένα καθυποταγμένο κι όχι αόριστο μέλλον - και δη απώτερο -, απαιτούν μια ικανότητα ένταξης των παροντικών αναγκών και της ικανοποίησής τους στην προοπτική μελλοντικών προσδοκώμενων ωφελημάτων. Όσοι άνθρωποι ανατρέφονται σε κοινωνίες όπου οι ικανοποιήσεις των αισθήσεων, η σκέψη και η δράση προσανατολίζονται στο μέλλον, αποδέχονται, ενδεχομένως, ασυζητητί το αντίστοιχο υπόδειγμα αυτοελέγχου και υποτιθέμενα ατομικής χρονοσυνειδησίας και ενδεχομένως να φτάνουν στο σημείο να το θεωρούν φυσιολογική και εγγενή ανθρώπινη ιδιότητα (Elias, 2004, σ. 178).

Επομένως, συγκρατούμε ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες πριμοδοτούν αναμφισβήτητα τον μελλοντικό προσανατολισμό. Ο Koselleck (1985) ενέγραψε τη χρονικότητα σε μια ιστορική προοπτική, δείχνοντας πώς το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συντονίζονται και πώς ένας προσανατολισμός στο ανοιχτό μέλλον, σημαδεμένος καθώς είναι από μια εμφανέστατη απόκλιση ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον, ανάμεσα στην εμπειρία και στην προσδοκία, είναι ένα φαινόμενο ιδιαίτερος σύγχρονο και όχι κάποια ανθρωπολογικά εγγενής ικανότητα (Carvounas & Ireland, 2008). Η πρωτοκαθεδρία του χρόνου του μέλλοντος ή του χρόνου ως μέλλον συνδέεται με την κυριαρχία του εργασιακού, «εποικοδομητικού» χρόνου επί όλων των υπολοίπων κοινωνικών χρόνων. Βασικό χαρακτηριστικό του είναι η διαρκής προβολή του υποκειμένου στο μέλλον, σαν μια αιώνια υπόσχεση για καλύτερες μέρες, έξαρση ενός εξειδικευμένου μέλλοντος. Από τη στιγμή που η εργασία σπανίως εκτιμάται αυτή καθαυτή, αλλά αξιολογείται ως μέσο για την απόκτηση κάποιων οφελών, προνομίων και απολαύσεων που ασταμάτητα αναβάλλονται, το παρόν βιώνεται κυρίως με τη μορφή ελπίδας και αναμονής του μέλλοντος που μας επιτρέπει να δεχόμαστε και να υπομένουμε τους εξαναγκασμούς του. Ο Marcuse (1985) υποστηρίζει ότι το παρόν είναι ο χρόνος της κατασταλαμμένης και απωθημένης επιθυμίας, όχι ο χρόνος της πραγματοποίησής της. Αυτό λοιπόν το χαρακτηριστικό του συνεχούς

γίνεσθαι μοιάζει φυσικό και συνεχές στοιχείο του χρόνου. Παράλληλα βέβαια δεν αποκλείονται τα πλαίσια, μάλλον φαντασιακά, προτεινόμενα, «διαφημιζόμενα» - όπου πρωτεύων είναι ο παροντικός, ο ελεύθερος, ο αποδεσμευμένος από την εργασία χρόνος, το παρόν ως πεδίο γέννησης αλλά και υλοποίησης της επιθυμίας. Ο αποδεσμευμένος χρόνος υποτίθεται ότι σπάει τα μάταια δεσμά των ψευδαισθήσεων για το μέλλον, είναι αυτόνομος και αυτοτελής, χρησιμοποιείται στην αμεσότητά του, στην καθημερινότητά του.

Σήμερα, το άτομο αμφιταλαντεύεται μεταξύ των αντιφατικών προκλήσεων να κατακτήσει όχι μόνο το μέλλον αλλά και το παρόν. Βομβαρδίζεται συνεχώς από μηνύματα ελεύθερης ικανοποίησης και ηδονισμού, δημιουργώντας νέους κομπορμισμούς ή μια νέα ηθική της «υποχρέωσης της διασκέδασης» (fun morality), την αναδίπλωση στην ιδιωτική σφαίρα, την έμφαση στην αναβάθμιση αυτού που αποκαλούμε «ποιότητα ζωής».

Ο χρόνος λοιπόν δεν είναι ατομική αλλά κοινωνική μεταβλητή διότι συνιστά μια πολιτισμική διαδικασία η οποία μεταφράζει στο ατομικό επίπεδο τις κοινωνικές απαιτήσεις, τα ήθη και τα έθη μεταμορφώνοντας έτσι «τον έξωθεν καταναγκασμό του κοινωνικού θεσμού του χρόνου σε μια ατομική τρόπον τινά χρονοσυνειδησία» (Elias, 2004). Βλέπουμε επομένως την πορεία μέσα από την οποία τα κοινωνικά σύμβολα και οι θεσμοί καταλήγουν να λειτουργούν ταυτόχρονα και σαν ιδιοσυγκρασιακές ιδιαιτερότητες των ατομικών φυσιογνωμιών με αποτέλεσμα πολλές φορές να ερμηνεύονται αποκλειστικά ως τέτοιες. Καταλήγει με άλλα λόγια ένας ακούσιος εξωτερικός κοινωνικός καταναγκασμός να ευνοεί τους εκούσιους εσωτερικούς ατομικούς καταναγκασμούς. Στόχος μας είναι, μέσα από τα ερευνητικά βήματα που ακολουθούν και τη θεωρητική επιχειρηματολογία που προηγήθηκε, να δείξουμε ότι η εικόνα που πλάθουν οι άνθρωποι για το χρόνο, ο τρόπος με τον οποίο τον αντιλαμβάνονται, τον αξιοποιούν και τον βιώνουν ως αυτοαναφορική εμπειρία δεν είναι – εν αντιθέσει, ίσως, προς την κρατούσα σήμερα αντίληψη – κάτι ανεξάρτητο από τις στοιχειώδεις τους γνώσεις, απομονωμένο από την εν γένει εμπειρία τους περί κόσμου.

Οι απόψεις και οι συμπεριφορές που γίνονται αντιληπτές ως ατομικά γνωρίσματα,

εικφραστικά της ετεροτήτάς μας ως προς τους άλλους ανθρώπους, δεν αναπτύσσονται ερήμην και ανεξαρτήτως των κοινωνικών μας υπαγωγών. Το ατομικό στίγμα της αναπαράστασης δεν προκύπτει εξωκοινωνικά αλλά αναπτύσσεται ως μια ιδιότυπη τροποποίηση της αναπαράστασης μιας κοινωνίας. Συνεπώς, ο χρόνος για την κοινωνική ψυχολογία δεν αποτελεί ένα αντικειμενικό γεγονός που μπορεί να μελετάται αυτό καθαυτό αλλά μάλλον ένα πεδίο έκφρασης και νοηματοδότησης της ιεραρχίας των κοινωνικών αξιών, μια κοινωνική κατασκευή η οποία λαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες, τις κοινωνικές ομάδες και τις κοινωνικές υπαγωγές των ατόμων. Επίσης, μελετώντας το χρόνο, διαπιστώνουμε την ουσιοποίηση που υφίσταται στις μέρες μας και το γεγονός ότι έχει καταλήξει πλέον να αποτελεί ο ίδιος μια αξία και αντί να καθορίζεται και να εξαρτάται από τις δραστηριότητες, τις επιθυμίες μας και τις υποχρεώσεις μας, να ρυθμίζονται αυτές εν τέλει από τον ουσιοποιημένο χρόνο.

Είναι ώρα όμως να αποσταχθούν από το παραπάνω στοχαστικό υλικό οι ερευνητικοί στόχοι και συνάμα οι υποθέσεις που θα επιχειρήσουν να τους επαληθεύσουν.

1. Μας ενδιαφέρει καταρχάς να δούμε αν η πολυδιάστατη εννοιολόγηση και εγχειρηματοποίηση του χρόνου, το μόρφωμα της χρονικότητας αποτελούμενο από τον μελλοντικό προγραμματισμό, τον παροντικό ηδονισμό, την παροντική μοιρολατρία, το αρνητικό και το θετικό παρελθόν μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του ελληνικού πληθυσμού για το χρόνο. Για το λόγο αυτό πραγματοποιείται στην πρώτη έρευνα η στάθμιση της κλίμακας Zimbardo Time Perspective Inventory (1999) στα ελληνικά με έναν φοιτητικό πληθυσμό και στη δεύτερη έρευνα η κατασκευή και στάθμιση μιας ομόλογης κλίμακας μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για τα παιδιά.

2. Διαθέτοντας τα δύο αυτά εργαλεία μπορούμε να εξετάσουμε αν η Χρονική Προοπτική είναι μια κοινωνικά μορφοποιημένη και ρυθμιζόμενη μεταβλητή μελετώντας τη σχέση της με τις κοινωνικές οροεξαρτήσεις που γεννούν τα διαφορετικά βιοτικά ύψη των

κοινωνικοοικονομικών περιβαλλόντων προέλευσης των μαθητών και των γονιών που συμμετέχουν στον ερευνητικό σχεδιασμό μας. Διερευνώντας τη σχέση των επιπέδων που αγγίζει η κάθε Χρονική Προοπτική με τις τιμές που παίρνει η προσλαμβανόμενη και αντικειμενική κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα μέσω μιας ενδεικτικής μέτρησης στην πρώτη έρευνα στάθμισης του εργαλείου αλλά και με διεξοδικότερες μετρήσεις στην τρίτη έρευνα, εξετάζουμε την υπόθεση η Χρονική Προοπτική να μπορεί να μελετηθεί με όρους κοινωνιοψυχολογικής μεταβλητής.

3. Η τρίτη υπόθεση αφορά ένα συστατικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής έξης, τη συστηματικότητα και την αναπαραγωγή της. Θέλουμε να εξετάσουμε αν διαφορετικά βιοτικά ύψη δημιουργούν ομόλογα διαφορετικές έξεις, προδιαθέσεις και πρακτικές, αν δηλαδή παρατηρούμε τις ίδιες κατανομές των επιμέρους Χρονικών Προοπτικών μεταξύ γονιών και παιδιών. Αν η Χρονική Προοπτική αναπαράγεται κοινωνικά, αυτό σημαίνει ότι η χρονική παιδεία που λαμβάνουν τα παιδιά από το σπίτι τους και το ευρύτερο περιβάλλον τους είναι η συνέχιση της εκπληρωμένης προδιάθεσης των γονιών τους.

4. Η τέταρτη υπόθεση αφορά το χρόνο ως ενοποιό και γενεσιουργό αρχή κοινωνικών πρακτικών. Αν οι γονείς και τα παιδιά αφομοιώνουν, καθένας με τον τρόπο του αλλά με τρόπο εν τέλει προβλέψιμο, τις Χρονικές Προοπτικές που ευνοεί το βιοτικό ύψος του περιβάλλοντός του, θα αναμέναμε να υιοθετούν και τις αντίστοιχες πρακτικές: συνήθειες, σκέψεις, συμπεριφορές, προτιμήσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται στον ελεύθερο χρόνο, για γονείς και παιδιά, στο παιχνίδι, στο διάλειμμα και στους μελλοντικούς στόχους για τα τελευταία. Η απαθανάτιση αυτών των πρακτικών επιτρέπει τη βυθομέτρηση των διαφορετικών μορφών ενσάρκωσης της έξης του χρόνου.

5. Η τελευταία υπόθεση η οποία εξετάζεται μέσα από το πείραμα αφορά την κανονιστική ικανότητα της αναπαράστασης του χρόνου να αποδίδει θετικά ή αρνητικά πρόσημα σε συμπεριφορές, άτομα, στάσεις και νοοτροπίες. Αν η αναπαράσταση κατασκευάζεται κατ' εικόνα και κατ' ομοίωση του κόσμου τον οποίο καλείται να ερμηνεύσει θα υπακούει εξ

ορισμού σε μια διχοτομητική λογική που αποτυπώνει θετικές και αρνητικές κατηγοριοποιήσεις, όπως αυτές εδραιώνονται από τους φορείς της εξουσίας ή των κυρίαρχων ιδεολογικών λόγων. Το παράδειγμα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι αυτό της θετικής ή αρνητικής εικόνας ενός μαθητή που μπορεί να δημιουργήσει η υιοθέτηση της μιας ή της άλλης Χρονικής Προοπτικής στα μάτια ενός δασκάλου, από την οπτική γωνία του ίδιου του μαθητή. Μας ενδιαφέρει με άλλα λόγια να διαπιστώσουμε αν μικρής ηλικίας μαθητές είναι ήδη σε θέση να διακρίνουν μεταξύ του κανονιστικού χαρακτήρα που διέπει τη μελλοντική χρονική προοπτική και που την ανάγει σε υποχρέωση του «καλού» παιδιού σε σχέση με την αντικανονιστική ισχύ των χρονικών προοπτικών που εστιάζουν στο παρόν και στο ζόδεμα ή την αδυναμία ελέγχου του χρόνου, η οποία σκιαγραφεί αρνητικά προφίλ «αποτυχημένων» μαθητών.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΡΕΥΝΕΣ - ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Πρώτη έρευνα: Στάθμιση στα Ελληνικά της Κλίμακας Μέτρησης Χρονικής Προοπτικής ΖΤΡΠ και Διερεύνηση της Σχέσης της Χρονικής Προοπτικής με την Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα.

Προβληματική

Η Χρονική Προοπτική ως κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή.

Σταθήκαμε επαρκώς στο θεωρητικό κεφάλαιο της διατριβής στην κεντρική σημασία του χρόνου φωτίζοντας από όσο το δυνατόν περισσότερες πλευρές την παραδοχή ότι δεν υπάρχει καμία ανθρώπινη συμπεριφορά ή ανθρώπινη προθετικότητα που να μπορεί να προσεγγιστεί, να μελετηθεί και να κατανοηθεί εκτός του χρονικού πλαισίου της. Είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα ανθρώπινα όντα υπάρχουν εντός χρόνου, ότι κάθε ανθρώπινη ζωή είναι χρονικά εξαρτώμενη και ότι ο χρόνος είναι πανταχού παρών σε κάθε γνωστό έως τώρα ανθρώπινο πολιτισμό (Zimbardo & Boyd, 1999).

Ο ορισμός του Lewin για τη χρονική προοπτική (1951) ως ολότητα των απόψεων του ατόμου για το ψυχολογικό μέλλον του και το ψυχολογικό παρελθόν του που συνυπάρχουν σε μια δεδομένη στιγμή (σ.75) αποτέλεσε ορόσημο στην επιστημονική μελέτη του χρόνου ως ανεξάρτητη ή εξαρτημένη μεταβλητή. Ο Nuttin, το 1977, επεκτείνοντας τη

θεωρία του Lewin, τόνισε την κοινωνική και πολιτισμική καταγωγή της χρονικής προοπτικής και επιχείρησε να εγγράψει τη χρονική προοπτική στο πλαίσιο των κοινωνικών κατασκευών των ανθρώπινων κινήτρων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η Χρονική Προοπτική, την οποία ήδη συναντάμε στο έργο του William James, *The Principles of Psychology*, το 1890, σήμερα αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής μελέτης σε έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό ερευνών οι οποίες διεξάγονται σε διάφορους τομείς της ψυχολογίας όπως η υγεία (Adams & Nettle, 2008· Zimbardo, Keough & Boyd, 1997), η υιοθέτηση ριψοκίνδυνων συμπεριφορών (Boyd & Zimbardo, 2005· Robbins & Bryan, 2004· Strickland, Lewicki & Katz, 1966), η ψυχαγωγία (Shores, 2005· Shores & Scott, 2007), οι συναισθηματικοί δεσμοί με τους γονείς και τους συνομηλίκους (Laghi, D'Alessio, Pallini & Baiocco, 2008), η κατάθλιψη και η κατάχρηση ουσιών (Pluck, Lee, Lauder, Fox, Spence & Parks, 2008), η ψυχική ευημερία (Drake, Duncan, Sutherland, Abernethy & Henry, 2008), η ευτυχία και η ποιότητα ζωής (Bitsko, Stern, Dillon, Russell & Laver, 2007), τα κίνητρα (Jackson, 2006), η οικνηρία και η κοινωνική απόρριψη (Twenge, Catanese & Baumeister, 2003), ο παθολογικός τζόγος (Hodgins & Engel, 2002), οι επισφαλείς συνθήκες επιβίωσης (Fieulaine, Apostolidis & Olivetto, 2006), η κοινωνικοοικονομική ανέχεια και η ψυχική υγεία (Fieulaine & Apostolidis, 2006· Fieulaine & Apostolidis, 2008), η χρήση ουσιών (Apostolidis, Fieulaine, Simonin & Rolland, 2006· Apostolidis, Fieulaine & Soulé, 2006· Keough, Zimbardo & Boyd, 1999). Όλα αυτά τα ερευνητικά πεδία προσεγγίζουν τη Χρονική Προοπτική ως μια μέτρηση του βαθμού στον οποίο η σκέψη και η συμπεριφορά κάποιου κατευθύνεται από τους στοχασμούς του πάνω στο μέλλον, το παρόν ή το παρελθόν (Guthrie, Butler, & Ward, 2009).

Δεν υπάρχει κανένα είδος χρόνου το οποίο να μην υπόκειται στους νόμους της κοινωνίας που τον έχει γεννήσει (Sue, 1994). Κάθε κοινωνία παράγει μια πολλαπλότητα χρόνων οι οποίοι, με τη σειρά τους, καθορίζουν τη μορφή αυτής της κοινωνίας, εφόσον είναι υπεύθυνοι για τη δομή της (Gurwitch, 1958).

Η υπόθεση την οποία ελέγχουμε εδώ υποστηρίζει ότι ο προσανατολισμός προς το παρελθόν, το παρόν ή το μέλλον είναι περισσότερο μια κοινωνική διαδικασία παρά μια ατομική επιλογή. Ζητήματα όπως ποιο είναι το όριο του χρονικού ορίζοντα που θέτει ο καθένας για τα σχέδιά του και τις πράξεις του, μέχρι ποιο σημείο μπορεί να αφήσει κατά μέρος τη διασκέδασή του, την ξεκούρασή του και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου του προκειμένου να πετύχει ένα στόχο ή αν ο γνώμονας των επιλογών και των συμπεριφορών του είναι οι μελλοντικές προσδοκίες, το άμεσο παρόν ή οι παρελθούσες εμπειρίες του δεν μπορούν να συζητηθούν και να εξεταστούν ολόπλευρα έξω από το πλαίσιο των κοινωνικών τάξεων και των οικονομικών-πολιτισμικών ανισοτήτων. Ως κομμάτι της κοινωνικής αναπαράστασης του ατόμου για τη διαχείριση και την αντίληψη του χρόνου, η Χρονική Προοπτική εξαρτάται από το είδος των κοινωνικών κατηγοριών υπαγωγών του ατόμου και από το υλικό και συμβολικό κεφάλαιο που κουβαλά. Συνεπώς, τόσο η χρονική αντίληψη όσο και η χρονική διαχείριση αντιμετωπίζονται με όρους κοινωνιοψυχολογικών κατασκευών οι οποίες σχετίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της ζωής του ατόμου, με το είδος των κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκει και με τη θέση που κατέχει στην ιεραρχική κλίμακα (κοινωνική καταγωγή, επάγγελμα, οικονομική κατάσταση, κοινωνικό status κ.α.) καθώς και τις δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας που όντως έχει ή που θεωρεί ότι δικαιούται.

Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, θεσμοί όπως η εργασία και η εκπαίδευση και η σύστοιχη επιτυχής πλεύση στους κόλπους των θεσμών αυτών λειτουργούν ρητά και άρρητα πάνω σε έναν άξονα μελλοντικά προσανατολισμένο, όπου πολλές θυσίες και σκληρή δουλειά απαιτούνται προκαταβολικά ενώ αντίθετα, οι ανταμοιβές, η διασκέδαση και ο ελεύθερος χρόνος αναβάλλονται για ένα μακρινό μέλλον, σε έναν ετεροχρονισμένο ορίζοντα. Είναι φανερό ότι ένα τέτοιο είδος κοινωνικής δομής τείνει να ευνοεί άτομα με υψηλή μελλοντική Χρονική Προοπτική και να περιθωριοποιεί όσους είναι περισσότερο επικεντρωμένοι στο παρόν. Για ποιόν όμως είναι ευκολότερο να αναπτύξει μια μελλοντική Χρονική Προοπτική

και ποιος είναι πιο ευάλωτος στο να υποκύψει σε μια παροντική Χρονική Προοπτική, αναζητώντας εφήμερες απολαύσεις, ανταμοιβές και άμεση κάλυψη των αναγκών του;

Σύμφωνα με τον Norbert Elias (1984), μια συμπεριφορά που στρέφεται περισσότερο στο παρόν παρά στο μέλλον απαιτεί χαμηλότερο αυτοέλεγχο από την πλευρά του ατόμου, ενώ η στάση και ο προγραμματισμός που στοχεύουν στο μέλλον απαιτούν την ικανότητα ενσωμάτωσης των τωρινών αναγκών στην προοπτική των μελλοντικά προσδοκώμενων οφελών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι πολύ πιο εύκολο να χτίσει κανείς ένα μέλλον αν έχει μεγαλώσει με την πεποίθηση ότι το μέλλον αυτό του ανήκει. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη μιας μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής αντιστοιχεί στις ικανότητες της στοχοθεσίας, της ενεργοποίησης των δεξιοτήτων, του προγραμματισμού και της αξιολόγησης, δηλαδή σε συλλογιστικές και ενέργειες διαμόρφωσης ενός εαυτού που προϋποθέτουν ένα κοινωνικό υποκείμενο το οποίο πιστεύει ότι είναι ικανό να υποτάξει το μέλλον στον έλεγχό του, κάποιον που νιώθει, χωρίς απαραίτητα να είναι, ελεύθερος.

Από την άλλη πλευρά, είναι μάλλον αδύνατο να μπορέσει κάποιος να προβάλει τον εαυτό του στο μέλλον αν το παρόν του στερείται κάθε ασφάλειας (Bauman, 2002). Η επισφάλεια, η έλλειψη σταθερότητας και προβλεψιμότητας αποτρέπουν κάθε εύλογη προσδοκία και αναμονή και κυρίως, αποκλείουν κάθε πίστη και ελπίδα στο μέλλον καθιστώντας έτσι τα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες ανήμπορες να καταστρώσουν μακροπρόθεσμα σχέδια και να εργαστούν σιληρά για να αποκτήσουν πρόσβαση σε ετεροχρονισμένα οφέλη.

Στις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις συναντάμε και στόχους με διαφορετικούς χρονικούς προσανατολισμούς (Leshan, 1952). Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ερευνητή, στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, ο προσανατολισμός που επικρατεί συνεπάγεται ταχείες αλληλουχίες έντασης και ανακούφισης, απουσία καταπίεσης των ορμών και ανοχής της ματαίωσης για μεγάλη χρονική περίοδο, αποκλειστικά βραχυπρόθεσμη στοχοθεσία, μικρή παρακινήτική αξία των μελλοντικών αμοιβών ή τιμωριών. Στις μεσαίες και ανώτερες

κοινωνικές τάξεις, ο κυρίαρχος προσανατολισμός συνεπάγεται πολύ πιο αραιές αλληλουχίες έντασης-ανακούφισης, οι οποίες συνοδεύονται από πλάνα τα οποία προεκτείνονται όλο και πιο μακριά στο μέλλον και από πράξεις βασισμένες στα πλάνα αυτά. Οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που πασχίζουν να επιβιώσουν χωρίς καμία εγγύηση για τη μελλοντική τους ευημερία είναι πολύ πιο πιθανό να ναρκοθετούν οι ίδιοι τις σκέψεις τους για το μέλλον εφόσον νιώθουν ότι στερούνται (ή πράγματι στερούνται) του δικαιώματος να κάνουν όνειρα και σχέδια τα οποία ουσιαστικά προβάλλονται σε ένα μέλλον το οποίο φαντάζει εξαιρετικά αβέβαιο, επισφαλές και απειλητικό. Αυτό το άγχος απέναντι στο χρόνο μεταφράζεται σε μια ενίσχυση της σημασίας και της αξίας του παρόντος χρόνου. Εφόσον νιώθουν ότι η μελλοντική τους κατάσταση εξαρτάται από έναν πάρα πολύ μεγάλο αριθμό παραγόντων τους οποίους αδυνατούν να ελέγξουν, είναι πολύ πιθανό να στραφούν σε παροντικές απολαύσεις, διασκέδασεις και ανταμοιβές, δίχως να εξετάσουν τις μελλοντικές συνέπειες των επιλογών τους. Επιπλέον, δεν αποκλείεται να εγκαταλείψουν ένα μακροπρόθεσμο εκπαιδευτικό ή επαγγελματικό σχέδιο εξαιτίας της αδυναμίας τους να εργαστούν βάσει ενός χρονοδιαγράμματος και να μην είναι αρκετά υπομονετικοί ώστε να μπορούν να επενδύσουν σε απολαύσεις και αμοιβές που, παρότι μεγαλύτερες, είναι αναβλημένες για το μέλλον. Όπως και να 'χει, ισχύει ακόμη ότι για να διαθέσει κανείς υλικά και ψυχολογικά αποθέματα πέραν των άμεσων και πιεστικών παροντικών αναγκών, απαραίτητη προϋπόθεση είναι ένα παρόν προφυλαγμένο από συνεχείς και απρόβλεπτες απειλές - είτε αυτές πηγάζουν από πολιτικές είτε οικονομικές εξελίξεις (Carounas & Ireland, 2008).

Από την άλλη πλευρά, άτομα που μεγαλώνουν σε προνομιούχα περιβάλλοντα είναι πιο πιθανό να λάβουν κάθε δυνατή ενθάρρυνση προκειμένου να αναπτύξουν μια μελλοντικά προσανατολισμένη Χρονική Προοπτική θέτοντας στόχους και προσπαθώντας να τους πετύχουν αποφεύγοντας δράσεις που μπορεί ενδεχομένως να προσφέρουν μια στιγμιαία απόλαυση αλλά ενδέχεται να αποβούν επιζήμιες στη συνέχεια· και αναλαμβάνοντας βαρετά και απαιτητικά καθήκοντα εάν αυτά υπόσχονται ένα μελλοντικό όφελος ή κάποια ανταμοιβή.

Το επιμηκυμένο διάστημα προσδοκίας και οι στοχοθετημένες δράσεις οι οποίες επιφυλάσσουν μεταγενέστερη ικανοποίηση συνιστούν πρακτικές μιας έξης που χαρακτηρίζει εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που χαιρούν του προνομίου να μπορούν να διαμορφώνουν το μέλλον τους (Lamn, Schmidt & Trommsdorff, 1976· Lessing, 1972). Οι προσδοκίες και η προβλεψιμότητα αφορούν ουσιαστικά μόνον εκείνους που κάθε φορά έχουν τα μέσα, αλλά και κάποιο όφελος, να επιδιώξουν ένα διαφορετικό και καλύτερο μέλλον (Carvounas & Ireland, 2008).

Σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας μας, τα άτομα που προέρχονται από σχετικά εύρωστα ή λιγότερο ευάλωτα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν έναν τρόπο σκέψης και δράσης που αντιστοιχεί σε μια μελλοντικά επικεντρωμένη Χρονική Προοπτική (να οργανώνουν το χρόνο τους, να θέτουν στόχους, να ζυγίζουν τις συνέπειες κάθε πράξης τους, να υπολογίζουν σε επακόλουθες αμοιβές, να είναι ικανοί να περιμένουν αρκετό καιρό ώσπου να εκπληρωθούν οι προσδοκίες τους και να λάβουν ετεροχρονισμένες επιβραβεύσεις). Αντιθέτως, είναι πιο πιθανό για κάποιον που κατάγεται από ένα στρώμα χαμηλότερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου να υποχωρήσει σε έναν προσανατολισμό επικεντρωμένο στο παρόν (κάλυψη τωρινών αναγκών, αναζήτηση άμεσης ευχαρίστησης, αίσθηση απώλειας ελέγχου και άγχους απέναντι στο χρόνο).

Εάν λοιπόν το να κάνει κάποιος σχέδια για το μέλλον και να εργάζεται ακολουθώντας σταδιακά βήματα για να εκπληρώσει τα σχέδια αυτά είναι μια δεξιότητα η απόκτηση της οποίας εξαρτάται από την κοινωνική θέση της ομάδας, της τάξης ή του περιβάλλοντός του, τότε υποθέτουμε ότι η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, είτε ως αντικειμενικός κίνδυνος και απειλή είτε με όρους αποστέρησης ή κοινωνικής σύγκρισης, συσχετίζεται με την κοινωνική αναπαράσταση για τη χρονικότητα και κατ' επέκταση με τη Χρονική Προοπτική που υπερισχύει στη σκέψη και στη συμπεριφορά του και κατευθύνει τις επιλογές του. Κι άλλα ερευνητικά ευρήματα έχουν κατά καιρούς ρίξει φως στη σχέση

ανάμεσα στις κοινωνικές θέσεις και τη Χρονική Προοπτική (Fieulaine, Apostolidis & Olivetto, 2006).

Θα αναφερθούμε στη συνέχεια διεξοδικά στη διαδικασία στάθμισης της κλίμακας στα ελληνικά και στην εξέταση της υπόθεσης για την αλληλεπίδραση μεταξύ χρονικής προοπτικής και κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες.

Στην έρευνα επιτύρωσης της ελληνικής εκδοχής της ZTPI πήραν μέρος 372 προπτυχιακοί φοιτητές, 124 άνδρες (33.3%, μέση ηλικία = 21.54, *SD* = 4.13) και 248 γυναίκες (66,7%, μέση ηλικία = 20.84, *SD* = 3.01). Η μέση ηλικία του συνόλου των φοιτητών ήταν 21.1 έτη (*SD* = 3.43). Τα χαρακτηριστικά του δείγματος αυτού είναι παρόμοια με αυτά του αρχικού αμερικανικού δείγματος (μέση ηλικία= 20.2 και υπεραντιπροσώπευση των γυναικών στο αμερικανικό δείγμα σε ποσοστό 60%). Καθώς οι φοιτητές προσεγγίζονταν στις διδακτικές αίθουσες πριν την έναρξη ή μετά τη λήξη του μαθήματος και δεν καλούνταν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο μέσω κάποιας ηλεκτρονικής πηγής, υπήρχαν μηδαμινές σχεδόν περιπτώσεις συμμετεχόντων που δε συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο ή το συμπλήρωσαν ελλιπώς.

Το ερωτηματολόγιο απαντήθηκε από 372 προπτυχιακούς φοιτητές εξασφαλίζοντας έτσι τουλάχιστον 6 συμμετέχοντες για καθένα από τα 56 ερωτήματα της κλίμακας. Οι φοιτητές προέρχονταν από όλα τα ακαδημαϊκά εξάμηνα από έξι διαφορετικά τμήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τριών διαφορετικών ακαδημαϊκών ιδρυμάτων: Νοσηλευτική (ΤΕΙ Αθήνας), Πληροφορική (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Κοινωνική Ανθρωπολογία, Ψυχολογία και Κοινωνιολογία (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών) και Αρχιτεκτονική (Μετσόβιο Πολυτεχνείο).

Εργαλεία μέτρησης.

Η Κλίμακα Χρονικής Προοπτικής Zimbardo Time Perspective Inventory:

ένα έγκυρο πολυδιάστατο εργαλείο μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής.

Πάνω στα βήματα της θεωρητικής παράδοσης του Lewin, οι ερευνητές Zimbardo και Boyd (1999) εργάστηκαν πάνω σε ένα μακροπρόθεσμο ερευνητικό σχέδιο βασική θέση του οποίου ήταν ότι «η Χρονική Προοπτική ασκεί μια διεισδυτική και ισχυρή αλλά ακόμη παραγνωρισμένη επιρροή σε πολλές ανθρώπινες συμπεριφορές». Οι ίδιοι αναγνώρισαν τον κεντρικό ρόλο της παραμέτρου αυτής σε διάφορους τομείς της ψυχολογίας και υπογράμμισαν ότι η αναπαράσταση του παρόντος χρόνου εντοπίζεται κάπου μεταξύ της ψυχολογικής κατασκευής του παρελθόντος και των προσδοκιών και των στόχων που προβάλλονται στο μέλλον. Σύμφωνα με τους ερευνητές, ένα άτομο δίνει έμφαση σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο κάθε φορά που έρχεται αντιμέτωπο με μια συγκεκριμένη κατάσταση και πρέπει να πάρει μια απόφαση. Κάποιοι άνθρωποι ανακαλούν τις παρελθούσες εμπειρίες τους, είτε αυτές είναι θετικές είτε αρνητικές, άλλοι λαμβάνουν υπ' όψιν τις πιθανές επιπτώσεις των πράξεών τους στο μέλλον και άλλοι εστιάζουν στα χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης και στις τρέχουσες συνθήκες, καταλήγοντας σε μια απόφαση που διακρίνεται είτε από τη μοιρολατρία είτε από τον ηδονισμό που χαρακτηρίζουν σε μεγάλο βαθμό τον ενεστώτα χρόνο. Βασισμένοι σε αυτή την πολυδιάστατη προσέγγιση της χρονικής προοπτικής, οι Zimbardo και Boyd επεξεργάστηκαν ένα εργαλείο μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής το οποίο βασίζεται σε πέντε χρονικές διαστάσεις που περιλαμβάνουν συναισθηματικές, γνωστικές και κοινωνικές όψεις του χρόνου οι οποίες εκφράζονται μέσω των 56 ερωτημάτων που αποτελούν την κλίμακα (βλ. Παράρτημα 1).

Για τη μέτρηση της Χρονικής Προοπτικής έχουν προταθεί διάφορες μετρήσεις (βλ. π.χ. Bond & Feather, 1988· Calabresi & Cohen, 1968· Chetthamrongchai & Madran, 2002· Daltrey, 1982· Drakulic, Tenjovic & Lecic-Tosevski, 2003· Heimberg, 1963).

Ωστόσο, κάποιες από τις μετρήσεις αυτές υστερούν σε ψυχομετρική και θεωρητική εγκυρότητα και επιχειρούν να μετρήσουν τη Χρονική Προοπτική εστιάζοντας σε μία και μοναδική διάσταση, κυρίως στο μέλλον. Η ΖΤΠΙ επιλέχθηκε γι' αυτή την έρευνα διότι είναι η μόνη κλίμακα που προσεγγίζει την ανθρώπινη χρονικότητα σαν ένα πολυδιάστατο φαινόμενο και, επιπλέον, έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στην ψυχολογική έρευνα και έχει ήδη σταθμιστεί επιτυχώς σε πολλές χώρες (βλ. Anagnostopoulos & Griva, 2012· Apostolidis & Fieulaine, 2004· D'Alessio, Guarino, De Pascalis, & Zimbardo, 2003· Diaz –Morales, 2006· Corral-Verdugo, Fraijo-Sing, Pinheiro, 2006· Milfont, Andrade, Belo & Pessoa, 2008).

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η κλίμακα περιλαμβάνει 56 ερωτήματα, καθένα από τα οποία είναι αντιπροσωπευτικό μιας από τις πέντε Χρονικές Προοπτικές:

1. Η διάσταση Ηδονιστικό Παρόν συγκεντρώνει τα ερωτήματα ($n=15$) που αντιστοιχούν σε μια ηδονιστική στάση απέναντι στη ζωή, συνοδευόμενη από την αναζήτηση εντάσεων και την υιοθέτηση ριψοκίνδυνων συμπεριφορών (π.χ. 8. «Λειτουργώ αυθόρμητα.» ή 17. «Προσπαθώ να ζω όσο πιο έντονα μπορώ, να ζω το σήμερα.»).
2. Η διάσταση Αρνητικό Παρελθόν συγκεντρώνει τα ερωτήματα ($n=10$) που αντανακλούν μια αρνητική αντιμετώπιση του παρελθόντος (π.χ. 4. «Σκέφτομαι συχνά ποια πράγματα θα έπρεπε να έχω κάνει με διαφορετικό τρόπο στη ζωή μου.» ή 16. «Οδυνηρές εμπειρίες του παρελθόντος έρχονται ξανά και ξανά στο μυαλό μου.»).
3. Η διάσταση Μέλλον συγκεντρώνει τα ερωτήματα ($n=13$) που αντιστοιχούν σε μια στάση ζωής προσανατολισμένη στο μέλλον, βασισμένη στον προγραμματισμό, στον υπολογισμό των συνεπειών, σε προσδοκίες και στόχους (π.χ. 6. «Πιστεύω ότι η ημέρα κάποιου πρέπει να προγραμματίζεται από το πρωί.» ή 10. «Όταν θέλω να πετύχω κάτι, θέτω στόχους και εξετάζω συγκεκριμένες μεθόδους για να τους πραγματοποιήσω.»).
4. Η διάσταση Θετικό Παρελθόν συγκεντρώνει εκείνα τα ερωτήματα ($n=9$) που σκιαγραφούν μια θετική, νοσταλγική στάση απέναντι στο παρελθόν (π.χ. 2. «Οικείες εικόνες,

ήχοι και μυρωδιές από την παιδική ηλικία μου, μου φέρνουν συχνά στο μυαλό υπέροχες αναμνήσεις.» ή 49. «Μου αρέσουν τα οικογενειακά έθιμα και οι παραδόσεις που επαναλαμβάνονται τακτικά.»).

5. Η διάσταση Μοιρολατρικό Παρόν συγκεντρώνει τα ερωτήματα ($n=9$) που παραπέμπουν σε μια παραιτημένη, μοιρολατρική στάση απέναντι στη ζωή (π.χ. 3. «Η μοίρα καθορίζει πολλά πράγματα στη ζωή μου.» ή 14. «Αφού ότι είναι να συμβεί θα συμβεί, οι δικές μου προσπάθειες δεν έχουν και τόση σημασία.»).

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι εάν κάποιος έχει υψηλή βαθμολογία σε μια διάσταση, αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι θα πρέπει να έχει χαμηλές βαθμολογίες σε όλες τις άλλες διαστάσεις. Η ιδανική «Χρονική Προοπτική» περιγράφεται ως η ικανότητα του ατόμου να εναλλάσσει ευέλικτα τις διάφορες Χρονικές Προοπτικές ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του έργου που εκτελεί, τις περιστασιακές συνθήκες και τα προσωπικά γνωρίσματά του. Η διακύμανση της Χρονικής Προοπτικής ανάλογα με το προς επίλυση έργο συγκαταλέγεται στα επιχειρήματα που καταρρίπτουν την προσέγγισή της σαν μεταβλητή προσωπικότητας και σαν ιδιοσυγκρασιακό αμετάβλητο χαρακτηριστικό. Αυτό μας θυμίζει τη μελέτη του Piaget πάνω στο χρόνο (1973) στην οποία κατέληγε στο ότι σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή της εσωτερικής ροής της συνειδησής μας, δε βρισκόμαστε ποτέ πάνω σε ένα ορισμένο σημείο μιας ευθείας, αλλά σε μια πολλαπλή και σύνθετη κατάσταση η οποία προκύπτει από τη διασταύρωση πολλών ρευμάτων. Για το λόγο αυτό, μπορούμε να είμαστε ταυτόχρονα χαρούμενοι για τη δουλειά μας, ανήσυχτοι για μια πολιτική κατάσταση, ανυπόμονοι να μάθουμε νέα ενός κοντινού προσώπου, κ.λπ. και κάθε κομμάτι του εσωτερικού χρονικού συνεχούς μοιάζει με συρραφή πολλών ταυτόχρονων συμβάντων.

Τα 56 ερωτήματα της αρχικής κλίμακας μεταφράστηκαν από επαγγελματία μεταφραστή από τα αγγλικά προς τα ελληνικά προσπαθώντας να διατηρηθεί απαράλλαχτο το αρχικό νόημα των προτάσεων και η κάθε Χρονική Προοπτική να εκφράζεται με σαφήνεια σε κάθε περίπτωση. Στη συνέχεια, μια δεύτερη μετάφραση πραγματοποιήθηκε

προς την αντίστροφη κατεύθυνση (από τα ελληνικά πίσω στα αγγλικά). Η διπλή μετάφραση εγγυάται υψηλότερο επίπεδο αξιοπιστίας κι εγκυρότητας όσον αφορά τα μεταφρασμένα ερωτήματα της υπό κατασκευή ελληνικής κλίμακας (βλ. Παράρτημα 2). Η κλίμακα απαντήθηκε από ένα δείγμα 15 ατόμων ούτως ώστε να ελεγχθεί η καταλληλότητά της και να εντοπιστούν πιθανές ασάφειες ή παρανοήσεις. Η διαδικασία αυτή ανέδειξε ορισμένα σημεία τα οποία έπρεπε να διορθωθούν και οδήγησε σε μια βελτιωμένη εκδοχή της κλίμακας. Η αρχική σειρά παρουσίασης των ερωτημάτων δεν τροποποιήθηκε. Οι συμμετέχοντες έπρεπε να απαντήσουν σε κάθε ένα από τα ερωτήματα της κλίμακας βάσει μιας πενταβάθμιας κλίμακας Likert από το 1 (δε με χαρακτηρίζει καθόλου) έως το 5 (με χαρακτηρίζει πολύ). Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε επιπλέον δημογραφικές ερωτήσεις σχετικά με την ηλικία, το φύλο, τη σχολή και το επάγγελμα των γονιών του καθώς και την κλίμακα αξιολόγησης της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας ($\alpha = .72$). Οι συμμετέχοντες καλούνταν να δώσουν την απάντησή τους για κάθε ένα από τα ερωτήματα της κλίμακας σε μια πενταβάθμια κλίμακα Likert από το 1 (δε με χαρακτηρίζει καθόλου) έως το 5 (με χαρακτηρίζει πολύ). Η κατασκευή αυτής της κλίμακας βασίστηκε σε μια μέτρηση του προσλαμβανόμενου (οικονομικού) κινδύνου των ερευνητών Staerklé, Delay, Gianettoni και Roux (2007). Ωστόσο, τα items διαφοροποιήθηκαν ελαφρώς ώστε να ταιριάζουν περισσότερο στο φοιτητικό δείγμα:

Πόσο πιθανό θεωρείς:

- να βρεθείς άνεργος στο μέλλον;
- να μένεις άφραγκος τις τελευταίες μέρες του μήνα;
- να μην είσαι ικανός να ανταπεξέλθεις στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας;
- να μη μπορείς να εξοφλήσεις δάνεια και πιστωτικές κάρτες;
- να σε υποστηρίζουν οικονομικά οι γονείς σου για πολύ καιρό μετά το τέλος των σπουδών σου;

Ο μέσος χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου ήταν 10-15 λεπτά

Αποτελέσματα

Στάθμιση της κλίμακας.

Διερευνητική παραγοντική ανάλυση.

Τα δεδομένα υποβλήθηκαν σε διερευνητική ανάλυση πρώτων παραγόντων με περιστροφή Varimax (με το πρόγραμμα SPSS) όπου ζητήθηκε η οργάνωσή τους σε μια δομή πέντε παραγόντων. Ο δείκτης επάρκειας της δειγματοληψίας ήταν ικανοποιητικός ($KMO = .79$). Οι πέντε παράγοντες που ανέδειξε η διερευνητική ανάλυση εξηγούν το 36.34% της συνολικής διακύμανσης (οι πέντε παράγοντες της αρχικής κλίμακας στην περίπτωση των Zimbardo & Boyd εξηγούσαν το 36.00% της διακύμανσης). Εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, όλα τα ερωτήματα είχαν φορτίσεις μεγαλύτερες από .30 στον παράγοντα στον οποίο ανήκαν αρχικά, σχηματίζοντας έτσι μια δομή παρόμοια με αυτή των πέντε διαστάσεων των Zimbardo and Boyd (1999): Ηδονιστικό Παρόν, Αρνητικό Παρελθόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν και Μοιρολατρικό Παρόν.

Πίνακας 1

Απαντήσεις στη ZTPI. Διερευνητική Ανάλυση Πρώτων Παραγόντων με Περιστροφή Varimax (36.34% ερμηνεύμενο ποσοστό της συνολικής διακύμανσης).

	Ηδονιστικό Παρόν	Αρνητικό Παρελθόν	Μέλλον	Θετικό Παρελθόν	Μοιρολατρικό Παρόν
Ιδιοτιμές*	7.08 (5.01)	4.77 (6.86)	4,05(3.54)	2.43(2.5)	1.98(2.2)
Διακύμανση(%)	12.65 (8.9)	8.52 (12.3)	7.22 (6.3)	4.34 (4.5)	3.54 (3.9)
17 PH**	.635	-.170	.046	.041	.157
42 PH	.612	.013	-.179	-.165	-.028
31 PH	.566	.036	-.131	-.102	-.036
8 PH	.559	-.053	-.166	-.042	-.007
55 PH	.559	.056	.059	.074	-.057
32 PH	.545	-.033	.148	.118	-.009
26 PH	.541	.026	-.032	-.059	.076
44 PH	.523	.018	-.199	.062	.072
46 PH	.519	.183	-.296	.125	-.007
23 PH	.460	.043	-.341	-.004	.162
19 PH	.452	.079	.077	.044	.182
28 PH	.448	-.005	-.270	.065	.217
48 PH	.443	.066	-.153	.051	.059
1 PH	.421	-.036	.099	.087	.114
12 PH	.350	.334	-.067	.101	-.007
50 PN	.014	.741	.075	-.233	.097
16 PN	.019	.701	.056	-.178	.092

34 PN	.043	.668	.102	-.317	.030
54 PN	.027	.613	.001	.049	.200
4 PN	.120	.597	-.089	.172	.034
36 PN	-.089	.586	-.005	.084	.133
27 PN	.106	.582	-.119	.092	-.018
25 PP	.015	.521	-.002	-.284	.315
47 PF	-.166	.409	.088	.319	.209
33 PN	.051	.392	-.257	-.048	.178
22 PN	.172	.345	.180	-.256	.179
35 PF	.253	.339	-.206	.026	.147
56 F	.115	-.321	.150	.000	.061
5 PN	.048	.237	-.076	.217	.192
40 F	.023	-.172	.736	.080	-.020
10 F	.063	-.200	.704	.019	-.015
30 F	-.099	-.045	.621	.131	-.119
21 F	.053	-.208	.613	.192	.127
24 F	.354	.064	-.523	.102	.175
45 F	-.260	-.061	.517	-.024	.078
6 F	-.159	-.012	.507	.054	-.087
51 F	.040	.167	.485	.086	-.137
18 F	.025	.022	.484	-.007	.035
43 F	-.022	-.045	.470	.039	-.078
13 F	-.185	.020	.435	.134	-.025
52 PF	.336	.039	-.380	-.049	.194
9 F	.070	-.130	-.315	-.053	.072
29 PP	.105	.299	-.011	.618	.013
15 PP	-.032	.241	.172	.577	.084
2 PP	.126	-.199	.062	.540	.087
49 PP	.006	.028	.228	.540	.064
20 PP	.381	-.195	.267	.503	-.009
41 PP	.157	.136	.023	-.498	.052
11 PP	.148	-.456	.046	.480	-.118
7 PP	.137	-.120	.153	.477	-.068
38 PF	.020	.177	.005	-.003	.740
39 PF	.058	.133	-.186	.078	.607
37 PF	.077	.210	-.097	.118	.605
14 PF	.016	.151	-.183	-.011	.601
3 PF	.240	.069	.107	.021	.562
53 PF	.171	.012	-.127	-.109	.464

* Στις παρενθέσεις () βλέπουμε τις τιμές της αρχικής κλίμακας (Zimbardo & Boyd, 1999).

** Τα ερωτήματα είναι κατηγοριοποιημένα σύμφωνα με την αρχική κλίμακα (Zimbardo & Boyd, 1999).

1. Ο πρώτος παράγοντας (ιδιοτιμή = 7.08) ερμηνεύει το 12.65% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει όσα ερωτήματα αναφέρονται στη Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν. Και τα 15 αρχικά ερωτήματα εντοπίζονται εδώ. Ωστόσο, το ερώτημα 12. «Συχνά, όταν ακούω την αγαπημένη μου μουσική, χάνω κάθε αίσθηση του χρόνου.» έχει σημαντικές θετικές φορτίσεις (άνω του .30) σε δύο παράγοντες, στο Ηδονιστικό Παρόν (.35)

αλλά και στο Αρνητικό Παρελθόν (.33). Εξαιτίας του αμφιλεγόμενου νοήματος του ερωτήματος αυτού (θα μπορούσε να παραπέμπει σε μια ανάγκη φυγής από τις αρνητικές παρελθούσες εμπειρίες αλλά και σε μια τάση αναζήτησης εντάσεων, μια ηδονιστική στάση απέναντι στο χρόνο) και με γνώμονα την υψηλότερη δυνατή συνοχή του παράγοντα, αποφασίσαμε να εξετάσουμε την υπόθεση να διατηρηθεί αυτό το ερώτημα στον εν λόγω παράγοντα, σύμφωνα και με τις υποδείξεις του πρωτότυπου μοντέλου.

2. Ο δεύτερος παράγοντας (ιδιοτιμή = 4.77) ερμηνεύει το 8.52% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει τα items που αναφέρονται στη Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν. Εννέα από τα δέκα αρχικά ερωτήματα συγκαταλέγονται στον παράγοντα αυτόν στην περίπτωση του ελληνικού δείγματος. Ωστόσο, το ερώτημα 5. «Οι αποφάσεις μου επηρεάζονται κυρίως από τους ανθρώπους και τα πράγματα που συμβαίνουν γύρω μου.» δεν παρουσιάζει σημαντική φόρτιση σε κανέναν από τους πέντε παράγοντες. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το ασαφές νόημα του ερωτήματος αυτού (δεν είναι ξεκάθαρο αν αντανάκλα μια αρνητική αντιμετώπιση του παρελθόντος, αν μπορεί να ερμηνευθεί ως προσκόλληση στο παρόν ή ως έλλειψη μελλοντικού προσανατολισμού) και το γεγονός ότι εάν αυτό το ερώτημα εξαλειφθεί, ο δείκτης εσωτερικής συνοχής (Cronbach's alpha) βελτιώνεται σημαντικά και ο παράγοντας καθίσταται πιο αξιόπιστος, θα εξεταστεί η διαγραφή του στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση που θα ακολουθήσει. Εκτός από το ερώτημα 12 («Συχνά, όταν ακούω την αγαπημένη μου μουσική, χάνω κάθε αίσθηση του χρόνου.») το οποίο σχολιάσαμε παραπάνω, άλλα τέσσερα ερωτήματα (25. «Το παρελθόν κρύβει τόσο πολλές δυσάρεστες αναμνήσεις που προτιμώ να μην το σκέφτομαι.», 35. «Το να πρέπει να σιεφτώ τους στόχους, τις συνέπειες και τα αποτελέσματα μιας ενέργειας μου στερεί την ευχαρίστηση της διαδικασίας και οι δραστηριότητες μου χάνουν τη ροή τους.», 47. «Η ζωή σήμερα είναι υπερβολικά πολύπλοκη. Θα προτιμούσα τον απλούστερο τρόπο ζωής του παρελθόντος.» και 56. «Πάντα υπάρχει χρόνος για να προλάβω τις δουλειές μου.») παρουσίασαν σημαντικές φορτίσεις σε αυτόν τον παράγοντα και θα συζητηθούν στη

συνέχεια.

3. Ο τρίτος παράγοντας (ιδιοτιμή= 4.77) ερμηνεύει το 7.22% της συνολικής διακύμανσης συγκεντρώνει τα ερωτήματα που αναφέρονται στη Χρονική Προοπτική «Μέλλον». Δώδεκα από τα 13 αρχικά ερωτήματα αυτής της Χρονικής Προοπτικής συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τον παράγοντα. Το ερώτημα 56. «Πάντα υπάρχει χρόνος για να προλάβω τις δουλειές μου.», που είχε αρχικά αποδοθεί στη Χρονική Προοπτική Μέλλον, έχει στην περίπτωση μας σημαντική φόρτιση μόνο στον παράγοντα που αντιπροσωπεύει το Αρνητικό Παρελθόν (.34). Φαίνεται ότι για το ελληνικό φοιτητικό δείγμα η μελλοντική απόχρωση της σημασίας του ερωτήματος αυτού δεν είναι απολύτως σαφής διότι τείνουν να την ερμηνεύουν ως συνέπεια συσσωρευμένων αρνητικών εμπειριών του παρελθόντος. Συνεπώς, στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση θα εξετάσουμε μήπως είναι προτιμότερο για την εγκυρότητα της κλίμακας να αποκλείσουμε αυτό το ερώτημα. Ακόμη, το ερώτημα 52 σημειώνει εδώ μια σημαντική αρνητική φόρτιση (-.38), μαζί με μια εξίσου υψηλή φόρτιση (.34) στον πρώτο παράγοντα (Ηδονιστικό Παρόν), όχι όμως και στον παράγοντα όπου είχε τοποθετηθεί αρχικά από τους κατασκευαστές της κλίμακας (Μοιρολατρικό Παρόν). Το αποτέλεσμα αυτό συμφωνεί με τα ευρήματα της γαλλικής στάθμισης της κλίμακας (Apostolidis & Fieulaine, 2004). Όταν θα προχωρήσουμε στην επιβεβαιωτική ανάλυση, θα εξεταστούν και οι δύο υποθέσεις σχετικά με τη μετακίνηση του εν λόγω ερωτήματος είτε προς τον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν είτε προς το Μέλλον.

4. Στον τέταρτο παράγοντα (ιδιοτιμή = 2.43), ο οποίος ερμηνεύει το 4.34% της συνολικής διακύμανσης, συναντάμε σημαντικές φορτίσεις των ερωτημάτων που αντιστοιχούν στη Χρονική Προοπτική Θετικό Παρελθόν. Εντοπίζονται εδώ όλα τα αρχικά ερωτήματα με εξαίρεση το 25. «Το παρελθόν κρύβει τόσο πολλές δυσάρεστες αναμνήσεις που προτιμώ να μην το σκέφτομαι.» το οποίο παρουσιάζει σημαντικές θετικές φορτίσεις σε δύο παράγοντες, το Αρνητικό Παρελθόν (.52) και το Μοιρολατρικό Παρόν (.32) αλλά όχι και στον παράγοντα Θετικό Παρελθόν όπου αναμενόταν να συγκαταλεχθεί σύμφωνα με το

αρχικό μοντέλο των Zimbardo και Boyd. Οι δύο υποθέσεις που αφορούν την ενσωμάτωση του ερωτήματος αυτού είτε στο Αρνητικό Παρελθόν είτε στο Μοιρολατρικό Παρόν θα εξεταστούν στην επιβεβαιωτική ανάλυση.

5. Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας (ιδιοτιμή = 1.98) ερμηνεύει το 3.54% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει 6 από τα 9 ερωτήματα που συνθέτουν τη Χρονική Προοπτική Μοιρολατρικό Παρόν στην αρχική εκδοχή της κλίμακας. Οι φορτίσεις των ερωτημάτων 35. «Το να πρέπει να σκεφτώ τους στόχους, τις συνέπειες και τα αποτελέσματα μιας ενέργειας μου στερεί την ευχαρίστηση της διαδικασίας και οι δραστηριότητες μου χάνουν τη ροή τους», 47. «Η ζωή σήμερα είναι υπερβολικά πολύπλοκη. Θα προτιμούσα τον απλούστερο τρόπο ζωής του παρελθόντος.» και 52. «Προτιμώ να ξοδεύω όσα κερδίζω σε σημερινές απολαύσεις παρά να κάνω οικονομίες για την αυριανή μου ασφάλεια.» αποδεικνύονται μάλλον προβληματικές. Η περίπτωση του τελευταίου ερωτήματος συζητήθηκε ήδη στην τρίτη παράγραφο (Χρονική Προοπτική Μέλλον). Το ερώτημα 35 δεν παρουσιάζει φόρτιση στον αναμενόμενο παράγοντα (Μοιρολατρικό Παρόν) αλλά στη Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν (.25) και στη Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν (.34). Το διφορούμενο νόημα της πρότασης αυτής (θα μπορούσε να σηματοδοτεί μια ηδονιστική και όχι απαραίτητα παραιτημένη και μοιρολατρική στάση απέναντι στο παρόν ή θα μπορούσε να αντανακλά ένα αρνητικά νοηματοδοτημένο παρελθόν που λειτουργεί σαν εμπόδιο στη μελλοντική σκέψη και στην επίτευξη στόχων) καθώς και οι προβληματικές φορτίσεις του μας οδηγούν στην εξέταση του ενδεχομένου να αποσυρθεί από την κλίμακα κατά την επιβεβαιωτική ανάλυση. Επιπλέον, το ερώτημα 47 δεν παρουσιάζει σημαντική φόρτιση στον προσδοκώμενο παράγοντα (Μοιρολατρικό Παρόν) αλλά σημειώνει σημαντικές φορτίσεις σε δύο άλλους παράγοντες: το Αρνητικό Παρελθόν και το Θετικό Παρελθόν. Αυτή η πρόταση παρουσιάζει δύο ασύμβατες φορτίσεις που εκφράζουν ταυτόχρονα μια θετική και μια αρνητική αντιμετώπιση του παρελθόντος. Επομένως, η πρόταση αυτή ενδέχεται να αποσυρθεί από την κλίμακα.

Συνοπτικά, η διερευνητική παραγοντική ανάλυση ανέδειξε μία δομή πέντε παραγόντων η οποία παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την αρχική κατασκευή των Zimbardo και Boyd (1999). Κάθε μία από τις πέντε Χρονικές Προοπτικές είναι αναγνωρίσιμη και εκπροσωπείται από έναν από τους πέντε παράγοντες.

Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση.

Στη συνέχεια τα δεδομένα υποβλήθηκαν σε επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση, όπου ελέγχθηκαν όλες οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν κατά τη διερευνητική ανάλυση για τις προβληματικές φορτίσεις ορισμένων ερωτημάτων. Οι διαδοχικές δοκιμές αποσκοπούσαν στην κατασκευή ενός μοντέλου το οποίο θα εξέφραζε πιο αποτελεσματικά τα ελληνικά δεδομένα: ξεκινώντας από το αρχικό μοντέλο, όπως μας παραδόθηκε από τους Zimbardo και Boyd (*μοντέλο 1*), καταλήξαμε στο μοντέλο που ανέδειξε η διερευνητική ανάλυση και που περιγράψαμε παραπάνω (*μοντέλο 2*). Στην πορεία της επιβεβαιωτικής ανάλυσης, εξετάστηκαν όλες οι υποθέσεις που διαμορφώθηκαν σχετικά με τα ερωτήματα που είχαν προβληματικές φορτίσεις προκειμένου να καταλήξουμε στο εγκυρότερο μοντέλο. Η τελική δομή της κλίμακας (*μοντέλο 2*) προέκυψε αφότου επιχειρήθηκε η οριστική απόσυρση κάποιων συγκεκριμένων ερωτημάτων (5, 35, 47 και 56) καθώς και η μετακίνηση ορισμένων άλλων (25 και 52) από τον παράγοντα όπου ανήκαν αρχικά στον παράγοντα όπου παρουσίαζαν σημαντικές φορτίσεις στην περίπτωση της ελληνικής στάθμησης.

Έχοντας ως αφετηρία την αρχική δομή που πρότειναν οι Zimbardo και Boyd (1999), κάθε διαδοχικό βήμα της επιβεβαιωτικής ανάλυσης εξέτασε πώς η κλίμακα θα μπορούσε σταδιακά να βελτιωθεί εφαρμόζοντας τις υποδείξεις που προέκυψαν από την διερευνητική παραγοντική ανάλυση και καταλήγοντας σε ένα μοντέλο πιο έγκυρο και πιο αξιόπιστο για τα συγκεκριμένα δεδομένα που συλλέχθηκαν από δείγμα του ελληνικού πληθυσμού. Διάφοροι στατιστικοί δείκτες χρησιμοποιήθηκαν για να εκτιμηθεί η

καταλληλότητα του κάθε μοντέλου. Ακολουθώντας τη μέθοδο που υιοθετήθηκε από τους Zimbardo και Boyd, η προσαρμογή των δεδομένων στο κάθε μοντέλο δεν αξιολογήθηκε με το δείκτη χ^2 , εξαιτίας του μεγάλου αριθμού βαθμών ελευθερίας του μοντέλου, αλλά με το δείκτη χ^2 / βαθμοί ελευθερίας. Άλλοι δείκτες που δίνονται για την αρχική κατασκευή της κλίμακας από τους ερευνητές και αναζητήθηκαν και στην περίπτωσή μας για να καταστήσουν τα αποτελέσματα συγκρίσιμα είναι ο αριθμός των items που έχουν στατιστικά σημαντική σχέση με τον παράγοντά τους, ο δείκτης RMSEA, ο δείκτης ECVI και ο αριθμός επαναλήψεων (iterations) (βλέπε Πίνακα 2).

Πίνακας 2

Απαντήσεις στη ZTPI. Δείκτες των Επιβεβαιωτικών Παραγοντικών Αναλύσεων για τα Δύο Μοντέλα και Σύγκριση των Δύο Μοντέλων.

Δείκτες	Μοντέλο 1: 56 items	Μοντέλο 2: 52 items
Ερωτήματα τα οποία σχετίζονται σημαντικά με τον παράγοντά τους	50 / 56 ($p \leq 0.05$)	Όλα τα ερωτήματα ($p \leq 0.01$)
Αριθμός επαναλήψεων	21	11
χ^2 (df)	3429.9 (1474)	2563.3 (1263)
χ^2 /df	2.33	2.03
RMSEA	0.06	0.05
ECVI	9.90	7.53

Σύγκριση μοντέλων: $\Delta\chi^2$ (Δdf) = 867 (211), $p < .001$.

Η σύγκριση των δύο μοντέλων αποκαλύπτει μια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ τους ($\Delta\chi^2$ (Δdf) = 867 (211), $p < .001$). Στο δεύτερο μοντέλο, και τα 52 ερωτήματα παρουσιάζουν όλα στατιστικά σημαντικές φορτίσεις στους παράγοντες στους οποίους ανήκουν ($p \leq .01$), όλες οι φορτίσεις είναι μεγαλύτερες του .30 και η εσωτερική συνοχή του κάθε παράγοντα κρίνεται ικανοποιητική (Cronbach's alpha coefficients > .70: Ηδονιστικό Παρόν ($n=15$), $\alpha = .82$, Μοιρολατρικό Παρόν ($n=6$), $\alpha = .71$, Μέλλον ($n=13$), $\alpha = .81$, Αρνητικό Παρελθόν ($n=10$), $\alpha = .82$, Θετικό Παρελθόν ($n= 8$), $\alpha = .71$).

Η τελική έκδοση της ελληνικής στάθμισης της κλίμακας αποτελείται από 52 ερωτήματα αντί για 56 διότι τέσσερα από αυτά (5, 35, 47 και 56) αποκλείστηκαν εν τέλει από την κλίμακα. Επιπλέον, δύο ακόμη ερωτήματα μετακινήθηκαν προς διαφορετικό παράγοντα (το ερώτημα 25 αφαιρέθηκε από το Θετικό Παρελθόν και ενσωματώθηκε στο Αρνητικό Παρελθόν και η ερώτηση 52 μετακινήθηκε από το Μοιρολατρικό Παρόν προς το Μέλλον). Όλες οι διαφοροποιήσεις προέκυψαν από του εξετάσαμε τις φορτίσεις των προτάσεων, τη νοηματική τους συνάφεια με τη Χρονική Προοπτική που αντιπροσωπεύουν, την εσωτερική συνοχή των παραγόντων και τους στατιστικούς δείκτες του μοντέλου. Τα ευρήματά μας ενισχύουν την εγκυρότητα της ZTPI ως εργαλείου που μετρά αξιόπιστα τη Χρονική Προοπτική καθώς και την εγκυρότητα της ελληνικής στάθμισης της κλίμακας η οποία δεν έχει παρά ελάχιστες διαφορές σε σχέση με την αρχική κατασκευή της ZTPI. Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μικρές αυτές διαφοροποιήσεις δεν επηρεάζουν τη δομή των πέντε διαστάσεων που προτείνει το αρχικό μοντέλο. Οι απαραίτητες αυτές τροποποιήσεις συμφωνούν εν μέρει με προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα. Για παράδειγμα, στη γαλλική έκδοση της κλίμακας, τα items 25 και 52 είχαν επίσης προβληματικές φορτίσεις και μετακινήθηκαν προς διαφορετικούς παράγοντες. Τέτοιου είδους αλλαγές κατά τη διαδικασία στάθμισης ενός εργαλείου είναι μάλλον αναπόφευκτες προκειμένου το εργαλείο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε ένα διαφορετικό εθνικό-πολιτισμικό περιβάλλον καθώς και σε ένα διαφορετικό ερευνητικό πεδίο (Klingemann, 2001).

Οι συσχετίσεις ανάμεσα στους πέντε παράγοντες που συναποτελούν τη Χρονική Προοπτική είναι όλες στατιστικά σημαντικές και παρόμοιες με τις συσχετίσεις που βρήκαν και οι Zimbardo και Boyd (Πίνακας 3). Υπάρχει μία μόνο απόκλιση όσον αφορά τη συσχέτιση των παραγόντων Θετικό Παρελθόν και Μοιρολατρικό Παρόν. Αυτές οι δύο Χρονικές Προοπτικές μοιάζουν σχεδόν ανεξάρτητες στην περίπτωση των απαντήσεων του ελληνικού δείγματος. Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι και στα αρχικά δεδομένα του αμερικανικού δείγματος, η συσχέτιση αυτή ήταν και πάλι μικρή ($r = -.09, p < .05, N = 606$)

και δεν αποκλείεται με ένα μικρότερο δείγμα όπως το δικό μας αυτή η αρχική συσχέτιση να μην ήταν στατιστικά σημαντική.

Πίνακας 3

Ενδοσυσχετίσεις μεταξύ των Πέντε Χρονικών Προοπτικών (N=372). Στις παρενθέσεις βλέπουμε τις συσχετίσεις της αρχικής κλίμακας των Zimbardo και Boyd.

	Ηδονιστικό Παρόν	Αρνητικό Παρελθόν	Μέλλον	Θετικό Παρελθόν	Μοιρολατρικό Παρόν
Χρονικές Προοπτικές	(M=3.5· SD=.55)	(M=2.9· SD=.66)	(M=3.4· SD=.62)	(M=3.3· SD=.66)	(M=2.3· SD=.69)
Ηδονιστικό Παρόν		.150** (.16***)	-.337** (-.29***)	.118* (.18***)	.285** (.32***)
Αρνητικό Παρελθόν			-.137** (-.193**)	-.161** (-.24***)	.364** (.38***)
Μέλλον				.201(**) (.12**)	-.219(**) (-.26***)
Θετικό Παρελθόν					-.003 ns (-.09*)
Μοιρολατρικό Παρόν					

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$

Αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων (test-retest).

Η διαδικασία της διπλής χορήγησης του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια 82 προπτυχιακών φοιτητών ψυχολογίας (μέση ηλικία = 18.07, SD = 0.68). Το διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στις δύο χορηγήσεις του ερωτηματολογίου ήταν τέσσερις εβδομάδες. Οι συσχετίσεις κυμαίνονται μεταξύ .70 και .85 ($p < .001$) και συγκεκριμένα, η συσχέτιση test-retest για το Ηδονιστικό Παρόν είναι $r = .70$, για το Αρνητικό Παρελθόν $r = .83$, για το Μέλλον $r = .85$, για το Θετικό Παρελθόν $r = .84$ και για το Μοιρολατρικό Παρόν $r = .74$. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν την αξιοπιστία της

ελληνικής εκδοχής της κλίμακας. Για την πρώτη και τη δεύτερη φορά συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου οι δείκτες εσωτερικής συνοχής έχουν ως εξής: Ηδονιστικό Παρόν: $\alpha_1 = .78$, $\alpha_2 = .85$. Αρνητικό Παρελθόν: $\alpha_1 = .82$, $\alpha_2 = .89$. Μέλλον: $\alpha_1 = .7$, $\alpha_2 = .85$. Θετικό Παρελθόν: $\alpha_1 = .6$, $\alpha_2 = .83$. Μοιρολατρικό Παρόν: $\alpha_1 = .70$, $\alpha_2 = .83$. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν την εσωτερική συνοχή των πέντε παραγόντων και την επιτυχή στάθμιση της ΖΤΠΙ με το ελληνικό δείγμα.

Αλληλεπίδραση Χρονικής Προοπτικής και Προσλαμβανόμενης Κοινωνικοοικονομικής Ευαλωτότητας .

Για τη διερεύνηση της υπόθεσής μας, χειριστήκαμε την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα ως ανεξάρτητη μεταβλητή με δύο επίπεδα. Χρησιμοποιώντας τη διάμεσο ($Mdn = 2.80$) των μέσων όρων των απαντήσεων των συμμετεχόντων στη μέτρηση της ευαλωτότητας ($\alpha = .72$), χωρίσαμε το δείγμα σε δύο κατηγορίες: λιγότερο ευάλωτοι ($n = 208$) και περισσότερο ευάλωτοι ($n = 164$).

Σύμφωνα με την υπόθεση μας, θα περιμέναμε να υπάρχει μια αλληλεπίδραση μεταξύ προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας και Χρονικής Προοπτικής και συγκεκριμένα, θα περιμέναμε τα λιγότερο ευάλωτα άτομα να παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής σε σχέση με τα πιο ευάλωτα άτομα και ο παροντικός προσανατολισμός να είναι πιο ισχυρός στα πιο ευάλωτα άτομα, πάντοτε σε σύγκριση με όσους θεωρούν τους εαυτούς τους λιγότερο ευάλωτους.

Τα δεδομένα μας υποβλήθηκαν σε ανάλυση επαναλαμβανόμενων μετρήσεων με ανεξάρτητη μεταβλητή την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα ως μεταξύ υποκειμένων παράγοντα και εξαρτημένη μεταβλητή τη Χρονική Προοπτική ως εντός υποκειμένων παράγοντα. Η κύρια επίδραση της Χρονικής Προοπτικής ήταν στατιστικά σημαντική, $F(4, 1480) = 204.59$, $p < .001$. Με paired-samples T Tests ελέγξαμε τις διαφορές μεταξύ όλων των μέσων όρων ανά ζεύγη και βρέθηκαν όλες στατιστικά σημαντικές

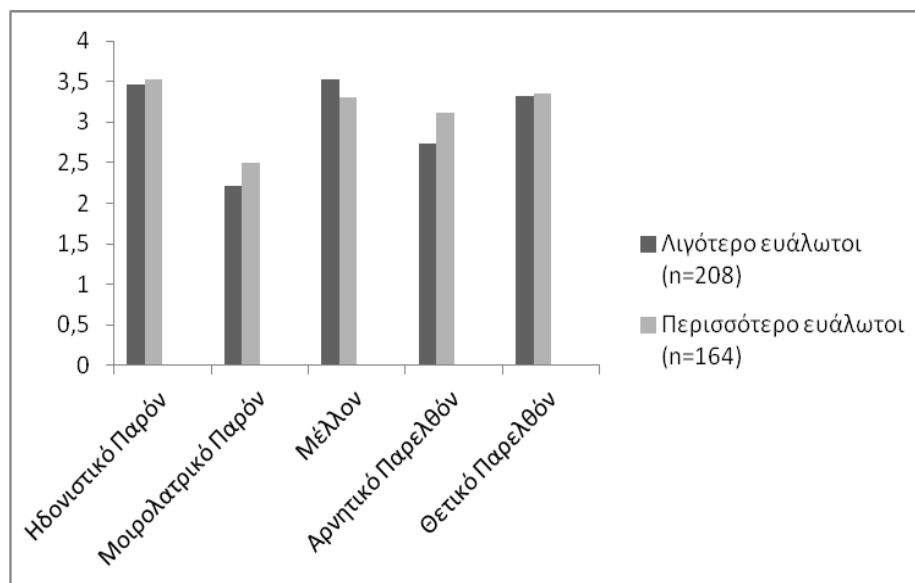
σε επίπεδο $p < .001$ και για το ζεύγος Μέλλον – Θετικό Παρελθόν, $t(371) = 2.31, p = .022$, εκτός από την περίπτωση των διαστάσεων του Ηδονιστικού Παρόντος και του Μέλλοντος ($p = .230$). Οι συμμετέχοντες του δείγματός μας έχουν επομένως μάλλον θετική ($M = 3.33, SD = 0.55$) παρά αρνητική ($M = 2.90, SD = 0.68$) στάση προς το παρελθόν τους, $t(371) = 8.18, p < .001$ αρκετά ισχυρή Μελλοντική Χρονική Προοπτική ($M = 3.43, SD = 0.63$) και εξίσου ισχυρό προσανατολισμό προς το Ηδονιστικό Παρόν ($M = 3.49, SD = 0.56$), ενώ αντίθετα η Χρονική Προοπτική του Μοιρολατρικού Παρόντος είναι πολύ πιο ασθενής ($M = 2.35, SD = 0.71$) σε σχέση με τις υπόλοιπες Χρονικές Προοπτικές, $t(371) = -28.79, p < .001$, για το Ηδονιστικό Παρόν, $t(371) = -13.52, p < .001$, για το Αρνητικό Παρελθόν, $t(371) = -19.99, p < .001$, για το Μέλλον και $t(371) = -19.64, p < .001$ για το Θετικό Παρελθόν. Η κύρια επίδραση της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας ήταν επίσης σημαντική, $F(1, 370) = 10.03, p < .01$. Στατιστικά σημαντική είναι όμως και η αλληλεπίδραση ανάμεσα στη Χρονική Προοπτική και στην προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, $F(4, 1480) = 12.94, p < .01$.

Η απλή αναλύση διακύμανσης που πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια (ANOVA) έδειξε ότι η προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα των συμμετεχόντων δε διαφοροποιεί σημαντικά τους μέσους όρους που συγκεντρώνουν στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν και Θετικό Παρελθόν. Εντούτοις, η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, έτσι όπως γίνεται αντιληπτή από τα υποκείμενα, διαφοροποιεί τη Χρονική Προοπτική στους παράγοντες Αρνητικό Παρελθόν, $F(1, 370) = 28.47, p < .001$, Μέλλον, $F(1, 370) = 13.44, p < .001$ και Μοιρολατρικό Παρόν, $F(1, 370) = 14.64, p < .001$). Επομένως, όπως είχε προβλεφθεί, οι συμμετέχοντες που αυτοπεριγράφονται ως πιο ευάλωτοι παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα των Χρονικών Προοπτικών Αρνητικό Παρελθόν και Μοιρολατρικό Παρόν σε σχέση με όσους θεωρούν τους εαυτούς τους λιγότερο ευάλωτους οι οποίοι, με τη σειρά τους, παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα μελλοντικού προσανατολισμού απ' ό,τι η αυτοπεριγραφόμενη ως περισσότερο ευάλωτη κατηγορία (βλ. Πίνακα 4 και Σχήμα 1).

Πίνακας 4

Μέσοι Όροι (και Τυπικές Αποκλίσεις) των Πέντε Χρονικών Προοπτικών για τους Λιγότερο και Περισσότερο Ευάλωτους Συμμετέχοντες.

Χρονικές Προοπτικές	Λιγότερο Ευάλωτοι (n=208) M (SD)	Περισσότερο Ευάλωτοι (n=164) M (SD)
Ηδονιστικό Παρόν	3.47 (0.59)	3.53 (0.51)
Μοιρολατρικό Παρόν	2.22 (0.69)	2.50 (0.70)
Μέλλον	3.53 (0.57)	3.30 (0.68)
Αρνητικό Παρελθόν	2.73 (0.67)	3.11 (0.65)
Θετικό Παρελθόν	3.32 (0.62)	3.35 (0.70)

Σχήμα 1. Μέσοι όροι των πέντε χρονικών προοπτικών για τους λιγότερο και περισσότερο ευάλωτους συμμετέχοντες.

Οι συσχετίσεις κάθε μίας Χρονικής Προοπτικής με την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα είναι όλες στατιστικά σημαντικές εκτός από την περίπτωση του παράγοντα Θετικό Παρελθόν (βλ. Πίνακα 5). Όπως παρατηρείται, προς

επίρρωση άλλωστε των προηγούμενων ευρημάτων, όσο περισσότερο κάποιος θεωρεί τον εαυτό του ευάλωτο απέναντι στους κοινωνικοοικονομικούς κινδύνους που απειλούν τη θέση του τόσο περισσότερο η στάση που διατηρεί απέναντι στο παρόν διέπεται από τις αρχές του ηδονισμού και της μοιρολατρίας. Θετική συσχέτιση παρατηρήθηκε επίσης και στην περίπτωση του παράγοντα Αρνητικό Παρελθόν δείχνοντας ότι όσο περισσότερο κάποιος περιγράφει τον εαυτό του ως ευάλωτο και ειπεθειμένο στην κοινωνικοοικονομική αστάθεια και επισφάλεια, τόσο πιο ισχυρή είναι γι' αυτόν η συγκεκριμένη Χρονική Προοπτική. Αντιθέτως, στην περίπτωση της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής η συσχέτιση είναι αρνητική, κάτι που σημαίνει ότι όσο πιο χαμηλή είναι η προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, τόσο πιο υψηλά είναι τα επίπεδα μελλοντικού προσανατολισμού, με όλες τις διαδικασίες, δεξιότητες και συλλογιστικές που αυτός σηματοδοτεί. Τα ευρήματα αυτά επαληθεύουν την υπόθεση που διατυπώθηκε σχετικά με την κοινωνικοοικονομική θέση των ατόμων και τη χρονική προοπτική που υιοθετούν.

Πίνακας 5

Συσχετίσεις μεταξύ της Προσλαμβανόμενης Κοινωνικοοικονομικής Ευαλωτότητας και των Χρονικών Προοπτικών (N=372).

	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα	.11*	.25**	-.25**	.33**	-.03ns

** $p < .01$, * $p < .05$.

Συζήτηση

Η κλίμακα Zimbardo Time Perspective Inventory επιλέχθηκε μεταξύ πολλών άλλων εργαλείων μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής. Τα αποτελέσματα της διαδικασίας επικύρωσης της κλίμακας στην ελληνική εκδοχή της ενισχύουν τη διαπολιτισμική σταθερότητα της ZTPI. Χρησιμοποιώντας δείγματα με παρεμφερή χαρακτηριστικά, διαπιστώσαμε ότι η κλίμακα ZTPI διατηρεί τη δομή των πέντε παραγόντων και στην ελληνική εκδοχή της επαληθεύοντας τη διαδικασία της αρχικής κατασκευής της κλίμακας. Η εσωτερική συνοχή του κάθε παράγοντα που αντιστοιχεί σε μία συγκεκριμένη και διακριτή Χρονική Προοπτική καθώς και η αξιοπιστία, όπως φάνηκαν και από τη διαδικασία *test-retest*, στηρίζουν το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η σταθμισμένη κλίμακα προσφέρει μια αξιόπιστη μέτρηση της Χρονικής Προοπτικής.

Ωστόσο, οφείλουμε εδώ να σημειώσουμε ότι η ελληνική εκδοχή της ZTPI περιλαμβάνει 52 αντί για 56 ερωτήματα (τέσσερα αποσύρθηκαν από την κλίμακα, δύο ενσωματώθηκαν σε άλλον παράγοντα). Αυτές οι αλλαγές μπορούν να θεωρηθούν αναπόφευκτες εξαιτίας των ψυχομετρικών περιορισμών που ενεργοποιούνται όταν ένα εργαλείο δοκιμάζεται σε ένα περιβάλλον διαφορετικό από τις αρχικές συνθήκες μέσα στις οποίες σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε. Η γενικευσιμότητα των χρησιμοποιούμενων δεικτών δεν είναι δυνατόν να επιτυγχάνεται απρόσκοπτα όταν το εργαλείο αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας ενός συγκεκριμένου κοινωνιοπολιτισμικού περιβάλλοντος (Apostolidis & Fieulaine, 2004). Συμπερασματικά, τα ευρήματα υποστηρίζουν, κατά πρώτον, ότι οι πέντε διαστάσεις της ZTPI όπως περιγράφηκαν από τους Zimbardo και Boyd το 1999 είναι αναγνωρίσιμες σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια και, κατά δεύτερον, ότι η κατασκευαστική εγκυρότητα της ελληνικής εκδοχής της κλίμακας εγγυάται την εγκυρότητα της ZTPI ως εργαλείου μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής.

Δεν μπορούμε εντούτοις να παραγνωρίσουμε έναν σημαντικό περιορισμό του εργαλείου αυτού ο οποίος συνίσταται στην αδυναμία του να περιγράψει τη σχέση μας με το

χρόνο σε όλη της την πληρότητα. Η Χρονική Προοπτική, όπως ορίζεται από την κλίμακα ZTPI, είναι μια μάλλον ψυχολογική παρά κοινωνιοψυχολογική κατασκευή εφόσον τα 56 ερωτήματα που την απαρτίζουν έχουν ως αντικείμενο κυρίως συναισθήματα, απόψεις και στάσεις, ενώ δεν περιλαμβάνουν πολλές όψεις των κοινωνικών χρόνων που διαμορφώνουν τη σύγχρονη ζωή. Άλλος ένας περιορισμός, στον οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη γαλλική στάθμιση της κλίμακας (Apostolidis & Fieulaine, 2004), αφορά τη χρήση του φοιτητικού δείγματος τόσο για την κατασκευή όσο και για τις διάφορες σταθμίσεις της κλίμακας, γεγονός που υπονομεύει τη γενικευσιμότητα των αποτελεσμάτων. Θα ήταν σίγουρα ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε διαφορετικούς πληθυσμούς (όπως τα παιδιά και οι έφηβοι ή ο εργαζόμενος πληθυσμός που διαχειρίζεται την καθημερινή πίεση πολλών κοινωνικών χρόνων), κάτι που θα επιχειρήσουμε στα επόμενα ερευνητικά βήματα που περιλαμβάνουν την κατασκευή μιας παιδικής εκδοχής της κλίμακας Χρονικής Προοπτικής αλλά και τη χρήση της ZTPI για τη μέτρηση της Χρονικής Προοπτικής σε ένα δείγμα εργαζόμενων ενήλικων γονέων, έναν πιο διαφοροποιημένο πληθυσμό με ισχυρότερες κοινωνικές υπαγωγές και πιο οριοθετημένη χρήση των διάφορων κοινωνικών χρόνων.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, τους οποίους οι μελλοντικές έρευνες ενδέχεται να υπερβούν, τα ευρήματα που προκύπτουν από την παρούσα στάθμιση εξακολουθούν να συνηγορούν υπέρ ενός αξιόπιστου εργαλείου μέτρησης του χρόνου το οποίο μπορεί να συμβάλλει στην περαιτέρω μελέτη του πολυπαραγοντικού φαινομένου της σχέσης των ανθρώπων με το χρόνο.

Όσον αφορά τώρα τη σχέση της Χρονικής Προοπτικής με την κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τους συμμετέχοντες, η υπόθεση την οποία εξέτασε η τρέχουσα μέτρηση υποστήριξε την ύπαρξη αλληλεπίδρασης μεταξύ της διαμόρφωσης των Χρονικών Προοπτικών και της Προσλαμβανόμενης Κοινωνικοοικονομικής Ευαλωτότητας. Η υπόθεση επαληθεύθηκε και συγκεκριμένα διαπιστώσαμε ότι άτομα που προέρχονται από υψηλού επιπέδου κοινωνικοοικονομικά

περιβάλλοντα έχουν περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν υψηλή Μελλοντική Χρονική Προοπτική (πράγμα που σημαίνει ότι έχουν περισσότερες πιθανότητες να αποκτήσουν την ικανότητα να οργανώνουν το χρόνο τους σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν, να θέτουν στόχους και να εργάζονται βάσει προγράμματος ώστε να τους πετύχουν, κ.ά.). Αντιθέτως, είναι πιθανότερο για κάποιον που ανήκει σε ένα πιο ευάλωτο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον να απορροφηθεί από μια Χρονική Προοπτική επικεντρωμένη στις τωρινές ανάγκες και στα άμεσα οφέλη, χωρίς να καλλιεργεί προσδοκίες πέραν των περιορισμένων ορίων του παρόντος. Η υπόθεση αυτή στο παρόν στάδιο εξετάστηκε κι επαληθεύτηκε με εργαλείο όχι την πραγματική κοινωνικοοικονομική κατάσταση των ατόμων αλλά την ίδια τους την αντίληψη σχετικά με το κατά πόσο είναι ευάλωτοι. Η σχέση ανάμεσα στη Χρονική Προοπτική και την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα καταδεικνύεται για πρώτη φορά και επιβεβαιώνει τη σημασία του ρόλου των κοινωνιοψυχολογικών παραγόντων στη διαμόρφωση του χρονικού προσανατολισμού.

Οι στατιστικές αναλύσεις έδειξαν ότι πράγματι εντοπίζεται μια στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση ανάμεσα στις μεταβλητές της Χρονικής Προοπτικής και της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας που υποδηλώνει ότι τα λιγότερο ευάλωτα άτομα, σε σύγκριση με τα περισσότερα ευάλωτα, δεν έχουν τόσο αρνητική αντιμετώπιση του παρελθόντος, είναι περισσότερο προσανατολισμένα στο μέλλον αλλά επηρεάζονται λιγότερο από τη Χρονική Προοπτική του Μοιρολατρικού Παρόντος. Όσον αφορά τα πιο ευάλωτα άτομα, πάντοτε σε σχέση με τους λιγότερο ευάλωτους συμμετέχοντες, διακρίνονται από μια εντονότερη μοιρολατρική-παραιτημένη στάση απέναντι στον παρόντα χρόνο σε συνδυασμό με μια ιδιαίτερος αρνητική θέαση του παρελθόντος τους ενώ τα επίπεδα της Χρονικής Προοπτικής του Μέλλοντος είναι πολύ χαμηλότερα. Οι συσχετίσεις επιπλέον δείχνουν ότι όσο πιο έντονη και απειλητική γίνεται αισθητή η προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, τόσο υψηλότερα είναι και τα επίπεδα των ακόλουθων

Χρονικών Προοπτικών: Ηδονιστικό Παρόν, Αρνητικό Παρελθόν και Μοιρολατρικό Παρόν. Από την άλλη πλευρά, όσο ασθενέστερη παρουσιάζεται η προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, τόσο πιο υψηλά είναι τα επίπεδα της Χρονικής Προοπτικής Μέλλον. Τα ευρήματά μας συμφωνούν με αυτά των Fieulaine, Apostolidis και Olivetto, 2006. Οι ερευνητές αυτοί, χρησιμοποιώντας επίσης τη ΖΤΠΙ, έδειξαν ότι άτομα που ζουν υπό ασταθείς και απειλούμενες συνθήκες (αποστέρηση), παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα της Χρονικής Προοπτικής Αρνητικό Παρελθόν και χαμηλότερα επίπεδα της Χρονικής Προοπτικής Μέλλον σε σχέση με άτομα τα οποία απολαμβάνουν ένα λιγότερο επισφαλές επίπεδο ζωής.

Όσον αφορά τη μέτρηση της ευαλωτότητας, ένας πιθανός περιορισμός εντοπίζεται στο γεγονός ότι η πενταβάθμια κλίμακα που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη δεν προσφέρει μια εξαντλητική μέτρηση της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας καθώς εδώ λαμβάνεται υπ' όψιν μόνο ο τρόπος με τον οποίο την αντιλαμβάνονται, την εννοιοποιούν και την περιγράφουν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες. Σε επόμενο ερευνητικό βήμα θα μελετήσουμε την κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα με περισσότερους προσλαμβανόμενους αλλά και αντικειμενικούς δείκτες (π.χ. εισόδημα) και θα πετύχουμε έτσι μία πιο εμπειριστατωμένη μελέτη της σχέσης της με την ανθρώπινη χρονικότητα.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, τα ευρήματά μας συμβάλλουν στην πολύπλευρη μελέτη του χρόνου επαληθεύοντας την υπόθεση πάνω στον κοινωνικό χαρακτήρα της Χρονικής Προοπτικής και δείχνοντας ότι η Χρονική Προοπτική ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα του κάθε ατόμου. Το αποτέλεσμα αυτό, ιδιαίτερος σημαντικό για τις διαστάσεις του Μέλλοντος, του Αρνητικού Παρελθόντος και του Μοιρολατρικού Παρόντος, υπογραμμίζει την κοινωνική πλευρά της κατασκευής και ρύθμισης της Χρονικής Προοπτικής. Έτσι, η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα φαίνεται να παίζει έναν σημαντικό ρόλο στο διαχωρισμό των κοινωνικών υποκειμένων, πέρα από ατομικές και ιδιοσυγκρασιακές διαφορές, σε μελλοντικά προσανατολισμένα άτομα (λιγότερο

απειλούμενα) και σε παραιτημένους μοιρολάτρες (περισσότερο απειλούμενους). Αυτά τα συμπεράσματα συμφωνούν με προηγούμενες μελέτες (Fieulaine, Apostolidis & Olivetto, 2006· Fieulaine, Mistry, Biesanz, Chien, Howes & Benner, 2008· Lamn, Schmidt & Trommsdorf, 1976· Leshan, 1952) που συνηγορούν υπέρ της κοινωνιοψυχολογικής φύσης της Χρονικής Προοπτικής. Σε αυτή τη μελέτη, τα άτομα αντιμετωπίζονται ως κοινωνικά υποκείμενα οι επιλογές των οποίων επηρεάζονται από κοινωνικές δομές, θεσμούς και καταναγκασμούς. Επομένως, η επιλογή ενός ατόμου υπέρ της μίας ή της άλλης Χρονικής Προοπτικής δεν είναι μια ατομική προτίμηση που βασίζεται σε προσωπικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως, εξαρτάται κατά πολύ από τη θέση που κατέχει το εν λόγω άτομο στην ιεραρχική κλίμακα και από το κατά πόσο ο ίδιος θεωρεί ότι η θέση αυτή είναι εύθραυστη και απειλείται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Δεύτερη έρευνα: Κατασκευή και Επικύρωση μιας Κλίμακας Μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για Παιδιά

Προβληματική

Η δεύτερη έρευνα αποσκοπεί στην κατασκευή ενός νέου εργαλείου το οποίο καλείται να εξυπηρετήσει δύο στόχους: αφ' ενός, να ελέγξει την εγκυρότητα της πολυδιάστατης εννοιολόγησης και εγχειρηματοποίησης της Χρονικής Προοπτικής σε έναν πληθυσμό ζωτικής σημασίας, τα παιδιά σχολικής ηλικίας και, αφ' ετέρου, να μας επιτρέψει να προσεγγίσουμε τη χρονικότητα των παιδιών για να ελέγξουμε την υπόθεσή μας περί κοινωνικής αναπαραγωγής του χρόνου μέσα στην οικογένεια.

Ας εξετάσουμε κατ' αρχάς ποια είναι η σημασία της θεσμοθέτησης και της εκμάθησης του χρόνου για τα παιδιά μέσα στους χώρους στους οποίους κοινωνικοποιούνται,

και πρώτα απ' όλα στον εκπαιδευτικό χώρο. Το σχολείο λειτουργεί με συγκεκριμένους και απaráβρατους χρονικούς όρους, βάσει ενός χρόνου ενιαίου, γραμμικού και ποσοτικού, ρυθμισμένου σύμφωνα με τον εργασιακό, αποδοτικό, οικονομικό χρόνο των ενηλίκων. Ο σεβασμός μάλιστα του χρόνου είναι μια κατεξοχήν εκπαιδευτική πράξη. Είναι σαφές ότι ο χρόνος αποτελεί ένα κεφαλαιώδες εργαλείο της παιδαγωγικής και, μάλιστα, αυτή η παιδαγωγική βάση του χρόνου και μέσω του χρόνου είναι απαραίτητη σε μια κοινωνία που σταδιακά κυριαρχείται από την επιταγή σύμφωνα με την οποία ο καθένας θα πρέπει να αφομοιώσει σωστά τα κοινωνικά πρότυπα, να τα μετατρέψει σε προσωπική πρωτοβουλία και ικανότητα διαχείρισης του χρόνου του και να χτίσει τα δικά του χρονικά σημεία αναφοράς σε συμφωνία με την επικρατούσα κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου, η οποία δεν είναι πάντοτε απαραίτητο να ταυτίζεται με τον καθ' ουσίαν σημαντικότερο καθημερινό κοινωνικό χρόνο. Το γεγονός ότι ένας θεσμός εξ ορισμού παραδοσιακός και συντηρητικός όπως το σχολείο καταπιάνεται με ένα τέτοιο έργο είναι ο καλύτερος δείκτης της σημασίας της μετάδοσης της πριμοδοτούμενης κοινωνικής αναπαράστασης του χρόνου.

Για την υλοποίηση του τρίτου ερευνητικού σταδίου της διατριβής και την ολοκλήρωση της διερεύνησης της ερευνητικής υπόθεσης αναφορικά με την κοινωνική αναπαραγωγή του χρόνου, δηλαδή κατά πόσο τα παιδιά «κληρονομούν» τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των γονιών τους, αν θεωρούν με άλλα λόγια ότι έχουν το περιθώριο να τον οριοθετήσουν, να τον ελέγξουν, να τον εκμεταλλευθούν ή αν αισθάνονται ότι πρέπει να τον αποδεχθούν σαν έναν εξωτερικό καταναγκασμό, ανάλογα με την θέση την οποία κατέχει η οικογένειά τους στην ιεραρχία των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, τις δυνατότητες επαναπροσδιορισμού ή ανέλιξης της θέσης αυτής και την προσλαμβανόμενη σύγκρισή της με τον περίγυρό τους (φίλοι, συνομήλικοι, συμμαθητές), ήταν απαραίτητη η χρήση ενός αξιόπιστου και έγκυρου εργαλείου μέτρησης το οποίο θα αξιολογούσε τη Χρονική Προοπτική των παιδιών-μαθητών και μάλιστα με τρόπο καθ' όλα συγκρίσιμο με τον τρόπο με τον οποίο θα μετρούταν η Χρονική Προοπτική των γονιών τους. Οι πέντε Χρονικές

Προοπτικές (Ήδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Αρνητικό Παρελθόν, Θετικό Παρελθόν) βάσει των οποίων, κατά τη στάθμιση της ΖΤΠΙ στα ελληνικά, σκιαγραφήσαμε τα «προφίλ χρονικότητας» των ενηλίκων και στη συνέχεια ανιχνεύσαμε τις επικρατούσες τάσεις χρονικού προσανατολισμού ανάλογα με την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν και για την αξιολόγηση της Χρονικής Προοπτικής των παιδιών αν θέλουμε να επιχειρήσουμε μια συγκριτική μελέτη των δύο φαινομένων. Ο Piaget (1973, σ. 275) έλεγε ότι για να καταλάβει το παρόν το παιδί πρέπει να αποδεσμευθεί από το παρόν και να μάθει να προβλέπει το μέλλον βάσει των κανονικότητων που ασυνείδητα έχουν εδραιωθεί στο παρελθόν, ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την πεποίθησή μας ότι οι πέντε Χρονικές Προοπτικές που εκφράζουν το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον έχουν πολλές πιθανότητες να ανιχνευθούν μεταξύ των παιδιών. Τέτοιο εργαλείο δεν υπάρχει στη σχετική βιβλιογραφία· επομένως, έπρεπε να το κατασκευάσουμε και να το επικυρώσουμε για να εξυπηρετήσουμε τους ερευνητικούς σκοπούς μας και ταυτόχρονα να συμβάλλουμε στην πολύπλευρη μελέτη της σχέσης του ανθρώπου με το χρόνο.

Παρά την οξυμμένη σημασία της κατασκευής της Χρονικής Προοπτικής, ελάχιστες είναι οι εμπειρικές εργασίες που έχουν ασχοληθεί με την εξέταση της φύσης και της επίδρασής της στα παιδιά, παρότι γνωρίζουμε ότι οι Χρονικές Προοπτικές αναπτύσσονται περίπου από την ηλικία των 11 ετών (Erikson, 1968· Piaget, 1955). Ο Elias (1984) στο θεμελιώδες έργο του πάνω στη μελέτη του κοινωνικού χρόνου υποστηρίζει ότι η εσωτερικεύση του εξωτερικού καταναγκασμού που αποτελεί ο χρόνος και η συστηματοποίησή του σε αυτοπειθαρχία είναι μια διαδικασία εξαιρετικής σημασίας για ένα παιδί καθώς του δίνει τη δυνατότητα να διεκδικήσει έναν ενήλικο ρόλο, τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες. Εάν, με άλλα λόγια, το παιδί δεν μάθει από πολύ νωρίς να κανονίζει την προσωπική του συμπεριφορά, ακόμη και την προσωπική του διάθεση σύμφωνα με τον κοινωνικό θεσμό του χρόνου, τότε θα δυσκολευθεί εξαιρετικά, ίσως μάλιστα ουδέποτε

καταφέρει να διαδραματίσει ρόλο ενήλικου στην συγκεκριμένη κοινωνία. Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αναπαριστούν τις εμπειρίες από το παρελθόν τους, τις παρούσες καταστάσεις, ευκαιρίες ή δυσκολίες αλλά και τις μελλοντικές προοπτικές και τα επερχόμενα σχέδια πιστεύουμε ότι είναι δηλωτικός της μελλοντικής διαχείρισης του χρόνου από τα παιδιά αυτά ως ενήλικες πλέον. Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, η αναβολή της ευχαρίστησης, ο προγραμματισμός, η στοχοθεσία, η αντίσταση στους πειρασμούς και η συγκέντρωση στην εργασία χωρίς περισπασμούς, η ανοχή βαρετών και απαιτητικών δραστηριοτήτων συνιστούν την καθημερινή πραγματικότητα για τα παιδιά σχολικής ηλικίας και ο βαθμός στον οποίο τα καταφέρνουν αντανακλά την επιτυχή αναπαραγωγή των κοινωνικών αναπαραστάσεων του χρόνου, οι οποίες ως δυναμικές κοινωνικές κατασκευές βρίσκονται διαρκώς υπό διαμόρφωση μέσω των αλληλεπιδράσεων των παιδιών με την οικογένεια, τους φίλους, τους εκπαιδευτικούς, τους συμμαθητές, κ.ο.κ. Θα ήταν λοιπόν εξαιρετικά ενδιαφέρον να μελετήσουμε κατά πόσο οι κοινωνικά νοηματοδοτημένες Χρονικές Προοπτικές αναγνωρίζονται από τα παιδιά και αν συσχετίζονται μεταξύ τους κατά τον ίδιο τρόπο που παρατηρήσαμε στην περίπτωση των ενηλίκων, αν δηλαδή παρατηρείται και εδώ η πόλωση μεταξύ Μέλλοντος και Παρόντος. Οι διαφορετικές Χρονικές Προοπτικές μπορούν να γίνουν κατανοητές ως διαφορετικές διάλεκτοι της γλώσσας του θεσμοθετημένου χρόνου, καθεμία από τις οποίες κουβαλά διαφορετικά νοήματα και αξίες και είναι πολύ σημαντικό να διαπιστώσουμε ποιες από αυτές επικρατούν στο σχολικό πληθυσμό και ποιες είναι οι μεταξύ τους σχέσεις. Στη συνέχεια, το εργαλείο αυτό θα μας επιτρέψει να ανιχνεύσουμε την αλληλεπίδραση τους με τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας, έτσι όπως την αντιλαμβάνονται τα παιδιά από τα βιώματά τους, την καθημερινότητα τους, τον ελεύθερο χρόνο τους, τις ελπίδες και τους φόβους των γονιών τους και την αναπόφευκτη αντιπαράβωσή τους με τα άλλα παιδιά της ηλικίας τους.

Το μεγαλύτερο ερευνητικό ενδιαφέρον στον τομέα της επιστημονικής μελέτης του χρόνου έχει επικεντρωθεί στους ενήλικες, με αποτέλεσμα οι κατασκευές και οι σταθμίσεις

κλιμάκιων μέτρησης του χρόνου να γίνονται με δείγματα φοιτητών. Όπως αναφέραμε, λίγες είναι οι έρευνες που εγείρουν το ζήτημα της διαχείρισης και της αντίληψης του χρόνου στην παιδική και εφηβική ηλικία, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, της σχολικής επιτυχίας ή αποτυχίας, των μελλοντικών επαγγελματικών ή ακαδημαϊκών προοπτικών. Επιπλέον, οι μετρημένες αυτές ερευνητικές απόπειρες εστιάζουν σε μια μόνο διάσταση: το Μέλλον (Bembenutty & Karabenick, 2004· Greene, 1986· Klineberg, 1968· Lamm, Schmidt, & Trommsdorff, 1976· Lessing, 1972· Lomranza, Shmotkina & Katznelson, 1983· McInerney, 2004· Peetsma, Schuitema, & Van Der Veen, 2012· Silverman, 1996), υπενθυμίζοντάς μας ότι αποτελεί ξανάθραυτη τη Χρονική Προοπτική που ευνοείται και καλλιεργείται από όλες τις μορφές θεσμικού χρόνου, στο μάθημα, στο διάλειμμα, στο παιχνίδι, στην οικογένεια. Το παιδί μαθαίνει να αναβάλλει για αργότερα τις ηδονές του παρόντος (παιχνίδι, διασκέδαση, ξεκούραση) και να επικεντρώνεται σε εκείνες τις δραστηριότητες που υπόσχονται να του εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον, μαθαίνει να αξιολογεί τις συνέπειες των πράξεών του, να σιέφτεται και να προγραμματίζει το μέλλον του, να καταβάλλει κόπο και προσπάθεια στο παρόν για οφέλη τα οποία προορίζονται για αργότερα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να προσεγγίσουμε το χρόνο ως πολυδιάστατο και όχι ως μονοσήμαντο φαινόμενο και να βυθομετρήσουμε κι άλλες Χρονικές Προοπτικές των παιδιών, όπως τον αρνητικό ή θετικό αντίκτυπο που έχει εντυπώσει η πρόσφατη παιδική ηλικία τους, τη στάση τους απέναντι στη φαταλιστική αντίληψη που θέλει τον παρόντα χρόνο να κυριαρχείται από μη αναστρέψιμες δυνάμεις της μοίρας και του πεπρωμένου, τον προσανατολισμό τους προς την ηδονιστική χρήση ενός παρόντος που πρέπει να βιωθεί έντονα, «εδώ και τώρα», σαν να μην υπάρχει αύριο. Η κατασκευή της κλίμακας μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για παιδιά θα πρέπει ακριβώς να εξετάζει εάν οι πέντε διαστάσεις που αποτελούν το φάσμα της χρονικότητας για τους ενήλικες είναι κατάλληλες για να περιγράψουν και το χρόνο των παιδιών. Για την κατασκευή ενός τέτοιου εργαλείου μέτρησης, επιλέξαμε λοιπόν να βασιστούμε στη ΖΤΠΙ,

την οποία σταθμίσαμε στα ελληνικά και σκοπεύουμε να χρησιμοποιήσουμε και στο επόμενο ερευνητικό βήμα για τη μέτρηση των Χρονικών Προοπτικών των γονιών.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες.

Δείγμα 1. Κατασκευή της παιδικής κλίμακας.

Την αρχική μορφή της παιδικής κλίμακας που σχεδιάσαμε όπως περιγράφουμε στην 1η φάση της κατασκευής του εργαλείου μέτρησης (55 ερωτήματα) απάντησαν 365 μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου και των δύο πρώτων τάξεων του Γυμνασίου. Εκατόν ογδόντα δύο αγόρια (49.9%, μέσος όρος ηλικίας = 12.34, $SD = .85$) και 183 κορίτσια (50.1%, μέσος όρος ηλικίας = 12.19, $SD = .76$) έλαβαν μέρος στη διαδικασία κατασκευής της κλίμακας. Η μέση ηλικία των συμμετεχόντων ήταν 12.26 ετών ($SD = .85$).

Οι μαθητές του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της τελικής μορφής της κλίμακας μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για παιδιά συγκεντρώθηκαν από σχολεία διάφορων περιοχών της Αττικής (Καισαριανή, Βοτανικός, Κερατσίνι, Πειραιάς). Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου γινόταν παρουσία του ερευνητή, επομένως δόθηκαν οι απαιτούμενες αποσαφηνίσεις και αποφεύχθηκαν όσο δυνατόν περισσότερο τα ασυμπλήρωτα ερωτήματα και οι λανθασμένες απαντήσεις λόγω παρανοήσεων.

Δείγμα 2. Επικύρωση της κλίμακας.

Οι συμμετέχοντες στη δεύτερη επιβεβαιωτική ανάλυση με την οποία επικυρώθηκε η κλίμακα ήταν 311 μαθητές των δυο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου και της πρώτης τάξης του Γυμνασίου. Εκατόν πενήντα επτά αγόρια (50.5%, μέσος όρος ηλικίας = 11.03, $SD = .94$) και 154 κορίτσια (45.5%, μέσος όρος ηλικίας = 11.13, $SD = .94$) συμμετείχαν στο στάδιο επικύρωσης της βελτιωμένης εκδοχής της κλίμακας. Ο μέσος όρος ηλικίας των μαθητών αυτή τη φορά ήταν 11.08 ετών ($SD = .96$).

Το δεύτερο μαθητικό δείγμα προερχόταν από αστικές, περιαστικές και αγροτικές περιοχές της Αθήνας και της Πάτρας.

Εργαλεία μέτρησης.

1η Φάση. Κατασκευή της παιδικής κλίμακας.

Επιλογή των ερωτημάτων της μεταφρασμένης ΖΤΠΙ που ήταν κατάλληλα για την παιδική εκδοχή της κλίμακας. Εκφραστική ή νοηματική τροποποίηση ορισμένων items.

Τα 56 ερωτήματα της σταθμισμένης στα ελληνικά εκδοχής της κλίμακας Zimbardo Time Perspective Inventory εξετάστηκαν ενδελεχώς προκειμένου να εξακριβωθεί αν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την μέτρηση των Χρονικών Προοπτικών σε ένα μαθητικό δείγμα. Αποφασίσαμε ότι ένας ορισμένος αριθμός ερωτημάτων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν अपαράλλαχτα και στην παιδική κλίμακα (π.χ. τα ερωτήματα 44. «Συχνά ακολουθώ την καρδιά μου περισσότερο από ότι το μυαλό μου.», 39. «Δεν έχει νόημα να ανησυχώ για το μέλλον αφού έτσι κι αλλιώς δεν υπάρχει τίποτα που να μπορώ να κάνω για αυτό.» ή 27. Έχω κάνει λάθη στο παρελθόν που εύχομαι να μπορούσα να διορθώσω.)). Κάποια άλλα ερωτήματα έπρεπε να υποστούν κάποιες τροποποιήσεις προκειμένου να μπορούν να συμπεριληφθούν στην παιδική κλίμακα (π.χ. το ερώτημα 52. «Προτιμώ να ξοδεύω όσα κερδίζω σε σημερινές απολαύσεις παρά να κάνω οικονομίες για την αυριανή μου ασφάλεια.» διατυπώθηκε ως εξής: «Δεν μαζεύω λεφτά στον κουμπαρά μου αλλά τα ξοδεύω μόλις μου τα δίνουν.» ή το ερώτημα 3. «Η μοίρα καθορίζει πολλά πράγματα στη ζωή μου.» έγινε «Η τύχη αποφασίζει για το τι θα γίνουμε στη ζωή μας.») για να εκφράσουν τον κόσμο εμπειριών και συνηθειών στον οποίο ζουν τα παιδιά αλλά και το γλωσσικό επίπεδο με το οποίο είναι εξοικειωμένα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η τροποποίηση που ήταν αναγκαία ήταν εκφραστικής φύσης και είχε σκοπό να κάνει τα ερωτήματα πιο κατανοητά στα παιδιά (π.χ. το ερώτημα 49. «Μου αρέσουν τα οικογενειακά έθιμα και οι παραδόσεις

που επαναλαμβάνονται τακτικά.» διατυπώθηκε ως εξής: «Μου αρέσουν οι οικογενειακές γιορτές που γίνονται κάθε χρόνο». Υπήρχαν ωστόσο και ορισμένα ερωτήματα τα οποία κρίθηκαν ακατάλληλα για την παιδική κλίμακα (π.χ. το ερώτημα 31. «Οι ριψοκίνδυνες ενέργειες αποτρέπουν τη ζωή μου από το να γίνει ανιαρή.», το ερώτημα 42. «Λειτουργώ ριψοκίνδυνα για να κάνω τη ζωή μου συναρπαστική.» ή το ερώτημα 47. «Η ζωή σήμερα είναι υπερβολικά πολύπλοκη. Θα προτιμούσα τον απλούστερο τρόπο ζωής του παρελθόντος.»). Αφού έγιναν οι απαραίτητες εκφραστικές ή νοηματικές αλλαγές σε ορισμένα ερωτήματα, προσπαθώντας πάντοτε να μην απομακρυνθούμε από το αρχικό νόημα των προτάσεων, η κλίμακα άρχισε να αποκτά την πρώτη μορφή της.

Προσθήκη συμπληρωματικών ερωτημάτων.

Σε μια προσπάθεια να σεβαστούμε το θεωρητικό εύρος και τη σημασιολογική συνοχή κάθε Χρονικής Προοπτικής, αποφασίσαμε να δημιουργήσουμε μια λίστα με συμπληρωματικά ερωτήματα ακολουθώντας την κλασική αρχή του Loevinger (1957) σύμφωνα με την οποία τα ερωτήματα πρέπει να επιλεγούν έτσι ώστε να εκπροσωπούν όλα τα πιθανά περιεχόμενα που μπορεί να περιέχει το χαρακτηριστικό που αποσκοπούμε να μετρήσουμε σύμφωνα με όλες τις γνωστές θεωρητικές προσεγγίσεις του. Έτσι προσπαθήσαμε να επινοήσουμε ερωτήματα που πληρούσαν τα κριτήρια της εγκυρότητας περιεχομένου, της σαφήνειας, της λακωνικότητας, της γραμματικής ορθότητας και της αναγνωσιμότητας σε μια προσπάθεια να καλυφθούν όλες οι όψεις κάθε Χρονικής Προοπτικής, αφού αρχικά συμβουλευτήκαμε τη διαθέσιμη βιβλιογραφία σχετικά με την κατασκευή των ερωτημάτων (Angleitner & Wiggins, 1985· Comrey, 1988· Clark & Watson, 1995· Kline, 1986). Αποφύγαμε φυσικά τα διφορούμενα ή πολύπλοκα ερωτήματα που ενδεχομένως κάλυπταν περισσότερες από μια πτυχές της κάθε διάστασης και μετρούσαν παραπάνω από ένα χαρακτηριστικά. Σκοπός των συμπληρωματικών αυτών ερωτημάτων ήταν να καλύψουν κάθε πλευρά της έννοιας την οποία εκφράζει η κάθε μία από τις πέντε

διαστάσεις του χρόνου γι' αυτό και σχεδιάστηκαν με γνώμονα τις εμπειρίες, τις συνήθειες και τις υποχρεώσεις των παιδιών της ηλικίας του δείγματός μας ($M = 12.26$ ετών). Βάσει της λογικής αυτής, προστέθηκαν ερωτήματα όπως το 8. «Μου αρέσουν τα παιχνίδια με χαλαρούς κανόνες για να τα αλλάζω όταν θέλω», το 45. «Θυμάμαι συχνά τις φορές που ο δάσκαλος μου είπε μπράβο για κάτι που έκανα.» ή το 21. «Στενοχωριέμαι όταν θυμάμαι τις φορές που με μάλωσαν ο δάσκαλός μου ή οι γονείς μου». Συνολικά, 55 ερωτήματα αποτέλεσαν την κλίμακα, 11 από τα οποία αντιστοιχούσαν στην κάθε Χρονική Προοπτική. Η κλίμακα κρίθηκε εξ αρχής μάλλον μεγάλη και αποδείχθηκε εκ των υστέρων ότι όντως ήταν αριετά κουραστική για να συμπληρωθεί από παιδιά. Πρόθεση μας ήταν λοιπόν να καταφέρουμε να μειώσουμε τον αριθμό των ερωτημάτων σύμφωνα με τις απαντήσεις των παιδιών και τα αποτελέσματα των διερευνητικών και επιβεβαιωτικών αναλύσεων. Οι συμμετέχοντες έπρεπε να αξιολογήσουν κάθε ερώτημα της κλίμακας με τη βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert από το 1 (δε με χαρακτηρίζει καθόλου) έως το 5 (με χαρακτηρίζει πολύ). Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε επίσης δημογραφικές ερωτήσεις για την ηλικία, το φύλο, την εθνικότητα και τον τόπο γέννησης του ίδιου του παιδιού και των γονιών του.

Προ-τεστ της κλίμακας με επεξηγηματικά σχόλια.

Η κλίμακα απαντήθηκε σε πρώτη φάση από ένα δείγμα 50 μαθητών της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου ηλικίας 11-12 ετών με σκοπό να ελεγχθεί η καταλληλότητα των ερωτημάτων και η ανίχνευση οποιασδήποτε πιθανής παρανόησης ή εκφραστικού σφάλματος. Η διαδικασία αυτή έφερε στην επιφάνεια κάποια σημεία τα οποία διορθώθηκαν ώστε να δημιουργηθεί η τελική εκδοχή της κλίμακας (Παράρτημα 3).

2η Φάση. Επικύρωση της κλίμακας.

Μετρήσεις Ευαλωτότητας: Προσλαμβανόμενη Οικογενειακή Κοινωνικοοικονομική Κατάσταση και Προσδοκώμενη Επιτυχία και Ικανοποίηση από τη Ζωή.

Ένα νέο δείγμα μαθητών (N=311) απάντησε στην κλίμακα που προέκυψε από τη φάση της κατασκευής (διερευνητική και επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση) και η οποία αποτελούταν από 35 ερωτήματα αντί για τα αρχικά 55. Προκειμένου να αποδείξουμε στη συνέχεια τη λειτουργικότητα και την προβλεπτική εγκυρότητα της κλίμακας, χρησιμοποιήσαμε δύο επιπλέον μετρήσεις. Το πρώτο ερώτημα προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας είναι η ερώτηση σύγκρισης της οικογενειακής κατάστασης και στηρίζεται στη θεωρία της κοινωνικής σύγκρισης (Festinger, 1954) σύμφωνα με την οποία τα άτομα είναι υποχρεωμένα να προσφύγουν στους άλλους για να αποκτήσουν ένα μέτρο σύγκρισης της κατάστασής τους και στη θεωρία της σχετικής αποστέρησης (Crosby, 1979· Gurr, 1970· Runciman, 1966· Walker & Pettigrew, 1984) σύμφωνα με την οποία όταν η αποτίμηση της ιεραρχικής θέσης που κατέχει κάποιος στην κοινωνικοοικονομική κλίμακα μέσω της διαδικασίας της κοινωνικής σύγκρισης τον κάνει να διαπιστώσει ότι υστερεί ως προς άλλα, περισσότερο προνομιούχα υποκείμενα, εν προκειμένω πιο πλούσιες οικογένειες, γεννάται ένα αίσθημα αποστέρησης, το οποίο μπορεί να μετατραπεί σε ματαιώση, άγχος ή οργή και σύγκρουση. Η ερώτηση ήταν η εξής: Σε σχέση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα, θεωρείτε ότι η δική σας οικογένεια είναι.... και η απάντηση δινόταν βάσει μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (1= πολύ φτωχότερη...5= πολύ πλουσιότερη). Η δεύτερη μέτρηση ($\alpha = .86$) αποτελούταν από επτά ερωτήματα τα οποία αξιολογούσαν το βαθμό επιτυχίας, υλοποίησης στόχων, πραγματοποίησης επιθυμιών και συνολικής ικανοποίησης από τη ζωή που προσδοκούν να έχουν οι μαθητές από τη ζωή τους. Μια χαμηλή βαθμολογία στην κλίμακα αυτή συνδέεται με μια ευάλωτη και απειλούμενη κοινωνικοοικονομική θέση η οποία αδυνατεί να εφοδιάσει το παιδί με τα απαιτούμενα μέσα για να διεκδικήσει αυτές τις προσδοκίες και να τις

μετατρέψει σε καθημερινό αγώνα ενώ μια υψηλή βαθμολογία, δηλαδή αυξημένες προσδοκίες για επιτυχία και ικανοποίηση σηματοδοτούν ένα περιβάλλον λιγότερο ευάλωτο το οποίο στέκεται ικανό να οπλίσει το παιδί με την ικανότητα να ονειρεύεται, να κάνει σχέδια, να πείθεται ότι μπορεί να τα πετύχει και να παλεύει για αυτά. Και πάλι οι συμμετέχοντες έπρεπε να συμπληρώσουν τη μέτρηση βάσει μιας πενταβάθμιας κλίμακας Likert (1 = εντελώς απίθανο να συμβεί - 5 = πολύ πιθανό να συμβεί):

Πόσο πιθανό θεωρείς να συμβεί στο μέλλον κάτι από τα παρακάτω:

1. Να καταφέρεις να κάνεις το επάγγελμα που θέλεις.
2. Να μπορείς να αποκτήσεις όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.
3. Να είσαι ικανοποιημένος από τη ζωή σου.
4. Να πετύχεις τα πράγματα που θέλεις.
5. Να ασχολείσαι με όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.
6. Να κατακτήσεις τους στόχους που θέτεις και για τους οποίους παλεύεις.
7. Να βρεις μια καλή δουλειά.

Αποτελέσματα

Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση.

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τους μαθητές που συμπλήρωσαν την πρώτη εκδοχή της κλίμακας με τα 35 ερωτήματα ($N = 365$) υποβλήθηκαν σε διερευνητική ανάλυση πρώτων παραγόντων με περιστροφή Varimax (χρησιμοποιώντας το πρόγραμμα SPSS) ζητώντας την οργάνωση των δεδομένων σε πέντε παράγοντες. Ο δείκτης επάρκειας του δείγματος είναι πολύ καλός ($KMO = .84$). Οι πέντε παράγοντες οι οποίοι αναδεικνύονται ερμηνεύουν το 39.82% της συνολικής διακύμανσης. Εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, όλα τα ερωτήματα παρουσιάζουν φορτίσεις μεγαλύτερες από .30 στον παράγοντα στον οποίο είχαν

αποδοθεί εξαρχής, σχηματίζοντας μια δομή παρόμοια με αυτή της κλίμακας πέντε διαστάσεων των Zimbardo και Boyd (1999): Ηδονιστικό Παρόν, Αρνητικό Παρελθόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν και Μοιρολατρικό Παρόν (βλ. Πίνακα 6).

Πίνακας 6

Απαντήσεις των παιδιών στην κλίμακα (N = 365). Διερευνητική Ανάλυση Πρώτων Παραγόντων με περιστροφή Varimax.

	Μοιρολατρικό Παρόν	Θετικό Παρελθόν	Αρνητικό Παρελθόν	Μέλλον	Ηδονιστικό Παρόν
<i>Ιδιοτιμές*</i>	8.83	4.79	3.07	2.92	2.27
<i>Διακύμανση (%)</i>	9.99	8.76	7.67	6.71	6.69
PF 46	.776	-.103	.057	.041	.040
PF 44	.757	-.036	.046	.021	.029
PF 9	.736	-.171	.027	-.016	.044
PF 25	.725	.003	.064	-.064	.031
PF 12	.713	-.129	.037	-.079	.214
PF 18	.663	-.059	.177	.051	.084
PF 3	.641	-.010	.022	-.090	-.012
PF 20	.608	-.075	.318	-.038	.031
PF 55	.472	-.083	.401	-.016	-.053
PF 53	.447	.115	.270	-.198	-.071
PF 38	.427	-.214	.176	.073	.084
PH 43	.354	-.045	.143	-.005	.249
PN 48	.316	-.157	.118	-.021	.004
PN 16	.315	-.080	.253	-.060	.028
PH 8	.257	-.074	.023	-.149	.251
PP 47	-.074	.741	-.057	.124	-.092
PP 42	-.036	.738	-.033	.052	-.072
PP 32	-.091	.695	-.060	.132	-.090
PP 24	-.066	.695	-.101	.069	-.148
PP 30	-.099	.665	-.081	.173	-.023
PP 10	-.164	.637	.063	.051	.070
PP 5	-.138	.606	-.121	.144	-.164
PP 45	-.072	.503	.028	.325	-.146
F2	-.235	.463	-.036	.098	-.277
PP 52	-.040	.400	.064	.207	-.159
PP 17	-.088	.389	.000	.225	-.107
PN 41	.008	-.106	.663	.038	.108
PN 13	.118	-.047	.630	.033	.146
PN 21	.126	-.042	.574	.025	-.078
PN 4	.192	-.053	.573	.040	.100
PN 23	.062	-.014	.560	-.036	-.121
PN 15	.091	-.067	.556	.022	.069
PN 34	.160	-.110	.525	-.003	.013
PN 28	.095	-.014	.506	-.127	-.159
PH 29	-.010	.089	.432	-.060	.142

PN 7	.113	-.068	.430	-.045	.140
PH 1	.111	.150	.413	-.129	.096
PH 51	.051	.229	.336	-.090	.232
F 49	.021	.201	-.041	.707	.055
F 36	-.095	.266	.036	.698	.107
F 39	-.025	.211	-.068	.695	.124
F 40	-.020	.170	.088	.688	-.092
F 50	-.013	.066	-.089	.666	-.147
F 26	-.045	-.007	-.107	.618	-.120
F 33	-.012	.217	-.111	.595	-.183
F 27	-.272	.145	.028	.297	-.085
PH 37	.158	-.184	.138	-.062	.788
PH 35	.070	-.051	.194	-.028	.764
PH 14	.079	-.062	.222	-.032	.731
PH 6	.002	-.018	.206	-.003	.586
F 19	-.047	-.106	-.281	-.072	.556
PH 31	.258	-.227	.046	-.072	.540
F 11	-.083	-.220	-.231	-.075	.381
PP 54	.018	-.202	-.048	.005	.260
PH 22	.203	-.144	.155	-.064	.249

1. Ο πρώτος παράγοντας (ιδιοτιμή = 8.83) ερμηνεύει το 9.99% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει και τα 11 αρχικά ερωτήματα που συνέθεταν τον παράγοντα Μοιρολατρικό Παρόν. Ωστόσο, τα ερωτήματα 20. «Ακόμα κι όταν σχεδιάζω κάτι από καιρό, πάντα κάτι άλλο συμβαίνει και μου χαλά τα σχέδια.» και 55. «Μας συμβαίνουν ορισμένα πράγματα στη ζωή που δε γίνεται να τα αποφύγουμε.» παρουσιάζουν εξίσου σημαντικές θετικές φορτίσεις (μεγαλύτερες του .30) και στη Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν. Δεδομένου του διαφορούμενου νοήματος αυτών των συγκεκριμένων ερωτημάτων (θα μπορούσαν να εκφράζον μια ανάγκη φυγής από τις άσχημες μνήμες του παρελθόντος αλλά και μια παραιτημένη στάση απέναντι στο παρόν) και υπολογίζοντας ταυτόχρονα την εσωτερική συνοχή και το θεωρητικό εύρος του παράγοντα Μοιρολατρικό Παρόν, αποφασίσαμε να ελέγξουμε την υπόθεση του αποκλεισμού αυτών των δύο ερωτημάτων από την κλίμακα. Τρία ακόμη ερωτήματα (43. «Όταν έχω να διαλέξω κάτι, το κάνω γρήγορα, χωρίς πολλή σκέψη.», το οποίο αρχικά ανήκε στη Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν, 48. «Δεν μπορώ να πω ότι τα παιδικά μου χρόνια ήταν απόλυτα ευτυχισμένα.» και 16. «Δε μου αρέσει να θυμάμαι τον

εαυτό μου μικρότερο.» τα οποία αρχικά ανήκαν στη Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν) παρουσίασαν υψηλές φορτίσεις στον παράγοντα αυτόν και θα συζητηθούν παρακάτω.

2. Ο δεύτερος παράγοντας (ιδιοτιμή= 4.79) ερμηνεύει το 8.76% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει τα ερωτήματα τα οποία αντανακλούν τη Χρονική Προοπτική Θετικό Παρελθόν. Δέκα από τα 11 αρχικά ερωτήματα του παράγοντα εντοπίζονται εδώ. Το ερώτημα 54. «Βαριέμαι να ακούω τους γονείς μου να μιλούν για τα παλιά.» το οποίο θα περιμέναμε να παρουσιάζει μια υψηλή φόρτιση εδώ δε φορτίζει σημαντικά σε κανέναν από τους πέντε παράγοντες. Αποσκοπώντας σε μια ενίσχυση του δείκτη εσωτερικής συνοχής που θα καταστήσει τον παράγοντα Θετικό Παρελθόν πιο αξιόπιστο, ο αποκλεισμός του εν λόγω ερωτήματος θα εξεταστεί στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση. Το ερώτημα 2. «Πάντα προλαβαίνω να κάνω όλα τα μαθήματα για την επόμενη μέρα.» το οποίο αρχικά ανήκε στη Χρονική Προοπτική Μέλλον παρουσιάζει σημαντική φόρτιση σε αυτόν τον παράγοντα και θα συζητηθεί στη συνέχεια.
3. Ο τρίτος παράγοντας (ιδιοτιμή= 3.07) ερμηνεύει το 7.67% της συνολικής διακύμανσης και περιλαμβάνει ερωτήματα τα οποία σχετίζονται με την Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν. Εννέα από τα 11 αρχικά ερωτήματα της διάστασης Αρνητικό Παρελθόν συμπεριλαμβάνονται στον παράγοντα αυτόν. Τα ερωτήματα 48. «Δεν μπορώ να πω ότι τα παιδικά μου χρόνια ήταν απόλυτα ευτυχισμένα.» και 16. «Δε μου αρέσει να θυμάμαι τον εαυτό μου μικρότερο.» τα οποία είχαν αρχικά αποδοθεί στη Χρονική Προοπτική Αρνητικό Παρελθόν, παρουσιάζουν σημαντικές φορτίσεις στον παράγοντα Μοιρολατρικό Παρόν. Για το λόγο αυτό, ο αποκλεισμός των δυο αυτών ερωτημάτων θα εξεταστεί στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση. Επιπλέον, τα ερωτήματα 29. «Όταν παίζω με τους φίλους μου δεν καταλαβαίνω πώς περνά η ώρα.» 1. «Μου αρέσει πολύ να παίζω και να διασκεδάω με τους φίλους μου.» και 51. «Μου αρέσει να με ξαφνιάζουν με εκπλήξεις.» τα οποία είχαν αρχικά αποδοθεί

στη Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν έχουν σημαντικές φορτίσεις στη διάσταση Αρνητικό Παρελθόν και θα αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης αμέσως μετά.

4. Ο τέταρτος παράγοντας (ιδιοτιμή = 2.92) ερμηνεύει το 6.71% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει τα ερωτήματα τα οποία αντιστοιχούν στη Χρονική Προοπτική Μέλλον. Μόνο επτά από τα ερωτήματα του παράγοντα συναντούνται εδώ. Το ερώτημα 2. «Πάντα προλαβαίνω να κάνω όλα τα μαθήματα για την επόμενη μέρα.» παρουσιάζει σημαντική φόρτιση στον παράγοντα Θετικό Παρελθόν ενώ το ερώτημα 27. «Όταν πρέπει να πάω κάπου δε μου αρέσει να αργώ.» δεν παρουσιάζει καμία φόρτιση μεγαλύτερη του .30 σε κανέναν από τους πέντε παράγοντες. Εξαιτίας των προβληματικών φορτίσεων αυτών των δυο ερωτημάτων, στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση θα εξεταστεί η οριστική απομάκρυνσή τους από την κλίμακα. Δύο ακόμη ερωτήματα, το 11. «Δεν αρχίζω το παιχνίδι παρά μόνο όταν έχω τελειώσει όλα τα μαθήματά μου.» και το 19. «Αιόμα κι αν κάποια πράγματα στο σχολείο φαίνονται δύσκολα και βαρετά, τα μαθαίνω γιατί είναι απαραίτητα για την πρόοδό μου.», παρουσιάζουν σημαντικές φορτίσεις στον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν. Επομένως, αφού εξετάσουμε την εσωτερική συνοχή και την εννοιολογική συνεκτικότητα της διάστασης Ηδονιστικό Παρόν θα εξετάσουμε και το ενδεχόμενο ενσωμάτωσης αυτών των δυο ερωτημάτων σε αυτή τη Χρονική Προοπτική.
5. Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας (ιδιοτιμή = 2.27) ερμηνεύει το 6.69% της συνολικής διακύμανσης και συγκεντρώνει πέντε από τα 11 ερωτήματα τα οποία συναποτελούσαν τον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν κατά τη διαδικασία κατασκευής της κλίμακας. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, τα ερωτήματα 11. «Δεν αρχίζω το παιχνίδι παρά μόνο όταν έχω τελειώσει όλα τα μαθήματά μου.» και 19. «Αιόμα κι αν κάποια πράγματα στο σχολείο φαίνονται δύσκολα και βαρετά, τα μαθαίνω γιατί είναι απαραίτητα για την πρόοδό μου.» παρουσιάζουν πολύ σημαντικές φορτίσεις στον παράγοντα αυτόν με αποτέλεσμα να εξετάσουμε την ενσωμάτωση τους στη Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν. Τα ερωτήματα αυτά τα οποία αρχικά

είχαν αποδοθεί στη Χρονική Προοπτική Μέλλον μπορούν εξίσου καλά να ερμηνευθούν ως μειωμένη ηδονιστική αντιμετώπιση του παρόντος χρόνου.

Συνοψίζοντας, η διερευνητική παραγοντική ανάλυση ανέδειξε μια δομή πέντε παραγόντων, παρόμοια με αυτή του εργαλείου μέτρησης των Zimbardo και Boyd (1999) για ενήλικες. Οι πέντε Χρονικές Προοπτικές αναγνωρίστηκαν και αναπαραστάθηκαν από τους πέντε παράγοντες. Λαμβάνοντας υπ' όψιν την εσωτερική συνοχή των παραγόντων, το ύψος των φορτίσεων, τις διπλές φορτίσεις, το μέγεθος των ενδοσυσχετίσεων μεταξύ των ερωτημάτων και τη βελτιστοποίηση της έκτασης της κλίμακας, ορισμένα ερωτήματα θα έπρεπε να αποκλειστούν. Για να καταλήξουμε στο βέλτιστο αυτό μοντέλο, υποβάλαμε τα δεδομένα σε μια επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση η οποία μας επέτρεψε να εξετάσουμε κατά πόσο οι δείκτες του προτεινόμενου μοντέλου ήταν ικανοποιητικότεροι από αυτούς του αρχικού και αποδεκτοί για την οριστικοποίηση του εργαλείου.

Πρώτη Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=365).

Τα δεδομένα από το πρώτο δείγμα (N=365) υποβλήθηκαν σε επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση στην οποία ελέγξαμε το βαθμό στον οποίο ταιριάζουν στα δυο ανταγωνιστικά μοντέλα: την αρχική κλίμακα με τα 55 ερωτήματα και την κλίμακα με τα 35 ερωτήματα που σχεδιάστηκε βάσει των υποθέσεων που διατυπώθηκαν για τα προβληματικά ερωτήματα στην πορεία της διερευνητικής παραγοντικής ανάλυσης που περιγράψαμε παραπάνω, τα οποία αποτελούσαν πολύ φτωχούς δείκτες της εν λόγω κατασκευής κι έπρεπε να αποκλειστούν. Για την τεχνική των Μοντέλων Δομικών Εξισώσεων χρησιμοποιήσαμε το στατιστικό πρόγραμμα Amos18. Η τελική σύνθεση της κλίμακας (Παράρτημα 3) προέκυψε αφότου εξετάσαμε τα ενδεχόμενα οριστικής απομάκρυνσης ορισμένων ερωτημάτων είτε επειδή παρουσίαζαν πολλαπλές φορτίσεις (ερωτήματα 20 και 55), επειδή δεν παρουσίαζαν καμία σημαντική φόρτιση (μικρότερη από .30) σε κανέναν από τους πέντε παράγοντες (ερωτήματα 2, 8, 22 και 54) ή υψηλότερη φόρτιση σε διαφορετικό παράγοντα από αυτόν στον οποίο

περιμέναμε σύμφωνα με την κατασκευή της κλίμακας (ερωτήματα 1, 16, 29, 43, 48 και 51). Εφόσον η Μελλοντική Χρονική Προοπτική εκφραζόταν μέσω επτά εκ των αρχικών έντεκα ερωτημάτων, σιεφτήκαμε ότι καλό θα ήταν να κάνουμε το ίδιο για όλες τις Χρονικές Προοπτικές, να κρατήσουμε δηλαδή επτά ερωτήματα για την κάθε μία, συνολικά 35. Όλες οι τροποποιήσεις πραγματοποιήθηκαν αφού εξετάσαμε την εσωτερική συνοχή των πέντε παραγόντων, το ύψος των φορτίσεων των ερωτημάτων και τη νοηματική συνάφειά τους με τη Χρονική Προοπτική που αντιπροσωπεύουν. Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλους τους δείκτες προσαρμογής του μοντέλου και αποσκοπώντας ούτως ή άλλως στην κατασκευή μιας συντομότερης εκδοχής της κλίμακας η οποία θα την καθιστούσε καταλληλότερη για τον παιδικό πληθυσμό, καταλήξαμε σε ένα μοντέλο όπου κάθε Χρονική Προοπτική εκφράζεται και αξιολογείται με επτά ερωτήματα. Αρκετοί δείκτες χρησιμοποιήθηκαν για να αξιολογηθεί η αξιοπιστία και η εγκυρότητα του μοντέλου αυτού (βλ. Πίνακα 7).

Η τελική εκδοχή της ελληνικής κλίμακας μέτρησης Χρονικής Προοπτικής σε παιδιά αποτελείται από 35 ερωτήματα αντί για 55 επειδή 20 ερωτήματα (1, 2, 7, 8, 16, 17, 20, 22, 27, 28, 29, 38, 43, 45, 48, 51, 52, 53, 54, 55) αποκλείστηκαν από την κλίμακα (βλέπε διερευνητικές και επιβεβαιωτικές παραγοντικές αναλύσεις). Επιπλέον, δύο ερωτήματα μετακινήθηκαν σε άλλο παράγοντα (τα ερωτήματα 11 και 19 απομακρύνθηκαν από τον παράγοντα Μέλλον και ενσωματώθηκαν στον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν).

Η δομή των πέντε παραγόντων την οποία ήδη επαληθεύσαμε στην περίπτωση των φοιτητών επαναλαμβάνεται και στην περίπτωση του πληθυσμού των παιδιών-μαθητών παρά τις αναπόφευκτες αλλαγές, αφαιρέσεις και προσθήκες που έπρεπε να πραγματοποιηθούν. Συγκρίνοντας με *paired-samples T Tests* τους μέσους όρους των παιδιών στις πέντε χρονικές προοπτικές, διαπιστώσαμε ότι παρουσιάζουν όλοι στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ($p < .001$) εκτός από τα ζεύγη Μοιρολατρικό Παρόν – Ηδονιστικό Παρόν ($p = .759$) και Αρνητικό Παρελθόν – Μέλλον ($p = .549$). Σε γενικές γραμμές, τα παιδιά έχουν πιο Θετική ($M = 4.08$, $SD = 0.88$) παρά Αρνητική ($M = 3.33$, $SD = 0.93$)

αναπαράσταση του παρελθόντος τους, $t(364) = 10.49, p < .001$ κι έναν ισχυρότερο προσανατολισμό προς το Μέλλον ($M = 3.3, SD = 1.01$) σε σύγκριση με τις Χρονικές Προοπτικές του Ηδονιστικού Παρόντος ($M = 2.49, SD = 0.93$), $t(364) = 10.17, p < .001$ και του Μοιρολατρικού Παρόντος ($M = 2.46, SD = 1.07$), $t(364) = 10.01, p < .001$. Οι σχετικά χαμηλές βαθμολογίες στις δυο Παροντικές Χρονικές Προοπτικές θα μπορούσαν να εξηγηθούν από την ισχύ της κοινωνικοποίησης (οικογένεια, σχολείο, εξωσχολικές δραστηριότητες, φίλοι, κ.ά.) η οποία ευνοεί σαφέστατα τον μελλοντικό προσανατολισμό σε βάρος του ηδονισμού του παρόντος, ενώ το αναμενόμενα χαμηλό σκορ του φαταλισμού και της παραίτησης συνάδει απόλυτα με τα ηλικιακά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 7

Απαντήσεις των παιδιών στην κλίμακα (N=365). Στατιστικοί Δείκτες Προσαρμογής που περιγράφουν το Τελικό Μοντέλο με τα 35 items σε σύγκριση με το Αρχικό Μοντέλο των 55 items.

Στατιστικοί Δείκτες	Τελικό Μοντέλο 35 items	Αρχικό Μοντέλο 55 items
Items που σχετίζονται σημαντικά με τον παράγοντά τους	35 από τα 35 ($p \leq 0.01$)	42 από τα 55 ($p \leq 0.01$)
Αριθμός επαναλήψεων	10	11
χ^2 (df)	1069.6 (550)	2949.8 (1420)
χ^2/df	1.944	2.077
RMSEA	0.050	0.054
ECVI	3.57	8.76
AIC	1299	3189
CFI	0.88	0.75
GFI	0.85	0.76
NNFI	0.87	0.61
SRMSR	0.11	0.14

Σύγκριση μοντέλων: $\Delta\chi^2$ (Δdf) = 1880.2 (870), $p = 0.0001$.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 8, οι συσχετίσεις μεταξύ των πέντε παραγόντων που απεικονίζουν τις Χρονικές Προοπτικές είναι όλες στατιστικά σημαντικές και παρόμοιες με τις συσχετίσεις που έχουν εντοπιστεί μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών των ενηλίκων (Zimbardo & Boyd, 1999). Το Μέλλον παρουσιάζει θετική συσχέτιση με το Θετικό Παρελθόν αλλά αρνητική με το Μοιρολατρικό και το Ηδονιστικό Παρόν. Από την άλλη, το

Μοιρολατρικό Παρόν συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με το Ηδονιστικό Παρόν, και τα δυο σχετίζονται θετικά με το Αρνητικό Παρελθόν και αρνητικά με το Θετικό Παρελθόν. Αντίθετα, το Μέλλον παρουσιάζει θετική συσχέτιση με το Θετικό Παρελθόν. Σε γενικές γραμμές, διαπιστώνουμε ότι τα παιδιά τα οποία επιδεικνύουν εντονότερη τάση να αντιμετωπίζουν ηδονιστικά το παρόν τους, το αντιμετωπίζουν ταυτόχρονα και πιο μοιρολατρικά ενώ ταυτόχρονα μαρτυρούν ότι το παρελθόν έχει αφήσει μάλλον αρνητικό αντίκτυπο στη μετέπειτα ζωή τους. Αντίστροφα, τα ίδια αυτά παιδιά έχουν προφανώς λιγότερο θετική αντιμετώπιση του παρελθόντος τους αλλά ταυτόχρονα και πολύ ασθενέστερη μελλοντική Χρονική Προοπτική. Υπάρχει μόνο μια εξαίρεση και αφορά τη συσχέτιση μεταξύ των παραγόντων Μέλλον και Αρνητικό Παρελθόν. Οι δύο αυτοί παράγοντες μοιάζουν σχετικά ανεξάρτητοι όσον αφορά τα δεδομένα που συλλέξαμε από το δείγμα ελλήνων μαθητών δημοτικού και γυμνασίου. Είναι εντυπωσιακός ο βαθμός στον οποίο τα ευρήματα αυτά αντικατοπτρίζουν τα αποτελέσματα που μας έδωσε η μέτρηση των Χρονικών Προοπτικών στην περίπτωση των ενηλίκων.

Πίνακας 8

Ενδοσυσχετίσεις μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών των παιδιών (N=365). Στις παρενθέσεις, οι συσχετίσεις των 5 Χρονικών Προοπτικών της αρχικής ZTPI για ενήλικες.

Χρονικές Προοπτικές	Μοιρολατρικό Παρόν (M=2.46, SD=1.07)	Ηδονιστικό Παρόν (M=2.49, SD=.93)	Μέλλον (M=3.3, SD=1.01)	Θετικό Παρελθόν (M=4.08, SD=.88)	Αρνητικό Παρελθόν (M=3.33, SD=.93)
Μοιρολατρικό Παρόν		.189** (.32***)	-.106* (-.26***)	-.243** (-.09*)	.268** (.38***)
Ηδονιστικό Παρόν			-.173** (-.29***)	-.300** (.18***)	.160** (.160***)
Μέλλον				.368** (.12**)	-.074 (-.13**)
Θετικό Παρελθόν					-.149 ** (-.24***)
Αρνητικό Παρελθόν					

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$.

Δεύτερη Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=311).

Μια δεύτερη επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια για περαιτέρω επικύρωση της προτεινόμενης κλίμακας με ένα νέο δείγμα 311 μαθητών με χαρακτηριστικά κοινά με το πρώτο δείγμα. Στον Πίνακα 9 μπορούμε να δούμε τους δείκτες των δυο επιβεβαιωτικών αναλύσεων οι οποίοι είναι σχεδόν πανομοιότυποι.

Πίνακας 9

Απαντήσεις των Παιδιών στην Κλίμακα (N=311). Στατιστικοί Δείκτες Προσαρμογής του Μοντέλου με τα 35 items στις Δύο Επιβεβαιωτικές Παραγοντικές Αναλύσεις.

Στατιστικοί Δείκτες	1 ^η Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=365)	2 ^η Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση (N=311)
Items που σχετίζονται σημαντικά με τον παράγοντά τους	35 από τα 35 ($p \leq 0.01$)	35 από τα 35 ($p \leq 0.01$)
Αριθμός επαναλήψεων (iterations)	10	13
χ^2 (df)	1069.6 (550)	1072.9 (550)
χ^2/df	1.94	1.95
RMSEA	0.05	0.06
ECVI	3.57	3.98
AIC	1299	1232
CFI	0.88	0.83
GFI	0.85	0.83
NNFI	0.87	0.81
SRMSR	0.11	0.13

Αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων (test-retest).

Η αξιοπιστία των πέντε διαστάσεων της κλίμακας Χρονικής Προοπτικής για παιδιά επικυρώθηκε με την επαναχορήγηση του ερωτηματολογίου σε σαράντα εννέα (N=49) μαθητές δημοτικού σχολείου ηλικίας 9-12 ετών ($M = 10.77$, $SD = .77$) μετά από χρονικό διάστημα τριών εβδομάδων. Οι συσχετίσεις κυμαίνονται μεταξύ .58 και .84. Συγκεκριμένα, η συσχέτιση μεταξύ των δύο χορηγήσεων για το Ηδονιστικό Παρόν ισούται με $r = .58$, $r = .84$, για το Αρνητικό Παρελθόν· $r = .80$, για το Μέλλον· $r = .82$, για το Θετικό Παρελθόν και $r = .65$, για το Μοιρολατρικό Παρόν. Τα αποτελέσματα αυτά συνηγορούν υπέρ της

αξιοπιστίας της κλίμακας. Ελέγχθηκε επίσης η αξιοπιστία κάθε παράγοντα χωριστά για κάθε μία από τις φάσεις χορήγησης. Τα alphas για το Ηδονιστικό Παρόν είναι $\alpha_1 = .72$ και $\alpha_2 = .76$, $\alpha_1 = .84$ και $\alpha_2 = .85$ για το Αρνητικό Παρελθόν, $\alpha_1 = .80$ και $\alpha_2 = .87$ για το Μέλλον, $\alpha_1 = .79$ και $\alpha_2 = .85$ για το Θετικό Παρελθόν, και $\alpha_1 = .85$ και $\alpha_2 = .85$ για το Μοιρολατρικό Παρόν. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνουν την εσωτερική συνοχή των παραγόντων και την επιτυχή κατασκευή μιας κλίμακας ικανής να αξιολογήσει τις Χρονικές Προοπτικές των παιδιών.

Προβλεπτική Εγκυρότητα και Λειτουργικότητα της Κλίμακας.

Αφού καθορίσαμε την παραγοντική δομή, την αξιοπιστία των επαναληπτικών μετρήσεων και την εσωτερική συνεκτικότητα των διαστάσεων της κλίμακας που μετρά τις Χρονικές Προοπτικές των παιδιών, δείχνουμε στη συνέχεια τη λειτουργικότητα, κι επομένως την προβλεπτική εγκυρότητα του εργαλείου μέτρησης. Οι δύο πρόσθετες μετρήσεις, τις οποίες μαζί ονομάσαμε μετρήσεις ευαλωτότητας, απαντήθηκαν από το δεύτερο δείγμα μαθητών ($N=311$), το οποίο χρησιμοποιήθηκε για τη δεύτερη επιβεβαιωτική ανάλυση. Στο σημείο αυτό, θα χρειαστεί να υιοθετήσουμε την αντίθετη κατεύθυνση της σχέσης που υποστηρίζει η υπόθεσή μας. Ενώ δηλαδή θέλουμε σε γενικές γραμμές να δείξουμε ότι η ευαλωτότητα είναι αυτή που προσανατολίζει την επιλογή Χρονικών Προοπτικών, θα πρέπει εδώ να δείξουμε ότι οι απαντήσεις των παιδιών στις κλίμακες της Χρονικής Προοπτικής μπορούν να μας βοηθήσουν να μαντέψουμε τις απαντήσεις τους σε άλλες κλίμακες μέτρησης, κι αυτό για να αποδείξουμε την προβλεπτική εγκυρότητα και τη λειτουργικότητα της κλίμακας μας. Στον Πίνακα 10, μπορούμε να δούμε τις συσχετίσεις καθενός από τους πέντε παράγοντες με το μέσο όρο των απαντήσεων στα επτά ερωτήματα της κλίμακας της προσδοκώμενης επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή. Οι αναλύσεις των απαντήσεων των παιδιών αποκαλύπτουν τη σχεσιακή δομή που υπάρχει μεταξύ της κλίμακας μας και των αξιολογούμενων μεταβλητών κι επομένως, τη χρησιμότητα και καταλληλότητα μιας τέτοιας κλίμακας. Με άλλα λόγια, τα

ευρήματα δείχνουν ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών του Μέλλοντος και του Θετικού Παρελθόντος και το βαθμό της επιτυχίας των στόχων και της ικανοποίησης που τα παιδιά προσδοκούν να κατακτήσουν στην πορεία της ζωής τους. Από την άλλη, οι συσχετίσεις μεταξύ των απαντήσεων στην κλίμακα και τις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν και Μοιρολατρικό Παρόν είναι αρνητικές. Το Αρνητικό Παρελθόν δεν παρουσιάζει καμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την εν λόγω μέτρηση. Εν ολίγοις, παιδιά με ισχυρότερο μελλοντικό προσανατολισμό και πιο θετική αντιμετώπιση του παρελθόντος τους, θεωρούν πιο πιθανό να καταφέρουν να ασκήσουν το επάγγελμα που έχουν διαλέξει, να είναι ικανά να αποκτήσουν όσα πράγματα τους αρέσουν, να είναι ευχαριστημένα με τη ζωή τους, να πετύχουν όλα όσα θέλουν, να ασχολούνται με δραστηριότητες που τα ενδιαφέρουν, να κατακτήσουν τους στόχους για τους οποίους παλεύουν και να βρουν μια καλή θέση εργασίας σε σχέση με παιδιά τα οποία παρουσιάζουν μεγαλύτερη τάση ηδονιστικής ή μοιρολατρικής αντιμετώπισης του παρόντος, είτε εκμεταλλευόμενα αποκλειστικά τις ηδονές και τις ευκαιρίες που προσφέρει είτε υποκύπτοντας στους ντετερμινισμούς που το συνοδεύουν. Μια ανάλυση πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με ανεξάρτητες μεταβλητές τις πέντε Χρονικές Προοπτικές και εξαρτημένη μεταβλητή το επίπεδο αναμενόμενης επιτυχίας και ικανοποίησης μας επιτρέπει να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι πέντε προβλεπτικές μεταβλητές ερμηνεύουν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στη μέτρηση αυτή, $R^2_{Adj} = .273, F(5, 310) = 24.24, p < .001$ και συγκεκριμένα, ο παράγοντας Μοιρολατρικό Παρόν ($\beta = -.241, t(-4.517), p < .001$) προβλέπει αρνητικά τη βαθμολογία επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή ενώ ο παράγοντας Μέλλον ($\beta = .354, t(6.776), p < .001$) προβλέπει την ίδια βαθμολογία θετικά. Βλέπουμε επομένως ότι μαθητές με υψηλότερες δεξιότητες μελλοντικού προσανατολισμού αναμένεται να έχουν υψηλότερο επίπεδο προσδοκώμενης επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή τους ενώ μαθητές με υψηλότερες βαθμολογίες στον παράγοντα Μοιρολατρικό Παρόν αναμένεται να

αντιμετωπίσουν τη μελλοντική πορεία τους με χαμηλότερες προσδοκίες.

Πίνακας 10

Συσχετίσεις μεταξύ των Πέντε Χρονικών Προοπτικών και της Προσδοκώμενης Επιτυχίας και Ικανοποίησης από τη Ζωή (N=311).

	Ήδονιστικό Παρόν (M=2.47, SD=.85)	Μοιρολατρικό Παρόν (M=2.21, SD=.91)	Μέλλον (M=3.32, SD=.86)	Αρνητικό Παρελθόν (M=3.37, SD=1.02)	Θετικό Παρελθόν (M=3.75, SD=1.09)
Προσδοκώμενη Επιτυχία και Ικανοποίηση	-.261**	-.368**	.450**	-.053	.237**

** $p < .01$

Άλλη μια ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης μας επέτρεψε να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ Χρονικής Προοπτικής και της αντιληπτής οικονομικής κατάστασης της οικογένειας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι πέντε προβλεπτικές μεταβλητές ερμηνεύουν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στη μέτρηση αυτή, $R^2_{Adj} = .149$, $F(5, 310) = 11.90$, $p < .001$ και συγκεκριμένα, ο παράγοντας Μοιρολατρικό Παρόν ($\beta = -.151$, $t(-2.629)$, $p = .009$) προβλέπει αρνητικά την αίσθηση σχετικής αποστέρησης που εκφράζει η ερώτησή μας για την οικογενειακή οικονομική κατάσταση ενώ ο παράγοντας Μέλλον ($\beta = .345$, $t(6.120)$, $p < .001$). Με άλλα λόγια, βλέπουμε ότι οι μαθητές που έχουν αφομοιώσει σε μεγαλύτερο βαθμό τον μελλοντικό χρονικό προσανατολισμό αναμένεται να προσλαμβάνουν την οικογένειά τους οικονομικά πιο εξασφαλισμένη από την πλειοψηφία ενώ μαθητές που έχουν υιοθετήσει εντονότερη μοιρολατρική στάση απέναντι στο χρόνο αναμένεται να προσλαμβάνουν την οικογένειά τους ως περισσότερο ευάλωτη σε σχέση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα.

Εν κατακλείδι, τα παραπάνω αποτελέσματα νομιμοποιούν τον ισχυρισμό μας ότι η Χρονική Προοπτική μπορεί να παίζει προβλεπτικό ρόλο όσον αφορά διάφορες ψυχοκοινωνικές μεταβλητές όπως η προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή και το αίσθημα σχετικής αποστέρησης. Συγκεκριμένα, αφ' ενός, μια υψηλή βαθμολογία στον

παράγοντα Μοιρολατρικό Παρόν συνδυάζεται με χαμηλές προσδοκίες επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή και τοποθέτηση της οικογενειακής οικονομικής κατάστασης στα χαμηλά επίπεδα της ιεραρχίας ενώ, αφ' ετέρου, ένας αυξημένος μελλοντικός προσανατολισμός συνδέεται με υψηλές προσδοκίες επιτυχίας και ικανοποίησης και χαμηλή αντιληπτή ευαλωτότητα της οικογενειακής οικονομικής σταθερότητας και ευημερίας.

Συζήτηση

Η κατασκευή μιας κλίμακας η οποία λειτουργεί ως αξιόπιστο και έγκυρο εργαλείο μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής των παιδιών και μας επιτρέπει να συνάγουμε μια εικόνα για τις αντίστοιχες κοινωνικές αναπαραστάσεις του χρόνου μέσω του ερμηνευτικού οχήματος της κοινωνιοψυχολογικής κατασκευής της Χρονικής Προοπτικής φιλοδοξεί να καλύψει ένα σημαντικό κενό στη βιβλιογραφία προτείνοντας ένα πολυδιάστατο εργαλείο το οποίο όχι μόνο μετρά τη σχέση των παιδιών μέσω μιας διαφοροποιημένης εννοιολογικής προσέγγισης της χρονικότητας αλλά, επιπλέον, το κάνει χρησιμοποιώντας τις ίδιες διαστάσεις που έχουν χρησιμοποιηθεί στην παγκόσμια ερευνητική βιβλιογραφία για την αξιολόγηση και τη μελέτη των Χρονικών Προοπτικών των ενηλίκων. Η αντιστοίχιση μιας σύλληψης της ανθρώπινης χρονικότητας με τη δομή των πέντε παραγόντων (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Αρνητικό Παρελθόν, Θετικό Παρελθόν) αποδεικνύεται έγκυρη και αξιόπιστη όχι μόνο σε ένα διαφορετικό εθνικό-πολιτισμικό περιβάλλον (ελληνικός πληθυσμός) αλλά και σε μια διαφορετική ηλικιακή ομάδα (μαθητές υποχρεωτικής εκπαίδευσης), επιβεβαιώνοντας έτσι την υπόθεση ότι το συγκεκριμένο περιεχόμενο των καθημερινών κοινωνικών χρόνων μπορεί να είναι διαφορετικό (σχολείο για τα παιδιά και εργασία για τους ενήλικες, παιχνίδι για τα παιδιά και ψυχαγωγία ή ανάπαυση για τους ενήλικες) αλλά ο κοινωνικός ρόλος τους και η κοινωνική νοηματοδότησή τους παραμένει ίδια καθώς απορρέουν από την ίδια κυρίαρχη κοινωνική αναπαράσταση και τον ίδιο

κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο για τον θεσμοθετημένο χρόνο και την αποδοτική, επιτυχή εκμετάλλευσή του. Τόσο οι φοιτητές, όπως είδαμε στη στάθμιση της ΖΤΠΙ στα ελληνικά, όσο και τα παιδιά τείνουν να εγκαθιδρύουν έναν ισχυρό δεσμό ανάμεσα σε δύο κυρίως από τα συστατικά της ανθρώπινης χρονικότητας, το μέλλον και το παρόν, και ο δεσμός αυτός συνίσταται συνήθως σε μια σχέση αντιστρόφως αναλόγων μεγεθών, όσο περισσότερο δηλαδή κάποιος επιθυμεί να σχεδιάσει ένα ασφαλές και οργανωμένο μέλλον, να θέσει βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους και να τους πετύχει, πρέπει να θυσιάσει ένα μέρος του παρόντος του, των απολαύσεων και των ηδονών του, προκειμένου να κερδίσει το δικαίωμα σε αυτό το μέλλον. Και στις δύο ηλικιακές κατηγορίες, το παρόν παρουσιάζεται ως δελεαστικό και «ριψοκίνδυνο», ένα πεδίο εύκολων, έντονων και πρόχειρων αισθητηριακών ηδονών οι οποίες όμως δεν μπορούν να συγκριθούν με τις πραγματικές απολαβές που επιφυλάσσει το μέλλον σε όσους καταφέρουν να αντισταθούν στις άμεσες ηδονές. Για τα κατώτερα όμως κοινωνικά στρώματα, τα οποία βιώνουν μια καθημερινή οικονομική και επαγγελματική επισφάλεια και έναν ακόμη μεγαλύτερο φόβο για το απειλητικό μέλλον το οποίο ελέγχεται από δυνάμεις οι οποίες δεν υπόκεινται στον έλεγχό τους, υπάρχει μια ισχυρή τάση κατάκτησης και απομύζησης του παρόντος καθώς είναι ο μόνος ορατός, μη αμφισβητήσιμος χρόνος που προσφέρει σίγουρες απολαύσεις, γρήγορες ηδονές και ξεκούραστες ικανοποιήσεις χωρίς να απαιτείται προσπάθεια, κόπος ή μετάθεση σε έναν άγνωστο μελλοντικό ορίζοντα. Τα ευρήματά μας επαληθεύουν την εννοιολόγηση της χρονικότητας ως μιας πολυδιάστατης δομής, με αλληλοσυσχετιζόμενους παράγοντες, δείχνοντας ότι, με κάποιες φυσικά διαφοροποιήσεις που επιβάλλονται λόγω διαφορετικής εθνικότητας, γλώσσας, πολιτισμικού κεφαλαίου και ηλικίας, μπορεί εξίσου να εφαρμοστεί στη διερεύνηση της χρονικότητας των παιδιών.

Παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό της διακύμανσης παραμένει μη ερμηνεύσιμο από τους πέντε παράγοντες στους οποίους οργανώθηκαν τα αποτελέσματά μας, το συγκεκριμένο εργαλείο μέτρησης εγκαινιάζει έναν μεγάλο αριθμό ενδιαφερουσών

προοπτικών στο χώρο των ερευνών πάνω στο χρόνο. Στο πλαίσιο πάντοτε των περιορισμών που πρέπει να αναγνωρίσουμε όσον αφορά τις δυνατότητες του εργαλείου αυτού, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι όλα τα ερωτήματα της κλίμακας, και ειδικά αυτά που εκπροσωπούν τις διαστάσεις του Μέλλοντος ή του Ηδονιστικού Παρόντος, είναι αναπόφευκτα και μάλιστα βαθιά επηρεασμένα από τις κοινωνικές νόρμες ενός κανονιστικού εκπαιδευτικού πλαισίου το οποίο ευνοεί με ρητές και άρρητες πρακτικές έναν προσανατολισμό προς το μέλλον, απαιτώντας επικέντρωση στους στόχους που οι μαθητές πρέπει να θέσουν και να πετύχουν, αναβολή της ευχαρίστησης και της επιβράβευσης, εργαλειοποίηση των συμπεριφορών, απάρνηση των άμεσων ηδονών και μετάθεση των τωρινών ικανοποιήσεων στο μέλλον. Οφείλουμε επίσης να αναγνωρίσουμε ότι τα ευρήματα που αφορούν τη σχέση των παιδιών με το χρόνο θα πρέπει να μελετηθούν υπό αυτό το πρίσμα, λαμβάνοντας πάντοτε υπ' όψιν το συγκεκριμένο κανονιστικό πλαίσιο που διέπει και το μηχανισμό της εκπαίδευσης ο οποίος εξακολουθεί να λειτουργεί παραγνωρίζοντας ή αψηφώντας το γεγονός ότι αυτό που είναι έμφυτο στον άνθρωπο είναι η συνθετική δυνατότητα και όχι αυτά καθαυτά τα καλούπια του χρόνου (Elias, 1984). Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να εμβαθύνουμε την εγγραφή της παραπάνω ερευνητικής προσπάθειας στη θεωρητική παράδοση του Lewin η οποία υποστηρίζει ότι η σχέση μας με το χρόνο είναι σε ένα βαθμό ο καρπός όλων των υπόλοιπων σχέσεων μας με την προσωπική πορεία μας, τα πολλαπλά περιβάλλοντα με τα οποία ερχόμαστε καθημερινά σε επαφή, τις κοινωνικές υπαγωγές μας και τις συμμετοχές μας σε κοινωνικές ομάδες αλλά και του Bourdieu που θέλει τις κοινωνικές έξεις να αντικατοπτρίζουν αλλά και να αναπαράγουν τις ταξινόμητικές λογικές της κοινωνίας μέσω συγκεκριμένων πρακτικών. Σε γενικές γραμμές, η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι η μελλοντική Χρονική Προοπτική είναι λιγότερο ισχυρή στις πιο ευάλωτες κοινωνικές τάξεις (για μια επισκόπηση βλ. Thiébaud, 1998) και θα ήταν επομένως πολύ ενδιαφέρον να δούμε αν πρόκειται για μια διάκριση η οποία εντοπίζεται ήδη στην παιδική ηλικία και αν η κοινωνική αναπαράσταση που τη γεννά συναντάται εξίσου, ή μάλλον ομόλογα, στα παιδιά

και στους γονείς. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τον ερευνητικό σκοπό μας ο οποίος είναι να δείξουμε ότι η Χρονική Προοπτική δεν είναι απαραίτητο να προσεγγίζεται και να μελετάται από ατομικιστική οπτική γωνία, αλλά μπορεί και πρέπει να μελετηθεί ως μια κοινωνιοψυχολογικά ρυθμιζόμενη ιδεολογική κατασκευή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Τρίτη έρευνα: Ομολογία Χρονικών Πρακτικών και Βιοτικών Υφών Γονιών και Παιδιών

Προβληματική

Αυτή ακριβώς η ομολογία των προφίλ χρονικοτήτων, δηλαδή των πρακτικών του χρόνου, μεταξύ ενηλίκων και παιδιών αποτελεί το υπόβαθρο στο οποίο αρθρώνεται το τρίτο ερευνητικό στάδιο της παρούσας διατριβής και όπου συναντιούνται οι τρεις πρώτες από τις ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώσαμε: ο κοινωνικός επικαθορισμός των Χρονικών Προοπτικών, η κοινωνική αναπαραγωγή τους από γενιά σε γενιά και η δυνατότητά τους να γεννούν συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές. Από τις πρακτικές θα προσπαθήσουμε να φτάσουμε πίσω στις διαθέσεις που τις γεννούν, από τις διαθέσεις στα βιοτικά ύφη κι από τα βιοτικά ύφη στις ταξικές καθορίζουσες, οι οποίες είναι γενεσιουργές αρχές χωρίς όμως να παύουν να είναι και αποτελέσματα άλλων διαμορφωτικών επιρροών. Αφού οι σχέσεις μεταξύ των επιμέρους Χρονικών Προοπτικών είναι σχεδόν πανομοιότυπες μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε αν παραμένουν ίδιες υπό το πρίσμα κατηγοριών υπαγωγών, όπως η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, όπως βιώνεται σαν

καθημερινή πραγματικότητα ή έστω όπως γίνεται αντιληπτή σε σχέση με τα υπόλοιπα κοινωνικά υποκείμενα. Θέλουμε δηλαδή να εξετάσουμε αν γονείς οι οποίοι θεωρούν επισφαλή την κοινωνικοοικονομική θέση τους και αγωνιούν για το κατά πόσο ενδεχομένως θα είναι ακόμη πιο ευάλωτοι στο μέλλον μεγαλώνουν παιδιά τα οποία βιώνουν αυτή την έλλειψη μελλοντικής προοπτικής και την αντιμετώπιση του παρόντος σαν ένα απειλητικό, επίφοβο πεδίο το οποίο δεν μπορούν να ορίσουν ή να σχεδιάσουν διότι δεν το ελέγχουν, και, από την άλλη πλευρά, αν παιδιά τα οποία αποδεικνύονται ικανότερα να προγραμματίσουν το άμεσο και το έμμεσο μέλλον τους, να υπολογίσουν τις συνέπειες των πράξεών τους και να αρνηθούν μια διασκέδαση ή μια απόλαυση όταν είναι υποχρεωμένα να εκτελέσουν ένα καθήκον προέρχονται από οικογένειες τα μέλη των οποίων κατέχουν ή αισθάνονται ότι κατέχουν μια σχετικά σταθερή οικονομική θέση που τους επιτρέπει να αξιοποιούν το παρόν εποικοδομητικά και όχι αποκλειστικά νιώθοντας υποταγμένα σε αυτό ή αντλώντας εφήμερη ηδονή από την αισθητηριακή εκμετάλλευσή του.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες.

Η τελευταία έρευνα βασίστηκε σε μια συνδυασμένη χορήγηση ερωτηματολογίων σε μαθητές και στους γονείς τους. Χορηγήθηκαν συνολικά 500 ζεύγη ερωτηματολογίων και συγκεντρώθηκαν εν τέλει 239 ζεύγη πλήρως και σωστά συμπληρωμένα. Τα παιδιά του δείγματός μας είναι 239 μαθητές της Ε' και ΣΤ' Δημοτικού, 157 αγόρια (33.3%, μέση ηλικία = 11.02, $SD = 0.94$) και 82 κορίτσια (34.3%, μέση ηλικία = 11.13, $SD = 0.95$). Η μέση ηλικία του συνόλου των μαθητών και μαθητριών είναι 11.06 έτη ($SD = 0.94$). Όσον αφορά τους γονείς, η μέση ηλικία ανέρχεται στα 42 έτη ($SD = 4.67$). Από τα 239 άτομα, τα 98 είναι άνδρες (41%, μέση ηλικία = 44, $SD = 5.34$) και τα υπόλοιπα 141 γυναίκες (59%, μέση ηλικία = 41, $SD = 3.86$). Τα δεδομένα αυτά συλλέχθηκαν από σχολεία της Πάτρας, τόσο του κέντρου της πόλης όσο και διάφορων προαστιακών περιοχών (Θέα, Μιντιλόγλι,

Παραλία).

Εργαλεία μέτρησης

Ερωτηματολόγιο γονέων.

Το ερωτηματολόγιο των γονέων αποτελούταν κατ' αρχάς από τη σταθμισμένη ελληνική εκδοχή της ΖΤΡΙ (βλέπε Πρώτη Έρευνα). Στη συνέχεια περιελάμβανε μια σειρά από μετρήσεις ευαλωτότητας (βλ. επίσης Παράρτημα 4) σε μια προσπάθεια να ανιχνεύσει και να μετρήσει διαφορετικές όψεις αυτής της πολύπλευρης διάστασης. Η ευαλωτότητα θεωρούμε ότι έχει ένα βιωματικό κι ένα αναπαριστώμενο επίπεδο πρόσληψης. Τα άτομα που προέρχονται από περιβάλλοντα διαφορετικού βιοτικού ύψους υφίστανται, κατ' αρχάς, διάφορες πραγματικές συνέπειες της κοινωνικοοικονομικής θέσης τους (μισθοί, εισοδήματα, περιουσία, αγοραστική δύναμη, μορφωτικό επίπεδο, πολιτισμικό κεφάλαιο), σε δεύτερο επίπεδο, η ευαλωτότητα μέσω της κοινωνικής σύγκρισης τους αποδίδει μια συμβολική θέση στην κοινωνικοοικονομική ιεραρχία βάσει της οποίας τα άτομα ερμηνεύουν και ανακατασκευάζουν την πραγματικότητα των κοινωνικών τάξεων, την ευαλωτότητα που τις οριοθετεί και τις διακρίνει και την ελαστικότητα των ορίων τους. Η πραγματική ευαλωτότητα δεν αντιστοιχεί υποχρεωτικά με την αναπαράσταση της ευαλωτότητας ενός ατόμου, γι' αυτό θα χρησιμοποιήσουμε μετρήσεις που αξιολογούν την ευαλωτότητα και στα δύο αυτά επίπεδα και θα μελετήσουμε τη σχέση και των δύο με τη Χρονική Προοπτική.

Η πρώτη ερώτηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας είναι η ερώτηση σύγκρισης της οικογενειακής οικονομικής κατάστασης που χρησιμοποιήθηκε και στην παιδική κλίμακα και, όπως εξηγήσαμε, η απάντησή της ενεργοποιεί εντός του υποκειμένου τη διαδικασία της κοινωνικής σύγκρισης καθώς, για να βρει τη δική του θέση, θα πρέπει καταρχάς να αξιολογήσει αν όλες αυτές «οι περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα» βρίσκονται σε χειρότερη ή καλύτερη θέση από τη δική του καθώς και του προκαλεί αισθήματα σχετικής αποστέρησης καθώς η σύγκριση αυτή τον κάνει αναπόφευκτα

να ανακαλέσει όλα όσα στερείται σε σχέση με αυτούς που τοποθετούνται σε ανώτερα κλίμακα της κοινωνικοοικονομικής ιεραρχίας και γεννά μέσα του συναισθήματα που κυμαίνονται από την απόσυρση και την απογοήτευση μέχρι την οργή και την επιθετικότητα. Θυμίζουμε ότι η ερώτηση είναι η εξής: Σε σχέση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα, θεωρείτε ότι η δική σας οικογένεια είναι... και η απάντηση δίνεται βάσει μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (1= πολύ φτωχότερη...5= πολύ πλουσιότερη).

Η δεύτερη μέτρηση είναι η κυρίως κλίμακα προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας και αποτελείται από 10 ερωτήματα τα οποία αξιολογούν πόσο πιθανό θεωρούν οι συμμετέχοντες τον κίνδυνο μέσα στα επόμενα ένα με δυο χρόνια να αυξηθεί η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητά τους και να μειωθεί η όποια ευημερία έχουν μέχρι τώρα κατακτήσει. Τα υποκείμενα δεν καλούνται να απαντήσουν αν πρόκειται να χάσουν τη δουλειά τους ή να δουν το εισόδημά τους να περιορίζεται αλλά κατά πόσο φοβούνται ότι τέτοιες απειλές υπονομεύουν την κατάστασή τους. Η κατασκευή αυτής της κλίμακας βασίστηκε και πάλι, όπως και στην περίπτωση της πρώτης μέτρησης ευαλωτότητας που περιλαμβανόταν στη στάθμιση της ΖΤΠΙ στα ελληνικά, στη μέτρηση του προσλαμβανόμενου (οικονομικού) κινδύνου των Staerklé, Delay, Gianettoni και Roux (2007). Μετά από αντιστροφή των ερωτημάτων 5, 7 και 8 ο δείκτης εσωτερικής συνοχής της κλίμακας αυτής είναι $\alpha = .86$.

Η τρίτη μέτρηση είναι η ίδια κλίμακα προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας για τα παιδιά, όπως γίνεται αντιληπτή από τους ίδιους τους γονείς. Η κλίμακα περιλαμβάνει τα ίδια 10 ερωτήματα της παραπάνω μέτρησης, μόνο που αυτή τη φορά οι γονείς απαντούν τι φοβούνται για τα παιδιά τους κι όχι για τους ίδιους. Ο δείκτης εσωτερικής συνοχής της κλίμακας αυτής είναι $\alpha = .91$.

Ακολουθεί η τέταρτη μέτρηση ευαλωτότητας την οποία ονομάζουμε μέτρηση κοινωνικής κινητικότητας και σύγκρισης, όπου και πάλι εντοπίζουμε στοιχεία της θεωρίας της σχετικής αποστέρησης (βλέπε ερώτηση σύγκρισης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης

της οικογένειας). Αφού συμβουλευτήκαμε το δείκτη εσωτερικής συνοχής των οκτώ αρχικών ερωτημάτων, κρίναμε ότι το πρώτο («Στην ηλικία μου οι γονείς μου είχαν καταφέρει πολύ περισσότερα από εμένα») και το τρίτο («Σε μερικά χρόνια θα έχω καλύτερη κοινωνική θέση από αυτή των γονιών μου») θα έπρεπε να αφαιρεθούν από τις αναλύσεις γιατί έτσι ο δείκτης εσωτερικής συνοχής βελτιωνόταν σημαντικά ($\alpha = .73$). Τα τρία πρώτα ερωτήματα της κλίμακας αυτής («Στην ηλικία μου τα παιδιά μου θα έχουν καταφέρει πολύ περισσότερα από εμένα», «Σε μερικά χρόνια πιστεύω ότι θα έχω καλύτερη κοινωνική θέση από αυτή που έχω τώρα», «Σήμερα είμαι σε καλύτερη θέση από αυτήν που είχα πριν μερικά χρόνια») ισοδυναμούν με μια πίστη στην κοινωνική κινητικότητα και αντικατοπτρίζουν την πεποίθηση ότι το μέλλον ταυτίζεται με μια πρόοδο και μια βελτίωση και άρα ότι υπάρχουν ή μπορούν να βρεθούν τα απαραίτητα μέσα για να χτιστεί αυτό το μέλλον. Ενώ τα υπόλοιπα τρία ερωτήματα («Σε σχέση με άλλους Έλληνες είμαι σε καλύτερη θέση», «Σε σχέση με άλλους Ευρωπαίους είμαι σε καλύτερη θέση» και «Σε σχέση με άλλους ανθρώπους στον κόσμο είμαι σε καλύτερη θέση») αξιολογούν το πώς αυτοτοποθετείται το άτομο σε σχέση με ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, όπως οι υπόλοιποι Έλληνες, οι Ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος πληθυσμός του πλανήτη, δίνοντας μας μια ιδέα του πώς αναπαριστά το άτομο την κοινωνικοοικονομική κατάσταση εν γένει και κατ' επέκταση τη θέση του μέσα σε αυτήν.

Ακολουθεί μια πέμπτη μέτρηση η οποία αντιστοιχεί σε μια ερώτηση σχετικά με την έξοδο της Ελλάδας από την κρίση: «Σε ποιο έτος κατά τη γνώμη σας θα ανακάμψει η Ελληνική κοινωνία από την οικονομική κρίση;». Οι διαθέσιμες απαντήσεις είναι επτά και ξεκινούν από το 2011, ενώ ακολουθούν το 2012, το 2013, το 2015, το 2017, το 2019 και τελευταία επιλογή είναι η απάντηση «μετά το 2020». Να σημειώσουμε ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 2010.

Η έκτη μέτρηση ευαλωτότητας αφορά το βαθμό επιρροής από την κρίση. Περιλαμβάνει τέσσερα ερωτήματα που αποτυπώνουν την επίδραση της κρίσης στη ζωή του ατόμου. Για λόγους βελτίωσης της εσωτερικής συνοχής των μετρήσεων αλλά και νοηματικής

συνάφειας, αποφασίσαμε να χωρίσουμε την κλίμακα σε δυο σκέλη και να κρατήσουμε τα τρία πρώτα ερωτήματα μαζί (υλικές επιπτώσεις της κρίσης) ενώ το τελευταίο να αποτελέσει μια ξεχωριστή μέτρηση (συναισθηματική/ψυχική επίδραση της κρίσης). Τα τρία πρώτα ερωτήματα αφορούν τον αντικειμενικό αντίκτυπο της κρίσης στον τρόπο ζωής, το βιοτικό επίπεδο και τη δυνατότητα απόκτησης αγαθών παρουσιάζουν δείκτη εσωτερικής συνοχής $\alpha = .91$. Ακολουθεί το ερώτημα σχετικά με το πόσο η κρίση επηρέασε το αίσθημα ικανοποίησης κάποιου από τη ζωή του και το οποίο απαιτεί από το άτομο να προστρέξει στην αναπαραστασιακή κατασκευή της κρίσης και να επιστρατεύσει όλους τους ιδεολογικούς λόγους που έχει ακούσει να εκφέρονται πάνω στην κρίση για να διαμορφώσει την απάντησή του.

Η έβδομη μέτρηση αφορά την επιρροή της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών και αποτελείται από τα ίδια ακριβώς ερωτήματα τα οποία συνθέτουν το πρώτο σκέλος της παραπάνω κλίμακας και εκφράζουν τον αντίκτυπο της κρίσης στον τρόπο ζωής, το βιοτικό επίπεδο και τη δυνατότητα απόκτησης αγαθών, αυτή τη φορά για τα παιδιά. Η ερώτηση αυτή προσεγγίζει την πρόσληψη της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας μέσω των αγαθών, ευκαιριών και ανέσεων που είναι σε θέση οι γονείς να προσφέρουν στα παιδιά τους, μια πολύ ευαίσθητη διάσταση η οποία μπορεί ενδεχομένως να πάρει όρους επιτυχίας ή αποτυχίας για το ρόλο του γονέα από τους ενήλικες. Ο δείκτης εσωτερικής συνοχής για τα τρία αυτά ερωτήματα του αντίκτυπου της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών είναι $\alpha = .93$. Στη συνέχεια, οι γονείς καλούνται να απαντήσουν αν η κρίση έχει επηρεάσει το αίσθημα ικανοποίησης των παιδιών από τη ζωή τους και την ελπίδα και την αισιοδοξία τους για το μέλλον, επίσης πολύ σημαντική ερώτηση που μας δείχνει πόσο διεισδυτική μπορεί να είναι η διάσταση της ευαλωτότητας.

Ακολουθούν ερωτήσεις σχετικά με το πού θα προτιμούσαν οι συμμετέχοντες να κάνουν σπουδές τα παιδιά τους (στο εξωτερικό ή στην Ελλάδα), σε τι είδους εκπαιδευτικό ίδρυμα (Δημόσιο Πανεπιστήμιο ή Ιδιωτική Σχολή) και τι επάγγελμα θα ήθελαν να

ακολουθήσουν. Στη συνέχεια, καλούνται να απαντήσουν σε δημογραφικές ερωτήσεις: φύλο, ηλικία, τόπος γέννησης του ίδιου και των γονιών του, εθνικότητα, θρήσκευμα, τόπος διαμονής, μορφωτικό επίπεδο του συμμετέχοντα και των γονιών του (πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τεχνική εκπαίδευση, ανώτατη εκπαίδευση), επάγγελμα του συμμετέχοντα και των γονιών του, εργασιακό καθεστώς (πλήρες ωράριο, part-time, ανεργία, σύνταξη, οικιακά, διάλειμμα, άδεια), εργασιακός τομέας (ιδιωτικός, δημόσιος, εθελοντισμός) και ειδικός επαγγελματικός τομέας (παραδοσιακά βιομηχανικός, βιομηχανικός υψηλής τεχνολογίας, οικοδομές, υπηρεσίες, πωλήσεις/τουρισμός/εστίαση, εκπαίδευση/έρευνα, υγείας και πρόνοιας, ΜΚΟ, αγροτικός). Να επισημάνουμε ότι αυτό που δηλώνουν οι απαντήσεις σχετικά με τον τίτλο σπουδών, το επάγγελμα και τις ιδιαίτερες εργασιακές παραμέτρους αντιστοιχεί σε τελική ανάλυση ορισμένες συνθήκες ύπαρξης, εκείνες που διαμορφώνουν και επιτρέπουν τη συνθήκη της απόκτησης του συγκεκριμένου τίτλου σπουδών και της άσκησης του επαγγέλματος υπό το συγκεκριμένο εργασιακό καθεστώς.

Ακολουθεί η ερώτηση του ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος. Ο συμμετέχων καλείται να επιλέξει μεταξύ έξι απαντήσεων: κάτω από 10.000 ευρώ, 10.001-20.000, 20.001-30.000, 30.001-40.000, 40.001-50.000, πάνω από 50.001 ευρώ. Η ερώτηση για το ετήσιο οικογενειακό εισόδημα καθώς και το μορφωτικό επίπεδο που ακολουθεί αποτελούν μετρήσεις αντικειμενικής κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας και είναι χαρακτηριστικά δείγματα ταξινομητικών υπαγωγών, κλίμακες δηλαδή που κατατάσσουν τα άτομα και σε ευρύτερα κοινωνικά σύνολα και καθορίζουν τις συμβολικές κοινωνικές σχέσεις τους.

Οι δυο τελευταίες μετρήσεις αφορούν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, για τους ίδιους τους γονείς και για τα παιδιά τους. Οι μετρήσεις αποτελούνται κάθε μία από 15 δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου οι οποίες επιλέχθηκαν βάσει του κριτηρίου της αντισταθμιστικής εκμετάλλευσης του ελεύθερου χρόνου (ξεκούραση και αποφυγή κατανάλωσης ενέργειας και σιέψης) - π.χ. ξεκούραση, τηλεόραση, επισκέψεις σε συγγενείς

και φίλους, μαγαζιά, κ.λπ. - ή της συμπληρωματικής αξιοποίησής του (πολιτιστικές ενέργειες που απαιτούν νοητική επένδυση και προγενέστερη καλλιέργεια) - θέατρο, μουσείο, διάβασμα, πολιτική συμμετοχή, κ.λπ., διάκριση που αναλύσαμε στο θεωρητικό πλαίσιο (Friedmann, 1964). Αφ' ενός, συναντάμε τις δραστηριότητες εκείνες τηςσχόλης η πραγματοποίηση των οποίων απαιτεί την ύπαρξη ενός πολιτισμικού και υλικού κεφαλαίου. Το υλικό κεφάλαιο θα επιτρέψει την πρόσβαση στις δραστηριότητες αυτές (κινηματογράφος, θέατρα, εκδηλώσεις, αγορά βιβλίων, συνδρομή σε ομάδες γυμναστικής ή χορού) και το πολιτισμικό κεφάλαιο θα επιτρέψει την απόλαυσή τους (το διάβασμα ως αναψυχή κι όχι ως καταναγκασμός, η εμπλοκή στα κοινά και η παρακολούθηση εκδηλώσεων ή εκθέσεων ως κομμάτι ενός σχεδίου προσωπικής ανέλιξης). Αντίθετα, η δεύτερη κατηγορία συγκεντρώνει τις λεγόμενες «εύκολες» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, αυτές που δεν απαιτούν μεγάλη πνευματική εμπλοκή και κατανάλωση ενέργειας, αυτές που στόχο έχουν τη χαλάρωση, την ανεμελιά, την απομάκρυνση από την πραγματική ζωή της εργασίας. Πρόκειται για ανέξοδες δραστηριότητες (ξεκούραση στο σπίτι, τηλεόραση, επισκέψεις σε σπίτια φίλων ή συγγενών αντί για εξόδους όπου είναι υποχρεωτική κάποια κατανάλωση, βόλτα σε εμπορικούς δρόμους χωρίς απαραίτητα να κάνουν αγορές) ή για δραστηριότητες που αποσκοπούν στην εκτόνωση της συσσωρευμένης πίεσης της μέρας, όπως η νυχτερινή έξοδος για να ακούσουν τον αγαπημένο τους τραγουδιστή. Ο κάθε ερωτώμενος μπορούσε να επιλέξει μια έως επτά δραστηριότητες αρχικά για τον ίδιο κι έπειτα για τα παιδιά του.

Ερωτηματολόγιο παιδιών.

Αντίστοιχα, το ερωτηματολόγιο των παιδιών (βλ. επίσης Παράρτημα 5) απαρτίζεται κατ' αρχάς από την κλίμακα μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για παιδιά (βλέπε Δεύτερη Έρευνα).

Ακολουθούν έξι ερωτήματα τα οποία συναποτελούν την πρώτη μέτρηση, μια κλίμακα διαφοροποιημένης χρήσης του χρόνου του διαλείμματος και του χώρου του

προαυλίου που προσεγγίζει το ζήτημα του παιδικού παιχνιδιού και την εννοιολόγηση του ελεύθερου χρόνου στην παιδική ηλικία. Το παιχνίδι, μας λέει ο Χουίζινγκ (1989) στο *Homo ludens*, είναι μια χαλάρωση τόσο τακτικά επαναλαμβανόμενη που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής και λόγω της σημασίας του, της αξίας του και του ρόλου του αλλά και των περιορισμών του συνιστά μια κατεξοχήν πολιτισμική λειτουργία. Η κλίμακα αυτή εμπνέεται, κατ' αναλογία, από την αρχή της *διακριτικότητας* η οποία, σύμφωνα με τον Bourdieu (2002, σ. 93) είναι αυτή ακριβώς η αρχή επιλογής που οδηγεί τα εφοδιασμένα με υψηλό οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο άτομα να εντοπίσουν και να συγκρατήσουν όλα τα υφολογικά γνωρίσματα των αντικειμένων και μόνο όσα, όταν επανατοποθετηθούν στο σύμπαν των υφολογικών δυνατοτήτων, διακρίνουν έναν ιδιαίτερο τρόπο μεταχείρισης των επιλεγμένων στοιχείων. Στην περίπτωση μας, η αρχή της διακριτικότητας σημαίνει ότι τα παιδιά που πληρούν το εν λόγω κριτήριο θα διαμορφώνουν και μια πιο ενδελεχή και στη συνέχεια διαφοροποιημένη αντίληψη και, κατ' επέκταση, αξιοποίηση του χώρου και του χρόνου, έτσι που να τους θέτουν ουσιαστικά στην υπηρεσία των δραστηριοτήτων τις οποίες θέλουν να διεκπεραιώσουν εντός των πλαισίων τους. Για τα παιδιά αυτά, θα πρέπει ο χώρος και ο χρόνος να πληρούν τους όρους, τις απαιτήσεις και τις ιδιαίτερες προϋποθέσεις της προγραμματισμένης δραστηριότητας - εν προκειμένω, του παιχνιδιού, της ξεκούρασης, της συναναστροφής, κ.ά. - και να γίνονται εργαλεία στα χέρια τους αντί να ανάγονται σε ανυπέρβλητους και αμετάβλητους ετεροκαθορισμούς οι οποίοι θα επιβάλλουν όπως-όπως την εξέλιξη της δραστηριότητας. Υποθέτουμε ότι μια τέτοια αντιμετώπιση του χώρου και του χρόνου, μια τέτοια κοινωνικά μαθημένη συμπεριφορά είναι μια πρακτική που απορρέει από μια έντονη προσήλωση στην προγραμματισμένη, ελεγχόμενη και μεθοδική αντιμετώπιση του χρόνου και του χώρου, στον υπολογισμό των μελλοντικών συνεπειών των τωρινών βημάτων και στην αποστροφή για τις πρόχειρες, ανοργάνωτες και ευκαιριακές απολαύσεις, χαρακτηριστικά που μας υποδεικνύουν υψηλά επίπεδα Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και αντίστοιχα χαμηλά επίπεδα Παροντικών

προσανατολισμών, Ηδονιστικού και Μοιρολατρικού. Αντίστροφα, παιδιά που υστερούν στα παραπάνω κεφάλαια, δεν έχουν τη δυνατότητα να είναι τόσο απαιτητικά από αυτό που τους προσφέρεται προς αξιοποίηση και να προτείνουν τους δικούς τους τρόπους μεταχείρισης των μεταβλητών αυτών, πέρα από τις καθιερωμένες χρήσεις τους. Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν κατά πόσο επιβάλλουν τους όρους τους και τις προτιμήσεις τους στο χώρο και στο χρόνο που τους δίνονται, κατά πόσο ορίζουν αυστηρά τους ρόλους και τους κανόνες των παιχνιδιών τους, κατά πόσο υποτάσσουν τον αυθορμητισμό τους στο καλούπι του συνεργατικού σχεδιασμού και αντλούν ευχαρίστηση από την ίδια την οργάνωση του παιχνιδιού και όχι μόνο από την υλοποίησή του. Κάθε ερώτημα αντιστοιχεί σε ένα σύντομο σενάριο, μια μικρή υποθετική κατάσταση: οι συμμετέχοντες πρέπει να διαλέξουν μια από τις δύο εκδοχές αντιμετώπισης της κατάστασης αυτής, μία εκ των οποίων αντιστοιχεί στη διαφοροποιημένη και παρεμβατική αξιοποίηση και η άλλη στη μη διαφοροποιημένη και μη παρεμβατική χρήση του χώρου και του χρόνου.

Η δεύτερη μέτρηση αφορά τους στόχους και τις επιθυμίες που αποτελούν προτεραιότητα για τα παιδιά όταν μεγαλώσουν. Η μέτρηση αποτελείται από 15 ξεχωριστές επιθυμίες, μεταξύ των οποίων συναντάμε τις σπουδές, την καριέρα, τα χρήματα, τη διασημότητα, την υγεία, κ.ά. Τα παιδιά καλούνται να αξιολογήσουν καθεμία από αυτές τις επιθυμίες με τη βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert. Μετά τη συμπλήρωση της κλίμακας, τα παιδιά πρέπει να διαλέξουν τρεις από αυτούς τους στόχους οι οποίοι καταλαμβάνουν την πιο σημαντική θέση στις προσδοκίες τους και αποτελούν τις προτεραιότητές τους. Η λογική σχεδιασμού αυτής της μέτρησης στηρίζεται στην υπόθεση ότι αν ο χρόνος είναι κοινωνική έξη δεν μπορεί να αφήνει ανεπηρέαστες τις επιθυμίες και τους στόχους των παιδιών, παρά το γεγονός ότι σε ένα πρώτο επίπεδο θα μοιάζουν με ατομικές προδιαθέσεις του ατόμου. Σύμφωνα με το θεωρητικό μας υπόβαθρο, θα είναι πιο εύκολο για παιδιά με αυξημένα επίπεδα Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής να

προσανατολίστουν περισσότερο σε επιθυμίες που αντιστοιχούν σε προσωπική, επαγγελματική, ακαδημαϊκή και κοινωνική πραγμάτωση και λιγότερο σε επιθυμίες που εξασφαλίζουν μόνο μια ηδονιστικού, αισθητηριακού τύπου καταξίωση μέσα από χρήματα, ακριβά αποκτήματα, φήμη και ομορφιά. Αντίθετα, θα είναι κατά πάσα πιθανότητα ευκολότερο για παιδιά υποταγμένα στους αναπόδραστους ετεροκαθορισμούς ή στην έλξη του παρόντος να εναποθέτουν τις ελπίδες τους περισσότερο σε υλικές κατακτήσεις και στο κύρος εντυπωσιασμού που αποφέρουν αλλά να μην έχουν αποκτήσει τα απαραίτητα εφόδια για να προσανατολίστουν σε υψηλότερους και απαιτητικότερους στόχους.

Ακολουθεί η ερώτηση για το επάγγελμα που θα τους άρεσε να ακολουθήσουν και δημογραφικές ερωτήσεις για το φύλο, την ηλικία, τον τόπο γέννησης των ιδίων και των γονιών τους, τον αριθμό αδελφών, το επάγγελμα των γονιών. Οι μαθητές καλούνται επίσης να απαντήσουν αν η εργασία των γονιών τους είναι σταθερή ή όχι, αν μένουν άλλα άτομα στο σπίτι εκτός από τα βασικά μέλη της οικογένειας, αν έχουν δικό τους δωμάτιο κι αν όχι με ποιον το μοιράζονται, σε ποιον χώρο του σπιτιού και υπό ποιες συνθήκες κάνουν τα μαθήματά τους, αν στο σπίτι τους υπάρχουν διάφορα παιδαγωγικά και ψυχαγωγικά μέσα, όπως υπολογιστής, εγκυκλοπαίδειες, βιβλιοθήκη με εξωσχολικά βιβλία, playstation, κ.ά., αν παίρνουν χαρτζιλίκι και πώς το ξοδεύουν.

Η ερώτηση 12 αντιστοιχεί στη μέτρηση που αφορά τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και είναι ακριβώς η ίδια κλίμακα με αυτήν που απαντούν και οι γονείς για λογαριασμό των παιδιών τους.

Ακολουθεί η κλίμακα προσδοκώμενης επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή (ερώτηση 13), η οποία επίσης χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή της παιδικής κλίμακας. Τα επτά ερωτήματα της κλίμακας αυτής εκφράζουν ορισμένες επιθυμίες, όνειρα και στόχους που ταυτίζονται με μια επιτυχημένη και ικανοποιητική ζωή. Τα παιδιά καλούνται να αξιολογήσουν καθένα από αυτά με τη βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert οι βαθμίδες της οποίας κυμαίνονται από το «Εντελώς απίθανο να συμβεί (1)» μέχρι το «Πολύ

πιθανό να συμβεί (5)». Αν η υπόθεσή μας είναι σωστή και αν, όπως υποστηρίζει ο Bourdieu (1996) οι προσδοκίες, οι επιθυμίες κι οι ελπίδες ταυτίζονται σε τελική ανάλυση με τις αντικειμενικές συνθήκες και τους πραγματικούς περιορισμούς, τα παιδιά με ιδιαίτερα ανεπτυγμένη την αίσθηση της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής θα πρέπει να έχουν περισσότερη εμπιστοσύνη στην αποδοτικότητα των τωρινών κόπων τους και επομένως υψηλότερες προσδοκίες επιτυχίας και ικανοποίησης για την εξέλιξη της ζωής τους σε σχέση με παιδιά περισσότερο προσανατολισμένα στην ηδονιστική εκμετάλλευση ή στη μοιρολατρική υποχώρηση του παρόντος χρόνου, τα οποία αναμένουμε να είναι πιο μετριοφρόνα έως απαισιόδοξα ως προς την προσδοκώμενη επιτυχία τους στη ζωή και την ικανοποίηση που θα μπορέσουν να αντλήσουν από τα επιτεύγματά τους αυτά. Η κλίμακα προσδοκώμενης επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή αποτελούταν από τα παρακάτω ερωτήματα:

Να καταφέρεις να κάνεις το επάγγελμα που θέλεις.

Να μπορείς να αποκτήσεις όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.

Να είσαι ικανοποιημένος από τη ζωή σου.

Να πετύχεις τα πράγματα που θέλεις.

Να ασχολείσαι με όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.

Να κατακτήσεις τους στόχους που θέτεις και για τους οποίους παλεύεις.

Να βρεις μια καλή δουλειά.

Αξιοποίηση μετρήσεων.

Ερωτηματολόγιο Γονέων.

Για να μπορέσουμε να εξετάσουμε την υπόθεσή μας περί ύπαρξης διαφορετικών Χρονικών Προοπτικών σε περιβάλλοντα διαφορετικής κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας, έπρεπε το δείγμα μας να διχοτομηθεί σε δύο κατηγορίες ως προς αυτή τη διάσταση. Όπου η κατανομή των απαντήσεων του δείγματός μας το επέτρεπε, το διχοτομήσαμε με τη βοήθεια της διαμέσου αποκτώντας έτσι δυο ομάδες οι οποίες εξέφραζαν τις χαμηλές και

υψηλές βαθμολογίες της κλίμακας. Επειδή καθεμία από τις κλίμακες αξιολογεί μια πτυχή της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας είτε αυτή είναι η δυνατότητα κινητικότητας, είτε η απειλή για το μέλλον, είτε ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης, για λόγους σαφήνειας και ευχρηστίας, τα υποκείμενα χωρίζονται πάντοτε σε λιγότερο και περισσότερο ευάλωτα, με την κάθε κατηγορία να αναπαριστά τις χαμηλές και τις υψηλές βαθμολογίες στην κάθε κλίμακα ευαλωτότητας.

Η ερώτηση σύγκρισης της οικογενειακής οικονομικής κατάστασης και του αισθήματος σχετικής αποστέρησης βρίσκει το 54.4% ($n = 130$) των συμμετεχόντων γονιών να επιλέγουν την απάντηση 3 (όπως οι περισσότερες οικογένειες), μη επιτρέποντάς μας να διχοτομήσουμε το δείγμα μας σε λιγότερο και περισσότερο ευάλωτους. Θα εξεταστεί επομένως ως συνεχής μεταβλητή και τα δεδομένα της θα υποβληθούν σε ανάλυση γραμμικής παλινδρόμησης.

Όσον αφορά τη μέτρηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας, υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων των συμμετεχόντων στα δέκα ερωτήματα που απαρτίζουν την κλίμακα ($M = 3.03$). Υπολογίστηκε στη συνέχεια η διάμεσος ($Mdn = 2.9$) και βάσει αυτής το δείγμα μας χωρίστηκε σε λιγότερο ($n = 120$) και περισσότερο ευάλωτους ($n = 119$).

Η ίδια λογική εφαρμόστηκε και στην επόμενη μέτρηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας για τα παιδιά ($M = 3.46$), όπου η διάμεσος ($Mdn = 3.6$) χώρισε το δείγμα μας σε λιγότερο ($n = 128$) και περισσότερο ευάλωτους ($n = 111$).

Αναφορικά τώρα με τη μέτρηση κοινωνικής κινητικότητας και σύγκρισης, πάλι με τη βοήθεια του υπολογισμού του μέσου όρου των συμμετεχόντων στα ερωτήματα της κλίμακας ($M = 3.04$) και της διαμέσου ($Mdn = 3$) το δείγμα μας χωρίστηκε σε λιγότερο ($n = 118$) και περισσότερο ευάλωτους ($n = 121$).

Στην ερώτηση σχετικά με την έξοδο της Ελλάδας από την κρίση, η τελευταία επιλογή (μετά το 2020) συγκεντρώνει το 61% των απαντήσεων των υποκειμένων ($n = 111$)

οπότε δεν προσφέρεται για περαιτέρω ανάλυση.

Με τη μέθοδο διχοτόμησης του δείγματος βάσει της διαμέσου ($Mdn = 3.33$) των απαντήσεων των συμμετεχόντων στη μέτρηση για τις υλικές επιπτώσεις της κρίσης ($M = 3.39$), τα υποκείμενα χωρίστηκαν σε λιγότερο και περισσότερο επηρεασμένα από την οικονομική κρίση, δηλαδή σε λιγότερο ($n = 111$) και περισσότερο ευάλωτα ($n = 128$).

Στην περίπτωση της ερώτησης για τη συναισθηματική/ψυχική επίδραση της κρίσης, δηλαδή για την αλλαγή του αισθήματος ικανοποίησης από τη ζωή ($M = 3.27$), η διάμεσος των απαντήσεων των υποκειμένων ($Mdn = 3$) χώρισε το δείγμα μας πάλι σε δυο κατηγορίες, σε λιγότερο ($n = 123$) και περισσότερο ευάλωτους ($n = 116$).

Όσον αφορά τη μέτρηση για τις υλικές επιπτώσεις της κρίσης στα παιδιά των συμμετεχόντων ($M = 2.87$), η διάμεσος των απαντήσεων ($Mdn = 2.67$) χώρισε το δείγμα μας σε λιγότερο ($n = 117$) και περισσότερο ευάλωτους ($n = 122$).

Το ερώτημα για το ετήσιο οικογενειακό εισόδημα ($M = 3.33$) συγκεντρώνει απαντήσεις τις οποίες η διάμεσος ($Mdn = 3$) χώρισε σε δυο κατηγορίες λιγότερο ($n = 101$) και περισσότερο ευάλωτων ($n = 138$). Στον Πίνακα 11 παρουσιάζονται συγκεντρωτικά οι μέσοι όροι και οι διάμεσοι των απαντήσεων του συνολικού δείγματος καθώς και οι μέσοι όροι για τις κατηγορίες των λιγότερο και περισσότερο ευάλωτων υποκειμένων για κάθε μέτρηση και στον Πίνακα 12 παρουσιάζονται οι συσχετίσεις μεταξύ των μετρήσεων ευαλωτότητας.

Στατιστικά Στοιχεία των Μετρήσεων Ευαλωτότητας.

Μετρήσεις επίδρασης ευαλωτότητας στις Χρονικές Προοπτικές	Συνολικό Δείγμα (N=239)		Λιγότερο Ευάλωτοι		Περισσότερο Ευάλωτοι	
	Μέσος όρος (Τυπική Απόκλιση)	Διάμεσος	Αριθμός Υποκειμένων	Μέσος όρος (Τυπική Απόκλιση)	Αριθμός Υποκειμένων	Μέσος όρος (Τυπική Απόκλιση)
Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα	3.03 (0.99)	2.90	n= 120	2.21 (0.48)	n= 119	3.85 (0.63)
Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα Παιδιών	3.46 (1.01)	3.60	n= 128	2.67 (0.66)	n= 111	4.36 (0.39)
Κοινωνική Κινητικότητα και Κοινωνική Σύγκριση	3.04 (0.81)	3.00	n= 118	2.40 (0.55)	n= 118	3.69 (0.42)
Οικονομική επίδραση κρίσης	3.39 (1.17)	3.33	n= 111	2.34 (0.62)	n= 128	4.31 (0.64)
Ψυχολογική επίδραση κρίσης	3.27 (1.37)	3.00	n= 123	2.12 (0.84)	n= 116	4.49 (0.50)
Οικονομική επίδραση κρίσης στα παιδιά	2.87 (1.25)	3.00	n= 117	1.82 (0.56)	n= 122	3.88 (0.84)
Ετήσιο Οικογενειακό Εισόδημα	3.33 (0.87)	3.00	n= 138	2.69 (0.48)	n= 101	4.19 (0.42)

Συσχετίσεις των Μετρήσεων Ευαλωτότητας.

Μετρήσεις Ευαλωτότητας	Προσλαμβανόμενη Ευαλωτότητα	Προσλαμβανόμενη Ευαλωτότητα Παιδιών	Κινητικότητα και Σύγκριση	Οικονομική επίδραση κρίσης	Ψυχολογική επίδραση κρίσης	Οικονομική επίδραση κρίσης στα παιδιά	Ετήσιο Οικογενειακό Εισόδημα	Σύγκριση Οικογένειας
Προσλαμβανόμενη Ευαλωτότητα		.719**	-.307**	.313**	.073	.307**	-.131*	-.328**
Προσλαμβανόμενη Ευαλωτότητα Παιδιών			-.372**	.317**	.063	.348**	-.088	-.271**
Κινητικότητα και Σύγκριση				-.240**	-.134*	-.248**	.041	.209**
Οικονομική επίδραση κρίσης					.470**	.769**	-.024	-.141*
Ψυχολογική επίδραση κρίσης						.329**	.054	-.128*
Οικονομική επίδραση κρίσης στα παιδιά							-.061	-.162*
Ετήσιο Οικογενειακό Εισόδημα								.505**
Σύγκριση Οικογένειας								

** $p < .01$, * $p < .05$

Όσον αφορά τώρα τις μετρήσεις των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, για να διαπιστώσουμε αν πράγματι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων ταυτίζονται με μια διπολική αναπαράσταση της κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου κι αν όντως διακρίνουν μεταξύ των εύκολων, ξεκούραστων δραστηριοτήτων τηςσχόλης και των ποιοτικά «ανώτερων» και «καλλιεργημένων» ασχολιών, υποβάλαμε τα δεδομένα μας σε μια παραγοντική ανάλυση. Η

ανάλυση (KMO = .80) ανέδειξε δυο παράγοντες ένας εκ των οποίων ($\alpha = .72$, ιδιοτιμή = 3.61, ποσοστό ερμηνευόμενης διακύμανσης = 19.94%). συγκεντρώνει πέντε ερωτήματα τα οποία περιγράφουν τις εξής δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου: διάβασμα βιβλίων και εφημερίδων, πολιτιστικά δρώμενα (θέατρο, εκθέσεις, εκδηλώσεις), φυσική άσκηση ή χορός, κινηματογράφος και δραστηριοποίηση σε ζητήματα που αφορούν τη γειτονιά ή το δήμο. Ο δεύτερος παράγοντας ($\alpha = .59$, ιδιοτιμή = 1.63, ποσοστό ερμηνευόμενης διακύμανσης = 14.99%) συγκεντρώνει πέντε ερωτήματα τα οποία αυτή τη φορά αντιστοιχούν στις εξής δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου: ξεκούραση, τηλεόραση, επισκέψεις σε φίλους και συγγενείς, νυχτερινή έξοδος στο μαγαζί όπου εμφανίζεται κάποιος αγαπημένος τραγουδιστής και βόλτα στα μαγαζιά. Κρίνοντας επομένως από την εσωτερική συνοχή και τη νοηματική συνάφεια που παρουσιάζουν οι δυο αυτοί παράγοντες, βλέπουμε ότι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τη διχοτομητική γραμμή που οριοθετεί, αφ' ενός, τησχόλη εκείνη η οποία θεάται ως μια ευκαιρία εμπλουτισμού της γενικής παιδείας του ατόμου και προσωπικής ανέλιξης, όπου δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου συχνά χαρακτηρίζονται ως «βαριές», «δύσκολες» ή «κιουραστικές» χάρη στο πολιτισμικό κεφάλαιο που τις καθιστά προσιτές και ευκαταίες, γίνονται πηγή απόλαυσης και αναψυχής και, αφ' ετέρου, τησχόλη εκείνη που είναι απελευθερωμένη από κάθε προσπάθεια και αδυνατεί να ταυτίσει τον ελεύθερο χρόνο με εκπαιδευτικές ή πολιτισμικές δραστηριότητες.

Για καθεμία από αυτές τις δυο κατηγορίες δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου δεν υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων των υποκειμένων αλλά το άθροισμα των επιλεγμένων προτάσεων. Επομένως, κάθε συμμετέχων συγκέντρωσε σε καθεμία από τις κατηγορίες μια βαθμολογία από 0 έως 5, ανάλογα με το πόσες από τις επιλογές της είχε προτιμήσει.

Ερωτηματολόγιο Παιδιών.

Πέρα από την κλίμακα μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής η οποία θα χρησιμοποιηθεί για την εξέταση της υπόθεσης περί κοινωνικής αναπαραγωγής της χρονικής προοπτικής, οι υπόλοιπες μετρήσεις του παιδικού ερωτηματολογίου καλούνται να εξετάσουν την τέταρτη και τελευταία υπόθεση σύμφωνα με την οποία οι Χρονικές Προοπτικές έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν συγκεκριμένες πρακτικές οι οποίες εκδηλώνονται ως κοινωνικές προδιαθέσεις του ατόμου. Θα αξιοποιήσουμε τρεις μετρήσεις: τη διαφοροποιημένη χρήση του χώρου και του χρόνου, τις επιθυμίες και την προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή. Αν η χρονική προοπτική, ως κομμάτι της κοινωνικής αναπαραστάσης του χρόνου, αναπαράγεται κοινωνικά, παρατηρείται με συστηματικότητα στις ομόλογες μορφές και τροποποιήσεις της και αν παράγει κοινωνικές πρακτικές στις οποίες οι άνθρωποι εκδηλώνουν τις προδιαθέσεις που τους έχουν κληροδοτήσει οι βιοτικές συνθήκες τους, εμπίπτει καθ' όλα στον ορισμό της κοινωνικής έξης κατά τον Bourdieu.

Από τα ερωτήματα της μέτρησης της διαφοροποιημένης χρήσης του χώρου και του χρόνου, υπολογίσαμε το άθροισμα των απαντήσεων που εκφράζουν την πρακτική αυτή με αποτέλεσμα κάθε παιδί να συγκεντρώνει μια βαθμολογία από 0 (απουσία διαφοροποιημένης χρήσης του χώρου και του χρόνου) έως 6 (υψηλή τάση διαφοροποιημένης χρήσης του χώρου και του χρόνου).

Οι επιθυμίες που τα παιδιά προβάλλουν στην ενήλικη ζωή τους, καταλογογραφημένες βάσει της δικής μας θεωρητικής διχοτομητικής λογικής ταξινομητικών πρακτικών των διαφορετικών ειδών κοινωνικής καταξίωσης και επιτυχίας, υποβλήθηκαν σε μια παραγοντική ανάλυση για να διαπιστώσουμε κατά πόσο η παραπάνω διχοτομητική γραμμή σκέψης αποτελεί κομμάτι του αναπαραστασιακού κόσμου των παιδιών. Η ανάλυση ($KMO = .76$) ανέδειξε δυο παράγοντες: τις επιθυμίες που αντιστοιχούν στους κοινωνικά επιθυμητούς στόχους που προωθούνται από την οικογένεια και το σχολείο (σπουδές, καριέρα, υγεία, κ.ά.) και χαρακτηρίζουν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και τις επιθυμίες που σκιαγραφούν ένα ευχάριστο, ανέμελο, εύπορο μέλλον (χρήματα, δημοσιότητα,

ομορφιά, κ.ά.), ένα άλλο είδος κοινωνικής επίτευξης προμοδοτούμενο από χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Συγκεκριμένα, ο πρώτος παράγοντας ($\alpha = .72$, ιδιοτιμή = 3.50, ποσοστό ερμηνεύμενης διακύμανσης = 23.34%) συγκεντρώνει έξι ερωτήματα τα οποία εκφράζουν τις παρακάτω επιθυμίες: να σπουδάσω αυτό που επιθυμώ, να είμαι υγιής, να κάνω τους δικούς μου περήφανους, να γνωρίσω ενδιαφέροντες ανθρώπους, να διατηρήσω τις φίλιες μου, να έχω τα προσόντα για να κάνω καριέρα. Βλέπουμε ότι οι επιθυμίες αυτές αντιστοιχούν σε μια κοινωνική, οικονομική και προσωπική ανέλιξη, ίδιον χαρακτηριστικό των λιγότερο ευάλωτων στρωμάτων, όπου τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να θέτουν υψηλούς μακροπρόθεσμους στόχους και να απαιτούν από τη μελλοντική πορεία τους να τους αποδώσει τους καρπούς των κόπων τους. Ο δεύτερος παράγοντας ($\alpha = .77$, ιδιοτιμή = 2.71, ποσοστό ερμηνεύμενης διακύμανσης = 18.06%) συγκεντρώνει εννιά ερωτήματα τα οποία αυτή τη φορά αντιστοιχούν σε μια διαφορετικού είδους κοινωνική αναγνώριση και επιτυχία, η οποία είναι πιο προσιτή σε κοινωνικοοικονομικά στρώματα που δεν έχουν την ευχέρεια να θέσουν υψηλούς εκπαιδευτικούς κι επαγγελματικούς στόχους και αρκούνται σε σύμβολα κοινωνικού στάτους όπως ένα ακριβό αυτοκίνητο, πολλά χρήματα, προσεγμένη εμφάνιση, μια ευρεία παρέα στην οποία να είναι δημοφιλείς κ.ά.: να γυρίσω τον κόσμο, να κάνω διακοπές στην Ελλάδα με τους φίλους μου, να βρω το σύντροφο της ζωής μου, να βγάλω πολλά λεφτά, να γίνω διάσημος, να έχω δικό μου αυτοκίνητο, να κάνω ένα καλύτερο επάγγελμα από αυτό των γονιών μου, να φύγω από το σπίτι μου, να βελτιώσω την εμφάνισή μου. Αξιολογώντας την εσωτερική συνοχή και τη νοηματική συνάφεια που παρουσιάζουν οι δυο αυτοί παράγοντες, θεωρούμε ότι επαληθεύουν τη διάκριση πρακτικών βάσει της οποίας σχεδιάστηκε η μέτρηση αυτή. Θα δούμε στη συνέχεια με ποιες Χρονικές Προοπτικές σχετίζονται οι δυο αυτές κατηγορίες επιθυμιών.

Η τρίτη μέτρηση η οποία αποτυπώνει κοινωνικές πρακτικές στις οποίες ωθούνται τα παιδιά από το κοινωνικό περιβάλλον τους είναι η κλίμακα προσδοκώμενης επιτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή. Για κάθε παιδί υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων του

στα επιμέρους ερωτήματα της κλίμακας.

Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων χωρίζεται σε τρία σκέλη, αντίστοιχα με τις τρεις ερευνητικές υποθέσεις: καταρχάς, διερευνάται η σχέση της Χρονικής Προοπτικής, ως κοινωνιοψυχολογικής μεταβλητής, με τις κοινωνικοοικονομικές οροεξαρτήσεις που δημιουργεί η ευαλωτότητα· κατά δεύτερον, διερευνάται η σχέση των Χρονικών Προοπτικών των γονιών και των παιδιών και πιο συγκεκριμένα, η ικανότητα πρόβλεψης των Χρονικών Προοπτικών που υιοθετούν τα παιδιά βάσει των Χρονικών Προοπτικών που ενστερνίζονται οι γονείς τους, και κατ' επέκταση το κοινωνικό περιβάλλον προέλευσής τους· κατά τρίτον, διερευνάται η δυνατότητα των Χρονικών Πρακτικών, ως κοινωνικές έξεις διαμορφωμένες εντός συγκεκριμένων βιοτικών υφών, να γεννούν (ή να εκπληρώνουν) συγκεκριμένες διαθέσεις οι οποίες ενσαρκώνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές. Στον Πίνακα 13, βλέπουμε ορισμένα στατιστικά στοιχεία για τις Χρονικές Προοπτικές των παιδιών και των γονιών.

Άλλη μια χρήσιμη παρατήρηση έχει να κάνει με τις ενδοσυσχετίσεις των πέντε Χρονικών Προοπτικών. Βλέπουμε δηλαδή να επαναλαμβάνεται το πρότυπο που είχε αναδείξει και η στάθμιση της κλίμακας ΖΤΠΙ στα ελληνικά: το Ηδονιστικό Παρόν παρουσιάζει θετικές συσχετίσεις με το Μοιρολατρικό Παρόν ($r = .21^*$) και με το Αρνητικό Παρελθόν ($r = .15^{**}$) και αρνητική συσχέτιση με το Μέλλον ($r = -.35^{**}$). Το Μοιρολατρικό Παρόν παρουσιάζει και αυτό αρνητική συσχέτιση με το Μέλλον ($r = -.29^{**}$). Το Μέλλον, από την άλλη πλευρά, εκτός από τις αρνητικές συσχετίσεις που παρουσιάζει με τις δυο διαστάσεις του Παρόντος, παρουσιάζει επίσης στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση με το Θετικό Παρελθόν ($r = .23^{**}$) και αρνητική με το Αρνητικό Παρελθόν ($r = -.29^{**}$). Η συσχέτιση μεταξύ Θετικού και Αρνητικού Παρελθόντος είναι κι αυτή αρνητική (r

= -.16*). Σε σύγκριση με τον φοιτητικό πληθυσμό που χρησιμοποιήθηκε για τη στάθμιση της κλίμακας στα ελληνικά, βλέπουμε ότι η συσχέτιση μεταξύ Θετικού Παρελθόντος και Μοιρολατρικού Παρόντος σε καμία από τις δυο περιπτώσεις δεν είναι στατιστικά σημαντική (εξαιρετικά χαμηλή και στην αρχική κατασκευή της ZTPI) αλλά, επιπλέον, στην περίπτωση του συγκεκριμένου δείγματος γονιών δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ Θετικού Παρελθόντος και Ηδονιστικού Παρόντος ούτε Μοιρολατρικού Παρόντος και Αρνητικού Παρελθόντος. Ενδεχομένως, με την ηλικία, το παρελθόν τείνει να επηρεάζει σε μικρότερο βαθμό τις χρονικές προοπτικές του παρόντος.

Πίνακας 13

Δείκτες Εσωτερικής Συνοχής, Μέσοι Όροι και Τυπικές Αποκλίσεις για τις Χρονικές Προοπτικές Παιδιών και Γονιών.

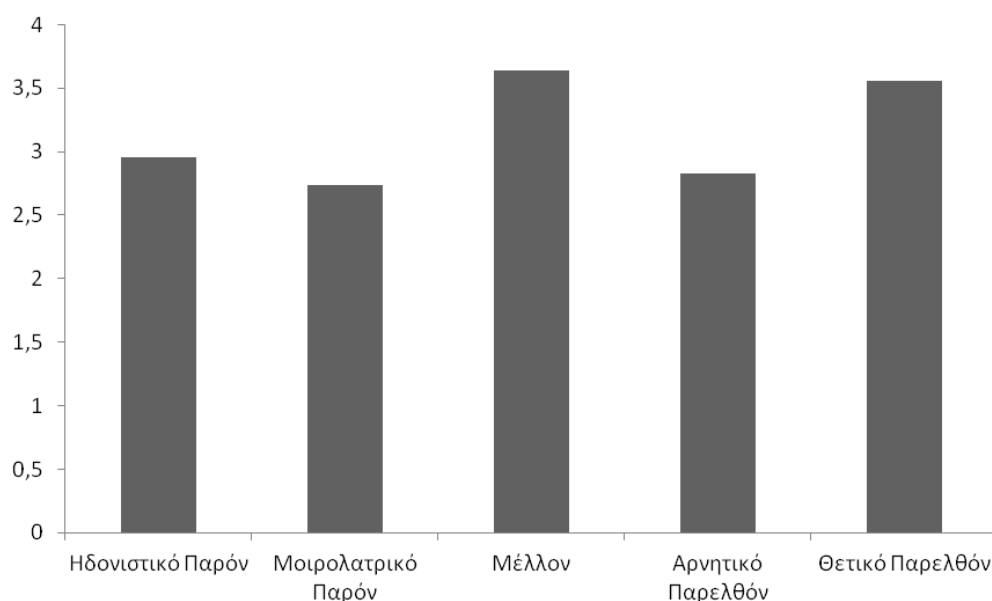
	Χρονικές Προοπτικές	Δείκτης Συνοχής Alpha)	Εσωτερικής (Cronbach's	Μέσος Όρος	Τυπική Απόκλιση
Παιδιά	Ηδονιστικό Παρόν	.72		2.51	.88
	Μοιρολατρικό Παρόν	.80		2.18	.91
	Μέλλον	.75		3.32	.92
	Αρνητικό Παρελθόν	.80		3.30	1.01
	Θετικό Παρελθόν	.86		3.76	1.13
Γονείς	Ηδονιστικό Παρόν	.92		2.96	.94
	Μοιρολατρικό Παρόν	.73		2.74	.98
	Μέλλον	.86		3.64	.79
	Αρνητικό Παρελθόν	.85		2.83	.88
	Θετικό Παρελθόν	.82		3.56	.85

Χρονική Προοπτική και Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα.

Τα πρώτα αποτελέσματα που θα παρουσιάσουμε καλούνται να επαληθεύσουν ή να διαψεύσουν την υπόθεση σύμφωνα με την οποία η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, στην αντιληπτή και στην αντικειμενική διάστασή της, επηρεάζει τις Χρονικές Προοπτικές, ευνοώντας την ανάπτυξη ή αναχαιτίζοντας την εξέλιξη κάποιων από αυτές. Όλες οι αναλύσεις διακύμανσης (ANOVAs) που θα παρουσιαστούν προκύπτουν από μεικτά παραγοντικά σχέδια 2 x 5 (2 επίπεδα ευαλωτότητας x 5 Χρονικές Προοπτικές) με τον πρώτο παράγοντα μεταξύ υποκειμένων (λιγότερο *vs.* περισσότερο ευάλωτοι συμμετέχοντες) και τον δεύτερο παράγοντα εντός υποκειμένων (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν).

Πριν περάσουμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων των αναλύσεων διακύμανσης, θα δείξουμε την κύρια επίδραση των Χρονικών Προοπτικών για να γνωρίσουμε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του δείγματός μας. Η ανάλυση επαναλαμβανόμενων μετρήσεων στη Χρονική Προοπτική των γονιών (πέντε διαστάσεις) μας έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική κύρια επίδραση της Χρονικής Προοπτικής, $F(4, 952) = 52.05, p < .001, \eta^2 = .179$. Οι συγκρίσεις των μέσων όρων των Χρονικών Προοπτικών (Paired-samples T Tests) έδειξαν ότι οι διαφορές τους είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο $p < .001$ και για το ζεύγος Ηδονιστικό Παρόν - Μοιρολατρικό Παρόν, $t(238) = 2.83, p = .005$, όχι όμως και για τα ζεύγη Ηδονιστικό Παρόν - Αρνητικό Παρελθόν ($p = .082$), Μοιρολατρικό Παρόν - Αρνητικό Παρελθόν ($p = .287$) και Μέλλον - Θετικό Παρελθόν ($p = .268$). Όπως βλέπουμε στο Σχήμα 2, οι γονείς που συμμετείχαν στην έρευνά μας παρουσιάζουν ισχυρότερη Θετική ($M = 3.56, SD = 0.85$) παρά Αρνητική ($M = 2.83, SD = 0.88$) αντιμετώπιση του παρελθόντος τους, $t(238) = -8.66, p < .001$, σχεδόν ίδια επίπεδα Παρόντος Ηδονισμού ($M = 2.96, SD = 0.94$) και Μοιρολατρίας ($M = 2.74, SD = 0.98$), αλλά το επίπεδο Μελλοντικού προσανατολισμού ($M = 3.64, SD = 0.79$) υπερβαίνει αυτό του Ηδονιστικού Παρόντος, $t(238) = -7.37, p < .001$, καθώς και αυτό του Μοιρολατρικού Παρόντος,

$t(238) = -10.01, p < .001$.

Σχήμα 2. Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για τους γονείς (N=239).

Επίδραση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της οικογένειας στις Χρονικές

Προοπτικές.

Πριν περάσουμε στα αποτελέσματα των αναλύσεων διακύμανσης, θα σταθούμε στην πρώτη μέτρηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας που είναι η ερώτηση σύγκρισης της οικογενειακής οικονομικής θέσης και σχετικής αποστέρησης την οποία δεν μπορούσαμε να χειριστούμε ως κατηγορική μεταβλητή αλλά αναλύσαμε ως συνεχή μεταβλητή με ανάλυση γραμμικής παλινδρόμησης. Το μοντέλο που χρησιμοποιήσαμε είχε ως προβλεπτική μεταβλητή τη σύγκριση της οικογενειακής κατάστασης και εξαρτημένες μεταβλητές καθεμία από τις πέντε Χρονικές Προοπτικές. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η αξιολόγηση της οικογενειακής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης μπορεί να προβλέψει τις απαντήσεις στους παράγοντες Ηδονιστικό Παρόν, $\beta = -.361, t(-5.955), p < .001$, με

ερμηνευόμενο ποσοστό διακύμανσης $R^2_{Adj} = .126$, $F(1, 238) = 35.46$, $p < .001$, Μοιρολατρικό Παρόν, $\beta = -.226$, $t(-3.569)$, $p < .001$, με ερμηνευόμενο ποσοστό διακύμανσης $R^2_{Adj} = .051$, $F(1, 238) = 12.74$, $p < .001$ και Μέλλον, $\beta = .441$, $t(7.571)$, $p < .001$, με ερμηνευόμενο ποσοστό διακύμανσης $R^2_{Adj} = .191$, $F(1, 238) = 57.32$, $p < .001$. Αντίθετα, βλέπουμε ότι η αξιολόγηση της οικογενειακής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης σε σύγκριση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα δεν ερμηνεύει στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων στις Χρονικές Προοπτικές Αρνητικό και Θετικό Παρελθόν. Σύμφωνα και με την υπόθεσή μας όσο καλύτερη κρίνεται η οικογενειακή κατάσταση σε σχέση με άλλες οικογένειες και όσο χαμηλότερη προσλαμβάνεται η ευαλωτότητα και η αστάθεια της θέσης της, τόσο υψηλότερη είναι η Χρονική Προοπτική του Μέλλοντος και τόσο χαμηλότερα το Ηδονιστικό και το Μοιρολατρικό Παρόν. Αντίθετα, το παρελθόν, είτε αρνητική είτε θετική είναι η αποτίμησή του, δε φαίνεται να εξαρτάται από την αξιολόγηση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της οικογένειας.

Επίδραση της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας στις Χρονικές Προοπτικές.

Μια ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα (λιγότερο vs. περισσότερο εύαλωτοι συμμετέχοντες) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν), εκτός από την κύρια επίδραση της Χρονικής Προοπτικής που αναλύθηκε παραπάνω (σελίδα 162), έδειξε ότι υπάρχει επίσης στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 5.64$, $p < .001$, $\eta_p^2 = .023$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1,$

238) = 6.49, $p = .011$, Μοιρολατρικό Παρόν $F(1, 238) = 15.37$, $p < .001$, Μέλλον $F(1, 238) = 5.96$, $p = .015$ και Αρνητικό Παρελθόν $F(1, 238) = 4.365$, $p = .038$, σε όλες δηλαδή εκτός από το Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες που θεωρούν ότι βρίσκονται σε πιο ευάλωτη κοινωνικοοικονομική θέση, παρουσιάζουν υψηλότερο προσανατολισμό, ηδονιστικό και μοιρολατρικό, προς το παρόν και ισχυρότερη αρνητική εικόνα του παρελθόντος, αλλά και χαμηλότερο μελλοντικό προσανατολισμό σε σύγκριση με τους γονείς που θεωρούν ότι είναι λιγότερο ευάλωτοι (βλ. Πίνακα 14).

Πίνακας 14

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα.

Προσλαμβανόμενη Κοινωνικοοικονομική Ευαλωτότητα	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτοι ($n= 120$)	2.81 ($SD= 0.08$)	2.50 ($SD= 0.09$)	3.76 ($SD= 0.07$)	2.71 ($SD= 0.08$)	3.54 ($SD= 0.08$)
Περισσότερο ευάλωτοι ($n= 119$)	3.12 ($SD= 0.09$)	2.98 ($SD= 0.09$)	3.52 ($SD= 0.07$)	2.95 ($SD= 0.08$)	3.60 ($SD= 0.08$)

Επίδραση της προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας των παιδιών στις Χρονικές Προοπτικές.

Η επόμενη μέτρηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας αφορά τα παιδιά των συμμετεχόντων. Μια ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα των παιδιών (λιγότερο *vs.* περισσότερο ευάλωτα παιδιά) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν), εκτός από την κύρια επίδραση της Χρονικής Προοπτικής που αναλύθηκε παραπάνω (σελίδα 162), έδειξε ότι υπάρχει επίσης στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 4.85$, $p = .001$, $\eta_p^2 = .020$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης

για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν, $F(1, 238) = 5.79, p = .017$, Μοιρολατρικό Παρόν $F(1, 238) = 9.68, p = .002$ και Μέλλον $F(1, 238) = 6.62, p = .011$ αλλά όχι των μέσων όρων στις διαστάσεις Αρνητικό Παρελθόν και Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες που θεωρούν ότι η μελλοντική κοινωνικοοικονομική θέση των παιδιών τους είναι πιο επίφοβη έχουν υψηλότερο προσανατολισμό, ηδονιστικό και μοιρολατρικό, προς το παρόν και πολύ ασθενέστερη μελλοντική χρονική προοπτική σε σύγκριση με τους γονείς που φοβούνται λιγότερο τις κοινωνικοοικονομικές απειλές που μέλλεται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά τους (βλ. Πίνακα 15).

Πίνακας 15

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη την προσλαμβανόμενη κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα των παιδιών τους.

Ευαλωτότητα παιδιών	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτα ($n = 128$)	2.83 ($SD = 0.08$)	2.56 ($SD = 0.09$)	3.76 ($SD = 0.07$)	2.80 ($SD = 0.08$)	3.58 ($SD = 0.08$)
Περισσότερο ευάλωτα ($n = 111$)	3.12 ($SD = 0.09$)	2.95 ($SD = 0.09$)	3.50 ($SD = 0.07$)	2.87 ($SD = 0.08$)	3.55 ($SD = 0.08$)

Επίδραση της πρόσληψης της κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής σύγκρισης στις Χρονικές Προοπτικές.

Η επόμενη μέτρηση αφορά την πρόσληψη των δυνατοτήτων κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής σύγκρισης. Μια ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή την προσλαμβανόμενη κινητικότητα και σύγκριση (λιγότερο *vs.* περισσότερο ευάλωτοι συμμετέχοντες) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν), εκτός από την κύρια επίδραση της Χρονικής Προοπτικής που αναλύθηκε παραπάνω (σελίδα 162), έδειξε ότι υπάρχει επίσης στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση

μεταξύ τους, $F(4, 948) = 2.99, p = .018, \eta_p^2 = .012$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των γονιών αποκλειστικά στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1, 238) = 4.52, p = .005$ και Μέλλον $F(1, 238) = 8.10, p = .005$. Όλες οι υπόλοιπες διαφορές μέσων όρων δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Με άλλα λόγια, οι συμμετέχοντες που θεωρούν ότι η κοινωνικοοικονομική θέση των ίδιων και των παιδιών τους θα αλλάξει προς το καλύτερο κι ότι ήδη έχει γνωρίσει μια ανέλιξη σε σχέση με την προηγούμενη κατάστασή τους αλλά επίσης αναγνωρίζουν την κατάστασή τους ως λιγότερο ευάλωτη και απειλούμενη σε σχέση με την ιεραρχική θέση την οποία κατέχουν οι υπόλοιποι Έλληνες, οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι καθώς και το σύνολο του πληθυσμού έχουν υψηλότερο μελλοντικό προσανατολισμό και χαμηλότερο ηδονιστικό παροντικό προσανατολισμό σε σύγκριση με τους γονείς που δεν περιμένουν η κοινωνικοοικονομική κατάσταση των ίδιων και των παιδιών τους να βελτιωθεί, δε θεωρούν ότι σε σχέση με το παρελθόν κατάφεραν να ανέλθουν κοινωνικοοικονομική βαθμίδα, ούτε πιστεύουν ότι βρίσκονται σε ευνοϊκότερη κατάσταση από αυτήν στην οποία βρίσκονται τα προαναφερθέντα κοινωνικά σύνολα (βλ. Πίνακα 16).

Πίνακας 16

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη ευάλωτοτητα όσον αφορά τη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας και σύγκρισης με άλλες ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Κοινωνική κινητικότητα και σύγκριση	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτοι ($n = 121$)	2.83 ($SD = 0.09$)	2.69 ($SD = 0.09$)	3.78 ($SD = 0.07$)	2.80 ($SD = 0.08$)	3.60 ($SD = 0.08$)
Περισσότερο ευάλωτοι ($n = 118$)	3.09 ($SD = 0.08$)	2.79 ($SD = 0.09$)	3.49 ($SD = 0.07$)	2.80 ($SD = 0.08$)	3.60 ($SD = 0.08$)

Επίδραση της οικονομικής κρίσης στις Χρονικές Προοπτικές.

Η επόμενη μέτρηση με την οποία θα ασχοληθούμε είναι ο αντίκτυπος της κρίσης σε

ορισμένες βασικές συνιστώσες της καθημερινής ζωής, με άλλα λόγια οι υλικές επιπτώσεις της κρίσης. Μια ακόμη ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή την επίδραση της οικονομικής κρίσης (λιγότερο *vs.* περισσότερο ευάλωτοι συμμετέχοντες) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν) έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 10.46, p < .001, \eta_p^2 = .042$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1, 238) = 14.44, p < .001$, Μοιρολατρικό Παρόν $F(1, 238) = 21.35, p < .001$, Μέλλον $F(1, 238) = 12.17, p = .001$ και Αρνητικό Παρελθόν $F(1, 238) = 16.99, p < .001$, σε όλες δηλαδή εκτός από το Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες οι οποίοι θεωρούν ότι βρέθηκαν σε πιο ευάλωτη και επισφαλής κοινωνικοοικονομική κατάσταση λόγω της οικονομικής κρίσης, μοιάζουν περισσότερο επικεντρωμένοι, με ηδονιστικό και μοιρολατρικό τρόπο, προς το παρόν και αξιολογούν πιο αρνητικά το παρελθόν τους, αλλά επίσης παρουσιάζουν και χαμηλότερο μελλοντικό προσανατολισμό σε σύγκριση με τους γονείς εκείνους που θεωρούν ότι η οικονομική κρίση τους κατέφερε πιο ελαφρύ πλήγμα (βλ. Πίνακα 17).

Πίνακας 17

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη ευαλωτότητα όσον αφορά τις υλικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης.

Υλικές επιπτώσεις της κρίσης	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτοι (n= 111)	2.72 (SD= 0.09)	2.44 (SD= 0.09)	3.82 (SD= 0.07)	2.58 (SD= 0.08)	3.51 (SD= 0.08)
Περισσότερο ευάλωτοι (n= 128)	3.17 (SD= 0.08)	3.00 (SD= 0.09)	3.45 (SD= 0.07)	3.04 (SD= 0.08)	3.61 (SD= 0.08)

Συναισθηματική επίδραση της οικονομικής κρίσης στις Χρονικές Προοπτικές.

Η πέμπτη μέτρηση αφορά τη συναισθηματική επίδραση της κρίσης. Μια ακόμη ανάλυση

διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή τη συναισθηματική επίδραση της οικονομικής κρίσης (λιγότερο *vs.* περισσότερο ευάλωτοι συμμετέχοντες) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν) έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 7.75, p < .001, \eta_p^2 = .032$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1, 238) = 13.64, p < .001$, Μοιρολατρικό Παρόν $F(1, 238) = 8.10, p = .005$, Μέλλον $F(1, 238) = 7.69, p = .006$ και Αρνητικό Παρελθόν $F(1, 238) = 20.19, p < .001$, σε όλες δηλαδή εκτός από το Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες οι οποίοι αισθάνονται λιγότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους λόγω της οικονομικής κρίσης, προσανατολίζονται περισσότερο προς το παρόν, από ηδονιστική και μοιρολατρική σκοπιά, αξιολογούν πιο αρνητικά το παρελθόν τους και παρουσιάζουν ασθενέστερο μελλοντικό προσανατολισμό σε σύγκριση με τους γονείς εκείνους που θεωρούν ότι η οικονομική κρίση επηρέασε σε μικρότερο βαθμό το αίσθημα ικανοποίησής τους από τη ζωή (βλ. Πίνακα 18).

Πίνακας 18

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη ευαλωτότητα όσον αφορά τη συναισθηματική επίδραση της οικονομικής κρίσης.

Συναισθηματική επίδραση της κρίσης	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτοι ($n= 123$)	2.75 ($SD= 0.083$)	2.57 ($SD= 0.087$)	3.77 ($SD= 0.070$)	2.59 ($SD= 0.076$)	3.54 ($SD= 0.077$)
Περισσότερο ευάλωτοι ($n= 116$)	3.19 ($SD= 0.086$)	2.92 ($SD= 0.090$)	3.50 ($SD= 0.072$)	3.08 ($SD= 0.079$)	3.59 ($SD= 0.079$)

Η επίδραση της πρόσληψης του αντίκτυπου της οικονομικής κρίσης για τα παιδιά στις Χρονικές Προοπτικές.

Η τελευταία μέτρηση προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας είναι η αξιολόγηση των υλικών επιπτώσεων της κρίσης στα παιδιά των συμμετεχόντων. Πάλι με μια ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή την πρόσληψη του αντίτυπου της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών (λιγότερο *vs.* περισσότερο εύαλτοι συμμετέχοντες) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν) είδαμε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 11.286, p < .001, \eta_p^2 = .045$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1, 238) = 10.57, p = .001$, Μοιρολατρικό Παρόν $F(1, 238) = 12.04, p < .001$, Μέλλον $F(1, 238) = 7.37, p < .001$ και Αρνητικό Παρελθόν $F(1, 238) = 16.12, p < .001$, σε όλες δηλαδή εκτός από το Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες οι οποίοι θεωρούν ότι τα παιδιά τους βρέθηκαν σε πιο εύαλτη και επισφαλή κοινωνικοοικονομική κατάσταση λόγω της οικονομικής κρίσης, είναι αυτοί που προσανατολίζονται περισσότερο στο ηδονιστικό παρόν, υποκύπτουν περισσότερο στο μοιρολατρικό παρόν, αξιολογούν πιο αρνητικά το παρελθόν τους, αλλά επίσης παρουσιάζουν και χαμηλότερο μελλοντικό προσανατολισμό σε σύγκριση με τους γονείς εκείνους που θεωρούν ότι η οικονομική κρίση δεν άλλαξε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των παιδιών τους (βλ. Πίνακα 19).

Πίνακας 19

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερη και υψηλότερη ευαλωτότητα

όσον αφορά τις υλικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά τους.

Υλικές επιπτώσεις της κρίσης στα παιδιά	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Λιγότερο ευάλωτοι ($n= 117$)	2.75 ($SD= 0.08$)	2.51 ($SD= 0.09$)	3.82 ($SD= 0.07$)	2.56 ($SD= 0.08$)	3.61 ($SD= 0.08$)
Περισσότερο ευάλωτοι ($n= 122$)	3.17 ($SD= 0.08$)	2.96 ($SD= 0.08$)	3.47 ($SD= 0.07$)	3.08 ($SD= 0.08$)	3.52 ($SD= 0.08$)

Επίδραση του ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος στις Χρονικές Προοπτικές.

Περνάμε τώρα σε μια μέτρηση αντικειμενικής κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας και συγκεκριμένα στο ετήσιο οικογενειακό εισόδημα. Μια ανάλυση διακύμανσης 2x5 με ανεξάρτητη μεταβλητή το ετήσιο οικογενειακό εισόδημα (υψηλότερο *vs.* Χαμηλότερο εισόδημα) κι εξαρτημένες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών (Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν, Μέλλον, Θετικό Παρελθόν, Αρνητικό Παρελθόν) έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, $F(4, 948) = 5.39, p < .001$, $\eta_p^2 = .022$. Μονοδιάστατες αναλύσεις διακύμανσης για κάθε Χρονική Προοπτική έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων των δυο κατηγοριών συμμετεχόντων γονιών στις Χρονικές Προοπτικές Ηδονιστικό Παρόν $F(1, 238) = 13.00, p < .001$ και Μέλλον $F(1, 238) = 8.56, p < .001$ αλλά όχι στις Χρονικές Προοπτικές Μοιρολατρικό Παρόν, Αρνητικό Παρελθόν και Θετικό Παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες οι οποίοι λαμβάνουν χαμηλότερο ετήσιο οικογενειακό εισόδημα και ανήκουν, με άλλα λόγια, στην πιο ευάλωτη κοινωνικοοικονομική κατηγορία παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα μελλοντικού προσανατολισμού και υψηλότερα επίπεδα ηδονιστικού παροντικού προσανατολισμού σε σχέση με αυτούς που αμείβονται καλύτερα και τοποθετούνται στην κατηγορία των λιγότερο ευάλωτων και παρουσιάζουν υψηλότερες

βαθμολογίες στη Χρονική Προοπτική Μέλλον σε αντίθεση με το Ηδονιστικό Παρόν όπου οι βαθμολογίες τους είναι χαμηλότερες (βλ. Πίνακα 20).

Πίνακας 20

Μέσοι όροι των πέντε Χρονικών Προοπτικών για γονείς με χαμηλότερο και υψηλότερο οικογενειακό εισόδημα.

Ετήσιο οικογενειακό εισόδημα	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Χαμηλότερο εισόδημα (n= 138)	3.15 (SD= 0.08)	2.84 (SD= 0.08)	3.51 (SD= 0.07)	2.82 (SD= 0.07)	3.61 (SD= 0.07)
Υψηλότερο εισόδημα (n= 101)	2.71 (SD= 0.09)	2.60 (SD= 0.09)	3.81 (SD= 0.08)	2.83 (SD= 0.09)	3.51 (SD= 0.08)

Οι διαστάσεις επομένως που μας απασχολούν ιδιαίτερα, το Μέλλον και στον αντίποδά του, στις μέρες μας τουλάχιστον, το Ηδονιστικό Παρόν αντιπαρατίθενται καθρεφτιζόμενα σε μια κατεξοχήν υλική ανισότητα, μια από τις πιο έκδηλες κατηγοριές υπαγωγές, το οικονομικό εισόδημα και τη ρεαλιστική και συμβολική κατάταξη που αυτό σηματοδοτεί σε ένα επαπειλούμενο ή ένα λιγότερο επίφοβο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

Κοινωνική αναπαραγωγή των Χρονικών Προοπτικών.

Το δεύτερο σκέλος της υπόθεσης εργασίας αφορά την ομολογία της Χρονικής Προοπτικής εντός περιβαλλόντων με κοινά βιοτικά ύψη, την κοινωνική αναπαραγωγή των σχημάτων και δομών Χρονικής Προοπτικής εντός συγκεκριμένων κοινωνικών οροεξαρτήσεων, και, εφόσον θεωρούμε τη Χρονική Προοπτική μια μετρήσιμη και παρατηρήσιμη πτυχή της κοινωνικής αναπαράστασης του χρόνου, η υπόθεση αυτή θίγει, κατ' αναλογία φυσικά, και την αναπαραγωγή των κοινωνικών αναπαραστάσεων του χρόνου. Τα παρακάτω αποτελέσματα θα προσπαθήσουν να επαληθεύσουν τη σχέση μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών των παιδιών και των γονιών τους. Αν όπως ισχυριζόμαστε, ο χρόνος είναι μια κοινωνική έξη, θα πρέπει να αναπαράγεται ομόλογα εντός διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών υλικών και συμβολικών συνθηκών και θα πρέπει να υπάρχει μια συστηματική επανάληψη των μοτίβων των Χρονικών Προοπτικών μεταξύ γονιών και παιδιών διότι ακριβώς βιώνουν καθημερινά τις ίδιες συνθήκες βιοτικού ύψους και αυτοπροσδιορίζονται ή ετεροπροσδιορίζονται ως μέλη μιας συγκεκριμένης βαθμίδας της ιεραρχικής κοινωνικοοικονομικής κλίμακας. Ας εξετάσουμε κατ' αρχάς τις συσχετίσεις μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών των παιδιών και των γονιών για να διαπιστώσουμε μεταξύ ποιων από τις πέντε διαστάσεις της εγχειρηματοποιημένης χρονικότητας παρατηρείται κάποια σύνδεση. Βλέπουμε από τον Πίνακα 21 ότι παρουσιάζονται θετικές συσχετίσεις μεταξύ των Χρονικών Προοπτικών Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν και Μέλλον των γονιών και των παιδιών. Παράλληλα το Ηδονιστικό Παρόν των γονιών παρουσιάζει θετική συσχέτιση με το Μοιρολατρικό Παρόν των παιδιών και αρνητική με το Μέλλον τους, όπως ακριβώς και το Μοιρολατρικό Παρόν των γονιών. Αντίθετα, η Μελλοντική Χρονική Προοπτική των γονιών παρουσιάζει αρνητικές συσχετίσεις με τις δυο παροντικές διαστάσεις, Ηδονιστικό και Μοιρολατρικό Παρόν, της Χρονικής Προοπτικής των παιδιών. Οι διαστάσεις του Αρνητικού και του Θετικού Παρελθόντος των γονιών δεν παρουσιάζουν καμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση με καμία από τις Χρονικές Προοπτικές των παιδιών εκτός από μια μόνο στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο Θετικό Παρελθόν των γονιών

και το Αρνητικό Παρελθόν των παιδιών, όσο δηλαδή θετικότερη εικόνα διατηρούν από το παρελθόν τους οι γονείς τόσο ασθενέστερη είναι η αρνητική αναπαράσταση του παρελθόντος από τα παιδιά. Παρατηρούμε επίσης ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο Μοιρολατρικό Παρόν των γονιών και το Θετικό Παρελθόν των παιδιών, δηλαδή όσο οι γονείς ορθώνουν ένα φαταλιστικό τείχος μεταξύ των προσπαθειών τους και της καθημερινότητάς τους, τόσο περισσότερο τα παιδιά τους μεγαλώνουν διατηρώντας μια αρνητική εικόνα για την παιδική ηλικία τους.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι όσο πιο ισχυρή είναι η ηδονιστική και μοιρολατρική αντιμετώπιση του παρόντος από τους γονείς, τόσο πιο υψηλά εμφανίζονται τα επίπεδα αυτών των δυο Χρονικών Προοπτικών και στα παιδιά ενώ αντίθετα τόσο πιο χαμηλό είναι το αντίστοιχο επίπεδο της μελλοντικής προοπτικής που αναπτύσσουν. Από την άλλη πλευρά, παιδιά με γονείς επικεντρωμένους στο μέλλον και ικανούς να θυσιάσουν ορισμένες εφήμερες απολαύσεις για να πετύχουν καλύτερες μελλοντικές επενδύσεις αναπτύσσουν και τα ίδια την ικανότητα να προγραμματίζουν το μέλλον τους και μια θετική κι ευχάριστη εικόνα των πρόσφατων εμπειριών τους ενώ αντιμετωπίζουν λιγότερο το παρόν τους με όρους άμεσου ηδονισμού ή παραίτησης και μοιρολατρίας.

Στη συνέχεια, θα ελέγξουμε με τη βοήθεια του υποδείγματος της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης τη σχέση μεταξύ Χρονικών Προοπτικών γονιών και παιδιών. Θα δούμε δηλαδή συγκεκριμένα αν οι Χρονικές Προοπτικές των γονιών του δείγματός μας μπορούν να λειτουργήσουν ως προβλεπτικοί παράγοντες για τις Χρονικές Προοπτικές των παιδιών. Στην ανάλυση αυτή, η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η χρονικότητα των γονιών και η εξαρτημένη μεταβλητή είναι η χρονικότητα των παιδιών, κι όταν λέμε χρονικότητα εννοούμε τις πέντε διαστάσεις της εγχειρηματοποιημένης Χρονικής Προοπτικής. Επομένως, το μοντέλο πολλαπλής παλινδρόμησης που θα εφαρμόσουμε εξετάζει την ικανότητα πρόβλεψης των ανεξάρτητων μεταβλητών (Χρονικές Προοπτικές γονιών) επί καθεμίας από

τις εξαρτημένες μεταβλητές (Χρονικές Προοπτικές παιδιών).

Πίνακας 21

Συσχετίσεις μεταξύ των πέντε Χρονικών Προοπτικών γονιών και παιδιών.

Γονείς

Χρονικές Προοπτικές Παιδιών	Χρονικές Προοπτικές Γονιών	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον	Αρνητικό Παρελθόν	Θετικό Παρελθόν
Ηδονιστικό Παρόν		.202**	.223**	-.293**	.004	-.054
Μοιρολατρικό Παρόν		.324**	.229**	-.409**	-.059	.018
Μέλλον		-.315**	-.189**	.279**	-.027	.003
Αρνητικό Παρελθόν		-.060	.043	-.044	-.044	-.138*
Θετικό Παρελθόν		-.031	-.175**	.136*	-.026	-.010

** $p < .01$, * $p < .05$

Όσον αφορά τον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν, η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης δείχνει ότι οι πέντε προβλεπτικές μεταβλητές (πέντε Χρονικές Προοπτικές των γονιών) εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στον παράγοντα αυτόν ($R^2_{Adj} = .109$, $F(5, 238) = 6.80$, $p < .001$) και συγκεκριμένα, οι βαθμολογίες των γονιών στις υποκλίμακες του Μέλλοντος, $\beta = -.25$, $t(-3.647)$, $p < .001$ και του Μοιρολατρικού Παρόντος, $\beta = .15$, $t(2.388)$, $p = .018$, είναι αυτές που σχετίζονται με τις απαντήσεις των παιδιών στον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν. Οι απαντήσεις των γονιών στις υποκλίμακες του Ηδονιστικού Παρόντος, του Αρνητικού και του Θετικού Παρελθόντος δε σχετίζονται με τις απαντήσεις των παιδιών στον παράγοντα Ηδονιστικό Παρόν στο συγκεκριμένο δείγμα. Με άλλα λόγια, όσο λιγότερο αναπτυγμένος είναι ο μελλοντικός χρονικός προσανατολισμός στους γονείς και όσο πιο υψηλή η φαταλιστική αντιμετώπιση του παρόντος, τόσο πιο υψηλές θα είναι οι βαθμολογίες των παιδιών τους στον παράγοντα της

ηδονιστικής αντιμετώπισης του παρόντος.

Το ίδιο μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη τώρα μεταβλητή το Μοιρολατρικό Παρόν των παιδιών δείχνει ότι οι πέντε Χρονικές Προοπτικές των γονιών εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στον παράγοντα αυτόν ($R^2_{Adj} = .25$, $F(5, 238) = 16.89$, $p < .001$) και συγκεκριμένα, οι βαθμολογίες των γονιών στις υποκλίμακες του Μέλλοντος, $\beta = -.20$, $t(-6.165)$, $p < .001$, του Ηδονιστικού Παρόντος, $\beta = .194$, $t(3.313)$, $p = .001$, οριακά του Μοιρολατρικού Παρόντος ($\beta = .12$, $t(2.003)$, $p = .046$) και του Αρνητικού Παρελθόντος ($\beta = -.19$, $t(2.003)$, $p = .001$) μας δίνουν τη δυνατότητα να προβλέψουμε τον παροντικό φαταλισμό των παιδιών. Μόνο οι απαντήσεις των γονιών στον παράγοντα του Θετικού Παρελθόντος δε σχετίζονται με τις απαντήσεις των παιδιών στο Μοιρολατρικό Παρόν. Όσο λιγότερο αναπτυγμένος είναι ο μελλοντικός χρονικός προσανατολισμός και η αρνητική αντιμετώπιση του παρελθόντος στους γονείς και όσο πιο υψηλή η φαταλιστική και ηδονιστική αντιμετώπιση του παρόντος, τόσο πιο υψηλές θα είναι οι βαθμολογίες των παιδιών τους στον παράγοντα της μοιρολατρικής αντιμετώπισης του παρόντος.

Το ίδιο μοντέλο παλινδρόμησης με ανεξάρτητες μεταβλητές τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών και εξαρτημένη μεταβλητή το Μέλλον των παιδιών δείχνει ότι οι απαντήσεις των γονιών εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στον παράγοντα του μελλοντικού προσανατολισμού ($R^2_{Adj} = .131$, $F(5, 238) = 8.18$, $p < .001$) και συγκεκριμένα, οι βαθμολογίες των γονιών στις διαστάσεις του Μέλλοντος, $\beta = .21$, $t(3.012)$, $p = .003$ και του Ηδονιστικού Παρόντος, $\beta = -.23$, $t(-3.635)$, $p < .001$ είναι αυτές που σχετίζονται με τις απαντήσεις των παιδιών στον παράγοντα Μέλλον. Οι υπόλοιπες τρεις διαστάσεις (Μοιρολατρικό Παρόν, Αρνητικό Παρελθόν, Θετικό Παρελθόν) δεν επηρεάζουν τις απαντήσεις των παιδιών στη συγκεκριμένη Χρονική Προοπτική. Όσο ισχυρότερος είναι ο μελλοντικός χρονικός προσανατολισμός των γονιών και όσο

ασθενέστερη η ηδονιστική απομύζηση του παρόντος εκ μέρους τους, τόσο υψηλότερο μελλοντικό προσανατολισμό θα μπορέσουν να αναπτύξουν και τα παιδιά.

Οι αναλύσεις παλινδρόμησης που πραγματοποιήθηκαν με ανεξάρτητες μεταβλητές το Θετικό και το Αρνητικό Παρελθόν των παιδιών μας δείχνουν ότι καμία από τις Χρονικές Προοπτικές των γονιών δεν εξηγεί κάποιο στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στους δυο αυτούς παράγοντες.

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι τα επίπεδα Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής των γονιών μας δίνουν πληροφορίες για τα αντίστοιχα επίπεδα των παιδιών στις διαστάσεις Ηδονιστικό Παρόν, Μοιρολατρικό Παρόν και Μέλλον. Το Μοιρολατρικό Παρόν των γονιών μας δίνει πληροφορίες για τις διαστάσεις Ηδονιστικό Παρόν και Μέλλον των παιδιών ενώ βάσει του Ηδονιστικού Παρόντος των γονιών μπορούμε να εκτιμήσουμε τα επίπεδα Μοιρολατρικού Παρόντος και Μέλλοντος των παιδιών. Επομένως, οι Χρονικές Προοπτικές των γονιών μπορούν να προβλέψουν τα επίπεδα ορισμένων Χρονικών Προοπτικών των παιδιών και μάλιστα στην κατεύθυνση που υποστηρίζει η υπόθεσή μας, δηλαδή ο μελλοντικός προσανατολισμός των γονιών προβλέπει θετικά την ικανότητα μελλοντικού προγραμματισμού των παιδιών και αρνητικά τις παροντικές επικεντρώσεις τους ενώ η ηδονιστική και η μοιρολατρική αντιμετώπιση του παρόντος εκ μέρους των γονιών προβλέπουν αρνητικά την ικανότητα αναμονής ετεροχρονισμένων οφελών και εργατικότητας με μακροπρόθεσμες βλέψεις των παιδιών και θετικά τη διαμόρφωση φαταλιστικής και αισθησιοκεντρικής αντιμετώπισης του παρελθόντος, αντίστοιχα.

Η Χρονική Προοπτική ως γενεσιουργός έξη κοινωνικών πρακτικών.

Στη συνέχεια θα δούμε τη γραμμή ανάλυσης να παίρνει διαφορετική κατεύθυνση. Η μέτρηση των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου από το ερωτηματολόγιο των γονιών, η μέτρηση του διαφοροποιημένου χώρου και χρόνου και η αξιολόγηση των επιθυμιών και στόχων της ενήλικης ζωής από το ερωτηματολόγιο των παιδιών θα χρησιμοποιηθούν εδώ όχι ως προβλεπτικές μεταβλητές αλλά ως προβλεπόμενοι παράγοντες από τη Χρονική Προοπτική. Με τη βοήθεια των τριών αυτών μετρήσεων θα προσπαθούμε να ενισχύσουμε συμπληρωματικά την τέταρτη υπόθεση της προβληματικής μας: αν ο χρόνος είναι έξυ, θα πρέπει, όπως μας λέει ο Bourdieu, να είναι απόρροια του κοινωνικού συστήματος ταξινόμησης και ταυτόχρονα μια γενεσιουργός αρχή ταξινομήσιμων πρακτικών, δηλαδή να αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες προδιαθέσεις οι οποίες οδηγούν σε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές τις οποίες με τη σειρά τους θα συναντάμε συστηματικά σε συγκεκριμένα βιοτικά ύψη. Θέλουμε δηλαδή να δούμε αν οι Χρονικές Προοπτικές μπορούν να προβλέψουν την εκπληρωμένη προδιάθεση της εξοικείωσης κάποιου με τις ευκολότερες απολαύσεις ή τις πιο απαιτητικές ψυχαγωγικές δραστηριότητες, για τη διαφοροποιημένη αντίληψη και χρήση του χώρου και του χρόνου ή για την αδιαφοροποίητη αξιοποίησή τους, για στοχοθεσία καριέρας, πνευματικής ανέλιξης και μακροπρόθεσμων πλάνων ή για βραχύχρονα σχέδια άμεσης απόκτησης αγαθών, φήμης και απόλαυσης.

Ελεύθερος χρόνος (γονείς).

Βλέπουμε ότι αν επιχειρήσουμε με μια ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης για να ελέγξουμε την προβλεπτική ισχύ των πέντε Χρονικών Προοπτικών στην πρώτη κατηγορία των πιο «ποιοτικών» και απαιτητικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, διαπιστώνουμε ότι εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό της διακύμανσης των αποτελεσμάτων στη μέτρηση αυτή, $R^2_{Adj} = .199$, $F(5, 238) = 12.79$, $p < .001$ και

προβλέπουν τις εν λόγω δραστηριότητες, συγκεκριμένα οι διαστάσεις Ηδονιστικό Παρόν, $\beta = -.23, t(-3.706), p < .001$, Μοιρολατρικό Παρόν, $\beta = -.29, t(-4.892), p < .001$ και Μέλλον, $\beta = .24, t(3.880), p < .001$.

Θα περάσουμε στη συνέχεια στη δεύτερη κατηγορία δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, αυτές που αντιστοιχούν κατά κανόνα στο φτωχότερο πολιτισμικό και, συνεπώς, οικονομικό κεφάλαιο. Το ίδιο μοντέλο ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης με προβλεπτικές μεταβλητές τις πέντε Χρονικές Προοπτικές και εξαρτημένη μεταβλητή τη δεύτερη κατηγορία δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου μας δείχνει ότι οι Χρονικές Προοπτικές εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό της διακύμανσης των αποτελεσμάτων στη μέτρηση αυτή $R^2_{Adj} = .255, F(5, 238) = 17.27, p < .001$ και προβλέπουν τις εν λόγω δραστηριότητες, συγκεκριμένα οι διαστάσεις Ηδονιστικό Παρόν, $\beta = .36, t(6.278), p < .001$, Μοιρολατρικό Παρόν, $\beta = .28, t(4.728), p < .001$. και Μέλλον, $\beta = -.17, t(1.684), p = .007$.

Θα περάσουμε στη συνέχεια στις μετρήσεις που απαντήθηκαν από τα παιδιά του δείγματός μας για να διερευνήσουμε τη σχέση που διατηρούν οι Χρονικές Προοπτικές τους με τις κοινωνικές πρακτικές μέσω των οποίων αλληλεπιδρούν με άλλα άτομα και ομάδες στο κοινωνικό πεδίο.

Τέσσερις αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης διερευνούν την υπόθεση αυτή. Οι προβλεπτικές μεταβλητές του μοντέλου παλινδρόμησης που χρησιμοποιείται κάθε φορά είναι πάντοτε οι κλίμακες των πέντε Χρονικών Προοπτικών των παιδιών.

Διαφοροποιημένη χρήση του χώρου του προαυλίου και του χρόνου του διαλείμματος.

Η πρώτη ανάλυση εξετάζει τη σχέση των πέντε Χρονικών Προοπτικών με την εξαρτημένη μεταβλητή της διαφοροποιημένης χρήσης του χώρου και του χρόνου και μας δείχνει ότι ερμηνεύουν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στην κλίμακα αυτή, $R^2_{Adj} = .217, F(5, 238) = 14.22, p < .001$) και συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι ο παράγοντας Ηδονιστικό Παρόν ($\beta = -.26, t(-4.692), p < .001$) προβλέπει αρνητικά την αντίστοιχη βαθμολογία ενώ οι παράγοντες Μέλλον ($\beta = .17, t(2.967), p = .006$) και Θετικό Παρελθόν ($\beta = .17, t(3.385), p = .008$) έχουν θετική προβλεπτική ισχύ πάνω της. Βλέπουμε με άλλα λόγια ότι η ικανότητα διαφοροποιημένης, παρεμβατικής και εξατομικευμένης (με την έννοια της προσαρμογής στις εκάστοτε ανάγκες) αντίληψης και αξιοποίησης του χώρου και του χρόνου σχετίζεται με υψηλά επίπεδα Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και χαμηλά επίπεδα Παροντικού Ηδονισμού, όπως ακριβώς προέβλεπε η υπόθεσή μας.

Επιθυμίες και στόχοι για την ενήλικη ζωή.

Η δεύτερη ανάλυση παλινδρόμησης εξετάζει αυτή τη φορά τη σχέση των πέντε Χρονικών Προοπτικών με εξαρτημένη μεταβλητή την πρώτη κατηγορία επιθυμιών ανέλιξης και καταξίωσης και μας δείχνει ότι ερμηνεύουν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών στην υποκλίμακα αυτή, $R^2_{Adj} = .193, F(5, 238) = 12.41, p < .001$) και συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι ο παράγοντας Μέλλον ($\beta = .17, t(2.733), p = .007$) καθώς και το Θετικό Παρελθόν ($\beta = .35, t(5.300), p < .001$) προβλέπουν θετικά την προδιάθεση των παιδιών προς το κινήγι τέτοιων στόχων.

Η τρίτη ανάλυση παλινδρόμησης αφορά τη δεύτερη κατηγορία επιθυμιών που παραπέμπουν σε ένα οικονομικά εξασφαλισμένο και ευχάριστο μέλλον. Βλέπουμε ότι οι ίδιες ανεξάρτητες μεταβλητές (οι πέντε Χρονικές Προοπτικές) εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών σε αυτή την κατηγορία επιθυμιών, $R^2_{Adj} = .163, F(5, 238) = 10.30, p < .001$) και συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι

παράγοντες Ηδονιστικό Παρόν ($\beta = .20$, $t(3.113)$, $p = .002$) και Αρνητικό Παρελθόν ($\beta = .30$, $t(4.634)$, $p < .001$) προβλέπουν θετικά την προδιάθεση των παιδιών προς το κνήγι τέτοιων στόχων.

Συνοψίζοντας, οι επιθυμίες που συνδυάζουν μόρφωση, καριέρα, υγεία και αποδοχή από τους σημαντικούς άλλους σχετίζονται με υψηλή ικανότητα μελλοντικού προγραμματισμού αλλά και αποταμίευση θετικών εμπειριών από το παρελθόν, χαρακτηριστικά που όπως είδαμε είναι εντονότερα στα λιγότερο ευάλωτα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Αντίθετα, οι επιθυμίες που έχουν περισσότερο να κάνουν με σημεία καταναλωτικού κύρους σχετίζονται με υψηλά επίπεδα ηδονιστικής απομύζησης του παρόντος και αποκόμισης αρνητικών εμπειριών των παιδιών από το πρόσφατο παρελθόν τους.

Προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή.

Η τελευταία ανάλυση παλινδρόμησης εξετάζει την προβλεπτική ισχύ των πέντε Χρονικών Προοπτικών των παιδιών πάνω στην προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή τους. Τα αποτελέσματά της μας δείχνουν ότι οι πέντε Χρονικές Προοπτικές εξηγούν ένα στατιστικά σημαντικό ποσοστό της βαθμολογίας των παιδιών στη μέτρηση αυτή, $R^2_{Adj} = .319$, $F(5, 238) = 23.27$, $p < .001$) και συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι παράγοντες Ηδονιστικό Παρόν ($\beta = -.12$, $t(-2.005)$, $p = .046$) και Μοιρολατρικό Παρόν ($\beta = -.24$, $t(-4.018)$, $p < .001$) προβλέπουν αρνητικά την προσδοκώμενη επιτυχία των στόχων που θέτουν και την ικανοποίηση που ελπίζουν να αντλήσουν από τη ζωή τους ενώ το Μέλλον προβλέπει θετικά, επαληθεύοντας την υπόθεσή μας, τη διάσταση αυτή ($\beta = .38$, $t(6.505)$, $p < .001$).

Τι γεννά τις πρακτικές: η ευαλωτότητα ή οι ίδιες οι Χρονικές Προοπτικές;

Διαπιστώσαμε ότι γνωρίζοντας τις βαθμολογίες των ατόμων στις κλίμακες των Χρονικών Προοπτικών μπορούμε να προβλέψουμε σε ένα βαθμό ορισμένες κοινωνικές πρακτικές τους: τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των γονιών, τη διαφοροποιημένη αντίληψη και χρήση του χώρου και του χρόνου και την προσδοκώμενη επιτυχία και ικανοποίηση των παιδιών. Γνωρίζουμε επίσης όμως ότι οι Χρονικές Προοπτικές επηρεάζονται από τις βαθμολογίες των υποκειμένων στις μετρήσεις ευαλωτότητας. Εύλογα λοιπόν αναρωτιόμαστε αν η επίδραση των Χρονικών Προοπτικών στις κοινωνικές πρακτικές που αναφέραμε δεν οφείλεται στην ίδια την ευαλωτότητα. Θα ελέγξουμε λοιπόν το ρόλο της ευαλωτότητας ως παρεμβαινουσας μεταβλητής στη σχέση Χρονικών Προοπτικών-κοινωνικών πρακτικών για να διαπιστώσουμε τη βαρύτητά της. Για να μπορούμε να αποδώσουμε στη Χρονική προοπτική μια ισχύ έξης που παράγει πρακτικές, πρέπει η ισχύς αυτή να μην ερμηνεύεται εξ ολοκλήρου από την επίδραση της ευαλωτότητας. Ιδανικά, θα πρέπει να διαμεσολαβείται από την ευαλωτότητα γιατί αυτή είναι η κοινωνική επικέντρωση της αναπαράστασης του χρόνου αλλά ως ιδεολογικό εργαλείο θα πρέπει επίσης να καταφέρνει να κρύβει την κοινωνική καταγωγή του και ουσιοποιημένο να δρα «αφ' εαυτού» στο κοινωνικό πεδίο. Με άλλα λόγια, για να δικαιολογήσουν τις επιλογές τους στον ελεύθερο χρόνο τους, τα άτομα εύλογα θα προτιμούν να μην ανατρέξουν στους οικονομικούς περιορισμούς τους ή στο φόβο τους να χαλάσουν παραπάνω χρήματα απ'όσο τους επιτρέπεται αλλά στην προτίμησή τους για την εύκολη διασκέδαση της ηδονιστικής εκμετάλλευσης του χρόνου ή στην φαινομενική απαξίωσή τους για τις «βαριές» πνευματικές δραστηριότητες και στην άρνηση της προεξόφλησης του μέλλοντος. Με τις μετρήσεις αυτές, θέλουμε να δείξουμε ότι η Χρονική Προοπτική δεν είναι μεν μια μεταβλητή προσωπικότητας αλλά δεν είναι ούτε και μια απλή όψη της κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας· αντ' αυτού, είναι η ίδια μια κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή με ισχυρή επίδραση στο κοινωνικό πεδίο των αλληλεπιδράσεων και μπορεί να μελετηθεί αυτόνομα ως τέτοια, είναι μια έξη η οποία αποκόπτεται από τις ανισότητες που τη διαμορφώνουν για να γίνει η ίδια γενεσιουργός

ανισοτήτων και εξακολουθεί να διαμορφώνει τις γνώμες και τις πρακτικές των ατόμων, χωρίς να έχει απαραίτητα ανάγκη να επικαλεστεί την κοινωνική υπαγωγή της κοινωνικοοικονομικής τάξης αλλά αποτελώντας από μόνη της ένα αναπαραστασιακό-ιδεολογικό ερμηνευτικό εργαλείο της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο ρόλος μιας παρεμβαίνουσας μεταβλητής διαπιστώνεται μέσα από μια σειρά αναλύσεις παλινδρόμησης που δείχνουν καταρχάς αν ορισμένες επιδράσεις είναι στατιστικά σημαντικές (Baron & Kenny, 1982): α) η επίδραση μεταξύ προβλεπτικής και εξαρτημένης μεταβλητής (c)· β) η επίδραση μεταξύ προβλεπτικής και παρεμβαίνουσας μεταβλητής (a)· γ) η επίδραση μεταξύ παρεμβαίνουσας και εξαρτημένης μεταβλητής (b)· δ) αν η διαμεσολάβηση είναι ολική (*complete mediation*), τότε η σχέση μεταξύ προβλεπτικής και εξαρτημένης μεταβλητής (c') θα πρέπει να μηδενίζεται όταν προστίθεται και η παρεμβαίνουσα μεταβλητή ως προβλεπτικός παράγοντας· αν πάλι η διαμεσολάβηση είναι μερική (*partial mediation*), τότε η παραπάνω επίδραση μειώνεται αλλά παραμένει στατιστικά σημαντική. Ας εξετάσουμε για αρχή τι είναι τελικά αυτό που οδηγεί στην τάδε ή στη δεινα αναπαράσταση για τον ελεύθερο χρόνο και στην αντίστοιχη υιοθέτηση μιας λογικής και πρακτικής αξιοποίησής του. Είναι το ίδιο το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των βιοτικών συνθηκών και η συμβολική κατάταξη που επιφέρει για το άτομο ή μπορεί να είναι η ίδια η κοινωνική αναπαράσταση που τρέφουμε για το χρόνο μέσω των Χρονικών Προοπτικών που προιμοδοτούμε;

Κατά το πρότυπο αυτό, θα εξετάσουμε τη σχέση του Ηδονιστικού Παρόντος και των πολιτισμικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Είδαμε λίγο παραπάνω ότι η Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν μπορεί να προβλέψει τις «πιο πολιτισμικές» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($c = -.327$). Επίσης το Ηδονιστικό Παρόν μπορεί να προβλέψει τις βαθμολογίες των γονιών στην κλίμακα ευαλωτότητας ($a = .204$), οι οποίες με

τη σειρά τους μπορούν να προβλέψουν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($b = -.348$). Η επίδραση του Ηδονιστικού Παρόντος, αν στις προβλεπτικές μεταβλητές προσθέσουμε και την ευαλωτότητα, είναι $c' = -.267$, δηλαδή μικρότερη αλλά στατιστικά σημαντική ($p < .001$). Εφαρμόζοντας το τεστ του Sobel (1982) διαπιστώνουμε ότι η επίδραση της διαμεσολάβησης είναι στατιστικά σημαντική ($z = -2.92, p = .0003$). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του Μοιρολατρικού Παρόντος ($c = -.365, a = .314, b = -.348, c' = -.284, p < .001$) όπου παρατηρούμε και πάλι μια σημαντική αλλά μερική διαμεσολάβηση ($z = -4.48, p < .001$).

Τα ίδια αποτελέσματα έχουμε και στην περίπτωση των πιο χαλαρωτικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Η Χρονική Προοπτική Ηδονιστικό Παρόν μπορεί να προβλέψει τις «πιο χαλαρωτικές» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($c = .352$). Επίσης μπορεί να προβλέψει τις βαθμολογίες των γονιών στην κλίμακα ευαλωτότητας ($a = .204$), οι οποίες με τη σειρά τους μπορούν να προβλέψουν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($b = .376$). Η επίδραση του Ηδονιστικού Παρόντος, αν στις προβλεπτικές μεταβλητές προσθέσουμε και την ευαλωτότητα, μειώνεται ($c' = .288$), αλλά παραμένει στατιστικά σημαντική ($p < .001$). Με το Sobel τεστ διαπιστώνουμε ότι η επίδραση της διαμεσολάβησης είναι στατιστικά σημαντική ($z = -2.93, p = .003$). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του Μοιρολατρικού Παρόντος ($c = .421, a = .314, b = .376, c' = .336, p < .001$) όπου πάλι διαπιστώνουμε μια σημαντική μερική διαμεσολάβηση ($z = 3.47, p = .0005$).

Θα ακολουθήσουμε την ίδια διαδικασία και με μια μέτρηση αντικειμενικής κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας, το ετήσιο οικογενειακό εισόδημα, την οποία νωρίτερα διαπιστώσαμε ότι μπορούμε να προβλέψουμε αν γνωρίζουμε τις απαντήσεις των γονιών σε τρεις υποκλίμακες της Χρονικής Προοπτικής: το Ηδονιστικό Παρόν, το Μοιρολατρικό Παρόν και το Μέλλον. Το Ηδονιστικό Παρόν μπορεί να προβλέψει τις «πιο πολιτισμικές» δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($c = -.327$) και τις απαντήσεις των γονιών στην

ερώτηση του εισοδήματος ($a = -.257$), οι οποίες με τη σειρά τους μπορούν να προβλέψουν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($b = .199$). Η επίδραση του Ηδονιστικού Παρόντος, μετά την προσθήκη και του εισοδήματος στις προβλεπτικές μεταβλητές είναι $c' = -.295$, δηλαδή μικρότερη αλλά στατιστικά σημαντική ($p < .001$). Διαπιστώνουμε στη συνέχεια ότι η επίδραση της διαμεσολάβησης είναι στατιστικά σημαντική ($z = -3.27$, $p = .001$). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του Μοιρολατρικού Παρόντος ($c = -.365$, $a = -.126$, $b = .199$, $c' = -.345$, $p < .001$), όπου η διαμεσολάβηση είναι και πάλι σημαντική ($z = -2.01$, $p = .044$). Σημαντική διαμεσολάβηση ($z = 3.27$, $p = .001$) έχουμε και στην περίπτωση της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής ($c = .244$, $a = .306$, $b = .199$, $c' = .202$, $p = .002$).

Παρόμοια αποτελέσματα έχουμε και στην περίπτωση των πιο χαλαρωτικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Το Ηδονιστικό Παρόν είδαμε προηγουμένως ότι προβλέπει αυτόν τον τύπο δραστηριοτήτων τηςσχόλης ($c = .352$) καθώς και τη μεταβλητή του εισοδήματος ($a = -.257$), η οποία με τη σειρά της μπορεί να προβλέψει τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ($b = -.215$). Η επίδραση του Ηδονιστικού Παρόντος μειώνεται ($c' = .318$), αν στις προβλεπτικές μεταβλητές προσθέσουμε και το εισόδημα αλλά παραμένει στατιστικά σημαντική ($p < .001$). Εφαρμόζοντας άλλη μια φορά το Sobel τεστ (1982) διαπιστώνουμε ότι η επίδραση της διαμεσολάβησης είναι στατιστικά σημαντική ($z = 3.38$, $p = .0007$). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του Μοιρολατρικού Παρόντος ($c = .421$, $a = -.126$, $b = -.215$, $c' = .401$, $p < .001$), όπου η διαμεσολάβηση αποδεικνύεται για άλλη μια φορά στατιστικά σημαντική ($z = 2.04$, $p = .041$). Στην περίπτωση της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής ($c = -.175$, $a = .306$, $b = -.215$) η επίδραση της στις χαλαρωτικές δραστηριότητες τηςσχόλης γίνεται στατιστικά μη σημαντική ($p = .070$).

Τα παραπάνω ευρήματα δείχνουν συστηματικά ότι οι Χρονικές Προοπτικές επηρεάζουν τις κοινωνικές πρακτικές, εν προκειμένω τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, γιατί διαμεσολαβούνται μεν από τους δείκτες της αντικειμενικής ή

προσλαμβανόμενης κοινωνικοοικονομικής ευαλωτότητας (ενίοτε και ολοκληρωτικά, όπως στην περίπτωση της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και του εισοδήματος, όπου βλέπουμε ότι τελικά αυτό που οδηγεί στις «χαλαρωτικές» και ανέξοδες επιλογές τηςσχόλης είναι φαινομενικά μια απαξίωση του μελλοντικού προγραμματισμού αλλά κατ' ουσίαν είναι οι ανεπαρκείς οικονομικοί πόροι που χαράζουν αυτή τη διχοτομητική γραμμή και πρόκειται για μια επίδραση κατά πάσα πιθανότητα πολύ εμφανή για να μπορέσει να «αρυφτεί» πίσω από τη Χρονική Προοπτική) αλλά επίσης γιατί, ως αναπαραστασιακές κατασκευές με ιδεολογική-ερμηνευτική ισχύ αποκωδικοποίησης, μπορούν να σταθούν και μόνες τους ως εξηγητικοί παράγοντες, επαληθεύοντας έτσι την υπόθεσή μας ότι έχουν διαστάσεις διαμορφωτικών έξεων.

Συζήτηση

Αν προσπαθούσαμε να συνοψίσουμε σε μια γενική παρατήρηση τον όγκο των αποτελεσμάτων που παρουσιάστηκαν στο δεύτερο μέρος της διατριβής, αυτή θα είχε το δίχως άλλο να κάνει με τις δυο διαφορετικές κινητήριες δυνάμεις του χρόνου: το Μέλλον και το Παρόν. Αν κάτι διέπει εξ ολοκλήρου τα αποτελέσματα των αναλύσεων είναι η αντίπαλη δυναμική των δυο αυτών οργανωτικών αρχών όλων των κοινωνικών δομών, θεσμών και προταγμάτων. Βλέπουμε ότι το Ηδονιστικό Παρόν, το Μοιρολατρικό Παρόν και το Μέλλον σαν μετρήσιμες πτυχές των αναπαραστάσεων του χρόνου που οδηγούν σε αντίστοιχες συμπεριφορές επηρεάζονται σε καθοριστικό βαθμό από την κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα και τις ταξικές οροεξαρτήσεις αλλά επίσης, με τη σειρά τους, αποτελούν τη μήτρα συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών, οι οποίες αποτελούν την πεμπτούσια των κοινωνικών διαφορών ή, καλύτερα, το πλέον διακριτικό χαρακτηριστικό των διαφορετικών βιοτικών υφών.

Πιο συγκεκριμένα, είδαμε ότι σε όλες ανεξαιρέτως τις μετρήσεις ευαλωτότητας, το επίπεδο αναπαριστώμενης ή βιωμένης κοινωνικοοικονομικής απειλής επηρεάζει σημαντικά

την ανάπτυξη των Χρονικών Προοπτικών του Μέλλοντος και του Παρόντος. Ειδικότερα, η αντιληπτή οικογενειακή οικονομική κατάσταση, η ευαλωτότητα των ίδιων και των παιδιών τους, η αντίληψη της ελαστικότητας της κοινωνικής κινητικότητας και η τοποθέτηση στην κοινωνική ιεραρχία, η υλική και συναισθηματική επιρροή της οικονομικής κρίσης και το οικογενειακό εισόδημα αποδείχθηκαν όλα παράγοντες που καθορίζουν τα επίπεδα των διαστάσεων του Ηδονιστικού Παρόντος και του Μέλλοντος. Εξίσου σημαντική παρατήρηση αποτελεί το ότι, εκτός από δύο μετρήσεις, αυτή του ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος και αυτή της κοινωνικής κινητικότητας και σύγκρισης, η κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα επηρεάζει και τα επίπεδα του Μοιρολατρικού Παρόντος. Επομένως, η υπόθεση περί κοινωνικής ρύθμισης και διαμόρφωσης της Χρονικής Προοπτικής μπορούμε να πούμε ότι επαληθεύεται, αναδεικνύοντας επιπλέον την πόλωση του Μέλλοντος και του Παρόντος η νοηματοδότηση της οποίας εμφανίζεται αντεστραμμένη στα λιγότερο και στα περισσότερα ευάλωτα περιβάλλοντα.

Τα αποτελέσματά μας επίσης επαληθεύουν την υπόθεση περί κοινωνικής αναπαραγωγής της αναπαράστασης του χρόνου, καθώς η ικανότητα μελλοντικού προγραμματισμού των γονιών καθορίζει σε στατιστικά σημαντικό βαθμό τόσο τον μελλοντικό προσανατολισμό των παιδιών όσο και την τιθάσευση των παρόντων χρονικών τάσεων τους. Επίσης, το επίπεδο παρόντος φαταλισμού των γονιών επηρεάζει το βαθμό στον οποίο τα παιδιά θα στραφούν στο μέλλον ή θα προτιμήσουν την ηδονιστική εκμετάλλευση του παρόντος. Αλλά και ο παρόντος ηδονισμός των γονιών παίζει ρόλο στην ικανότητα των παιδιών να σχεδιάζουν τη ζωή τους βάσει μελλοντικών προβολών καθώς και στην υποχωρητικότητα που θα δείξουν απέναντι στις μοιρολατρικές δυνάμεις της ζωής.

Όσον αφορά τώρα το ρόλο της Χρονικής Προοπτικής όχι αυτή τη φορά ως προϊόν του βιοτικού ύψους αλλά ως διαμορφωτικού παράγοντα των πρακτικών που το συγκροτούν και το διαφοροποιούν από τα άλλα βιοτικά ύψη, διαπιστώσαμε ότι και πάλι το δίπολο του Παρόντος-Μέλλοντος, όπως αυτό εκφράζεται μέσα από τις Χρονικές Προοπτικές του

Ηδονιστικού Παρόντος, του Μοιρολατρικού Παρόντος και του Μέλλοντος επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τη στροφή του ατόμου στις χαλαρωτικές, ανέξοδες και εντελώς ξεκούραστες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου ή την αναζήτηση πιο ειλεπτυσμένων ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Επαληθεύεται έτσι η άποψη ότι στις ανώτερες τάξεις, ο διαχωρισμός ανάμεσα στις σφαίρες της εργασίας και τηςσχόλης δεν είναι τόσο σαφής, καθώς ένα μέρος της κοινωνικότητας ταυτίζεται με την κοσμικότητα και εγγράφεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, «μιας αντίληψης για τη ζωή κατά την οποία, αν δεν έχει κανείς την αξίωση να ελέγξει το μέλλον, έχει τουλάχιστον τη φιλοδοξία να το προκαταλάβει και να συμβάλει στη διαμόρφωσή του» (Lalive d'Erpinay στο Κορωναίου, 1996, σ.278). Αντίθετα, στις μισθωτές λαϊκές τάξεις, όπου τα επαγγελματικά όνειρα είναι μάλλον βραχύβια, εργασία και ελεύθερος χρόνος είναι απολύτως διαχωρισμένα: αφ' ενός, ο καταναγκασμός, το καθήκον και η πίεση της εργασίας, αφ' ετέρου, ο ανέμελος ακινητοποιημένος χρόνος τηςσχόλης. Ο κοινωνιολόγος αυτός καταλήγει μεταξύ άλλων και στο εξής συμπέρασμα: « η απασχόληση και άρα η ταξική θέση προσανατολίζουν ευρέως τον τρόπο με τον οποίο διευθετείται η σφαίρα των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου» (Κορωναίου, 1996, σ.282) κι αυτό υποστηρίζεται κι από τα δικά μας ευρήματα.

Είδαμε επίσης ότι οι ίδιες Χρονικές Προοπτικές, το Μέλλον και η μία συνιστώσα του Παρόντος, η ηδονιστική Χρονική Προοπτική, μπορούν να προβλέψουν τη συμπεριφορά των παιδιών απέναντι σε έναν δοσμένο χώρο και χρόνο. Ανάλογα δηλαδή με την ανάπτυξη των εν λόγω χρονικών προσανατολισμών, τα παιδιά αντιμετωπίζουν διαφορετικά τις χωροταξικές και χρονολογικές συντεταγμένες που τους παρέχονται και άλλοτε τις αποδέχονται ως έχουν ενώ άλλοτε επεμβαίνουν σε αυτές και τις προσαρμόζουν στις ανάγκες και στις επιθυμίες τους. Η άρνηση του παιχνιδιού, της διασκέδασης, της συναναστροφής και της χαλάρωσης με όρους εύκολους, απλούς, δηλαδή ταχείς και όχι ιδιαίτερα «δαπανηρούς» από άποψη ενέργειας είναι χαρακτηριστικό των ανώτερων τάξεων και της πολυτέλειας που έχουν να ορθώνουν ενστάσεις στις υπερβολικά άμεσα

προσπελάσιμες συνθήκες επιβάλλοντας τους όρους τους. Αντίθετα, οι λιγότερο προνομιούχες τάξεις αντιλαμβάνονται ως πιο μειονεκτική και λιγότερο διεκδικητική τη θέση τους και δέχονται να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους, αλλά και τις επιθυμίες τους βάσει των προδιαγραφών που τους προσφέρονται, ακόμη κι αν αυτές δεν είναι οι κατάλληλες και υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα της διεκπεραίωσης της ενέργειας. Στόχος εδώ δεν είναι η σωστή εκπλήρωση της ενέργειας, αλλά η ίδια η εκπλήρωσή της. Ο Bourdieu θα προεκτείνει άλλωστε το συλλογισμό αυτό υποστηρίζοντας ότι «από την αντίθεση ανάμεσα στο άμεσο και στο αναβεβλημένο, στο εύκολο και στο δύσκολο, στην ουσία ή στη λειτουργία και στη μορφή, εκπηγάει κάθε αισθητικοποίηση των πρακτικών και κάθε αισθητική» (σ.244). Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε τη φαινομενικά ιδιοσυγκρασιακή στάση των παιδιών απέναντι στον τρόπο χρήσης του διαλείμματος και του προαυλίου ως κοινωνική πρακτική αντίστοιχη των διαθέσεων που διαμορφώνουν τα διαφορετικά βιοτικά ύψη απέναντι στα θεσμοθετημένα σύμβολα του χώρου και του χρόνου.

Όσον αφορά την ιεράρχηση των επιθυμιών των παιδιών, βλέπουμε ότι ο αναπτυγμένος μελλοντικός προσανατολισμός μαζί με τη θετική αναπαράσταση των παρελθουσών εμπειριών ωθούν προς υψηλούς ακαδημαϊκούς στόχους και επιθυμίες ποιοτικού χαρακτήρα για την ενήλικη ζωή. Παιδιά που έχουν μεγαλώσει με λυμένα τα βασικά προβλήματα αναπτύσσουν τη δυνατότητα να προβάλλουν στο μέλλον έναν εξιδανικευμένο εαυτό και η μελλοντικά προσανατολισμένη παιδεία και κοινωνικοποίηση τα βοηθά να παλέψουν για αυτόν. Αντίθετα, παιδιά που αξιολογούν αρνητικά το παρελθόν τους και αντιμετωπίζουν το παρόν με ηδονιστικούς παρά εποικοδομητικούς όρους, θέλουν να ξεφύγουν από μια κατάσταση που τα πιέζει στοχεύοντας σε άμεσα επιτεύξιμα και άμεσα αποδοτικά οφέλη.

Τέλος, ο βαθμός στον οποίο τα παιδιά στέκονται απαιτητικά και αισιόδοξα απέναντι στη μελλοντική πορεία τους δεν είναι, σύμφωνα με τα ευρήματά μας, μια προσωπική στάση αλλά ένα κοινωνικό εφόδιο το οποίο παρέχεται σε μεγαλύτερο βαθμό από περιβάλλοντα

όπου προιμοδοτείται η χειραγώγηση, ο έλεγχος και η πρόβλεψη του μέλλοντος ενώ δε συναντάται στον ίδιο βαθμό σε περιβάλλοντα όπου κυριαρχεί ο καταναγκασμός του παρόντος, είτε αυτός είναι η αναζήτηση αισθητηριακών ηδονών είτε η παραίτηση μπροστά στον έλεγχό του.

Αν θέλουμε να συνοψίσουμε τα ευρήματα αυτά και τις υποθέσεις που επαληθεύουν, θα λέγαμε ότι το σημείο σύγκλισής τους είναι η αναγόρευση του χρόνου σε κοινωνική έξη, επειδή πρώτον, διαμορφώνεται κοινωνικά και παίρνει μορφές ομόλογα διαφορετικές με τις διαφορετικές κοινωνικές οροεξαρτήσεις, δεύτερον, αναπαράγεται κοινωνικά μέσα από τις πρακτικές που επανιδιοποιούνται τα παιδιά από τους γονείς τους και οι οποίες φέρουν ένα αναπόδραστο κοινωνικό στίγμα και τρίτον, γεννά ταξινομητικές και ιεραρχικές κοινωνικές πρακτικές οι οποίες αποτυπώνουν το βιοτικό ύψος από το οποίο προέρχονται αλλά και εξασφαλίζουν την οριοθέτησή του και τη διάκρισή του από τα υπόλοιπα. Να υπενθυμίσουμε τέλος ότι οι τελευταίες αναλύσεις εξέτασης της διαμεσολάβησης έδειξαν ότι ο ρόλος των Χρονικών Προοπτικών στην γέννηση και υιοθέτηση κοινωνικών πρακτικών διαμεσολαβείται από την προσλαμβανόμενη και αντικειμενική κοινωνικοοικονομική ευαλωτότητα, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κοινωνική προέλευσή του, αλλά δεν ερμηνεύεται πλήρως από αυτήν, δείχνοντάς μας ότι δεν έχουμε να κάνουμε ούτε με μια κοινωνική υπαγωγή ούτε με μια ατομική μεταβλητή αλλά με μια κοινωνιοψυχολογική κατασκευή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Πειραματικός Σχεδιασμός: Η κοινωνική αξία και ο κανονιστικός ρόλος των Χρονικών

Προοπτικών του Παρόντος και του Μέλλοντος.

Προβληματική

Διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά ανταποκρίνονται στην πενταδιάστατη εννοιολόγηση και εγχειρηματοποίηση του χρόνου και ότι τα επίπεδα των πέντε αυτών Χρονικών Προοπτικών διαφέρουν ανάλογα με την προσλαμβανόμενη οικογενειακή ευαλωτότητά τους αλλά και ότι προσανατολίζουν τα παιδιά σε διαφορετικές *κοινωνικές πρακτικές*, όπως οι στόχοι που θέτουν, ο τρόπος που αντιμετωπίζουν την ευελιξία και τη διαπραγματευσιμότητα των χωροχρονικών ορίων, η αισιοδοξία των μελλοντικών προβολών τους. Με τον πειραματικό αυτό χειρισμό ο οποίος σχεδιάστηκε στο Laboratoire de Psychologie Sociale του Πανεπιστημίου Aix-Marseille Université υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Θέμη Αποστολίδη και σε συνεργασία με την επιβλέπουσα της διατριβής θέλουμε να διαπιστώσουμε αν τα παιδιά έχουν επίγνωση των ρόλων που μπορούν να παίξουν οι διαφορετικές Χρονικές Προοπτικές και της αξιόδοτης που διαθέτει η καθεμία τους μέσα στους κοινωνικοποιητικούς θεσμούς όπου ήδη κινούνται. Από τις πέντε συνιστώσες που αποτελούν την κλίμακα μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για τα παιδιά αποφασίσαμε να χειριστούμε πειραματικά τις τρεις διαστάσεις που περιγράφουν το Παρόν και το Μέλλον, αυτό το αξιακό δίπολο που κυριαρχεί στην οργάνωση και στη βιωσιμότητα των Δυτικών κοινωνιών, όπου η επικέντρωση στις ανάγκες και στα οφέλη του παρόντος δηλώνουν αποτυχία εγγραφής στο χρονικό μοντέλο που προωθείται από τον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο. Θέλουμε να δούμε κατά πόσο η θετική εικόνα που αποδίδεται στον προγραμματισμό και στην ενατένιση του μέλλοντος σαν κάτι υπολογίσιμο και ελέγξιμο και στην αποστασιοποίηση από το ηδονιστικό «χάσιμο χρόνου» και τις φαταλιστικές, υποταγμένες θεωρήσεις της πορείας των ατόμων, των ομάδων ή των κοινωνιών έχει ήδη περάσει από τα στάδια της αντικειμενοποίησης και της επικέντρωσης για να ενσωματωθεί στην κοινωνική

αναπαράσταση που κατασκευάζουν τα παιδιά για το χρόνο. Από μια αντεστραμμένη οπτική γωνία, αυτό που θέλουμε να ελέγξουμε είναι αν το αρνητικό στίγμα που συνοδεύει την απώλεια οργανωτικότητας και προβολής στο μέλλον, την ανικανότητα ή την απροθυμία καταβολής μεγάλων θυσιών στο τώρα με την υπόσχεση μεγαλύτερων οφελών και ικανοποιήσεων στο μέλλον καθώς και την ηδονιστική εκμετάλλευση του παρόντος χρόνου και την πίστη σε ανεξέλεγκτες, ανώτερες δυνάμεις που καθορίζουν τη μοίρα είναι σύμβολα αναγνωρίσιμα από τα παιδιά. Θα πρέπει επομένως να εξετάσουμε αν θεσμοί όπως η οικογένεια και το σχολείο έχουν ήδη καταφέρει να χαράξουν αυτές τις διαχωριστικές αξιολογικές γραμμές στις υπό διαμόρφωση αναπαραστάσεις των παιδιών για την αξιολόγηση των εαυτών τους και των ατόμων με τα οποία έρχονται σε κοινωνική αλληλεπίδραση και στο πρότυπο απόψεων και συμπεριφορών που προσπαθούν να αναπτύξουν ώστε να διεκδικήσουν μια θέση στο κοινωνικό παιχνίδι. Σκεφτήκαμε ότι αν ακολουθούσαμε το μοντέλο της αυτοπαρουσίασης (Jellison & Green, 1981) και ζητούσαμε από τους μαθητές να «υποδυθούν» ένα παιδί η εικόνα του οποίου αξιολογείται ως θετική από το δάσκαλο ή ένα παιδί η εικόνα του οποίου προκαλεί την αποδοκιμασία του δασκάλου, οι απαντήσεις τους στις κλίμακες του Μέλλοντος, του Ηδονιστικού Παρόντος και του Μοιρολατρικού Παρόντος θα ήταν αποκαλυπτικές της κοινωνικής ορατότητας των εν λόγω νορμών και της κανονιστικής ισχύος τους .

Κατά πόσο οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται το χρόνο τους αποτελούν πληροφορίες με κανονιστική ισχύ και επηρεάζουν όχι μόνο το πώς κρίνουμε τους άλλους αλλά και το πώς παρουσιάζουμε τους εαυτούς μας σε περιπτώσεις που η εικόνα μας έχει σημασία; Με τον ακόλουθο πειραματικό σχεδιασμό φιλοδοξούμε να δώσουμε μια απάντηση στο ερώτημα αυτό εξετάζοντας εάν οι διαστάσεις Μέλλον, Ηδονιστικό Παρόν και Μοιρολατρικό Παρόν, τρεις συνιστώσες της Χρονικής Προοπτικής, μπορούν να αντιμετωπιστούν ως κανονιστικές κατασκευές. Αν κάτι τέτοιο ισχύει, θα ενδυναμώσει τα ερευνητικά ευρήματά μας σύμφωνα με τα οποία η Χρονική

Προοπτική είναι μια κατασκευή με πολύ βαθιές κοινωνικές και πολιτισμικές ρίζες (Jones, 1994· Seginer & Halabi, 1991· Bond & Smith, 1996). Αλλωστε, οι ίδιοι οι Zimbardo και Boyd (1999) ισχυρίστηκαν ότι η Χρονική Προοπτική αποκτάται μέσω της κοινωνικοποίησης, παρεμβαίνει στην επεξεργασία των στόχων, των επιδιώξεων και των προσδοκιών και ασκεί δυναμική επιρροή σε πολλές κρίσεις, αποφάσεις και πράξεις.

Σε διάφορα σημεία της διατριβής, επισημάναμε ότι αν κάποιος εξετάσει με κριτική διάθεση τις πρόσφατες έρευνες με θέμα τη Χρονική Προοπτική, μπορεί να ισχυριστεί ότι προσεγγίζεται επί το πλείστον μάλλον ως ιδιοσυγκρασιακή μεταβλητή (εγχειρηματοποίηση της κατασκευής). Έτσι, η Χρονική Προοπτική μοιάζει να χρησιμοποιείται κυρίως με σκοπό να τονίσει διατομικές διαφορές σε θέματα κοινωνικών συμπεριφορών, για παράδειγμα μεταξύ ατόμων μελλοντικά προσανατολισμένων και ατόμων που δεν τους απασχολούν ιδιαίτερα συμπεριφορές που σχετίζονται με την υγεία (π.χ. Adams & Nettle, 2009· Daugherty & Brase, 2010). Μια τέτοια ατομικιστική, ιδιοσυγκρασιακή προσέγγιση δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος την κοινωνιοψυχολογική δυναμική που συμβάλλει στη διαμόρφωση των Χρονικών Προοπτικών ενός ατόμου, στην κυριαρχία των μεν ή την καθυπόταξη των δε.

Εξάλλου, οι ίδιοι οι ερευνητές Boyd και Zimbardo (2005) επεσήμαναν ότι η πίεση της εκπαίδευσης και άλλων θεσμών προς την προώθηση και υιοθέτηση των «χρήσιμων χρονικών προοπτικών» αντιστοιχεί σε μια σημαντική εφαρμοσμένη τεχνική στην ενίσχυση του συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου. Εύλογα μπορεί κανείς ωστόσο να αναρωτηθεί σχετικά με τις κοινωνικές και ιδεολογικές συνέπειες τέτοιων προληπτικών, ισχυρά κατευθυντικών, στρατηγικών όταν αναλογιστεί ότι τα άτομα τα οποία είναι κυρίως προσανατολισμένα προς το μέλλον είναι ταυτόχρονα τα άτομα εκείνα τα οποία κατά κανόνα, υπακούουν σε συμβάσεις και κοινωνικές νόρμες και κάνουν ό,τι θεωρείται καλό, σωστό και αρμόζον (Zimbardo, Keough, & Boyd, 1997).

Σύμφωνα με τους Apostolidis και Fieulaine (2004), επειδή ακριβώς η Χρονική

Προοπτική είναι κοινωνικά εγγεγραμμένη, οι δείκτες που θα χρησιμοποιηθούν για τη μέτρησή της θα είναι αναγκαστικά και αυτοί φορείς κανονιστικής ισχύος. Παρ' όλα αυτά, δεν συναντάμε εμπειρικές εργασίες αφιερωμένες στην κανονιστική ισχύ των Χρονικών Προοπτικών, ακόμη κι αν το συγκεκριμένο αυτό γνώρισμα φαίνεται να ασκεί σημαντική επιρροή σε σύνθετες ανθρώπινες συμπεριφορές. Συνεπώς, θα πρέπει να εξετάσουμε τη Χρονική Προοπτική από μια κοινωνιοψυχολογική επιστημονική σκοπιά και να υιοθετήσουμε την κοινωνιογνωστική προσέγγιση των κοινωνικών νορμών για να μπορέσουμε να ολοκληρώσουμε την κοινωνιοψυχολογική ανάλυση της κατασκευής αυτής και να διερευνήσουμε την κανονιστική φύση της.

Η κοινωνιογνωστική προσέγγιση των κοινωνικών νορμών (Dubois, 2003) παρέχει το κατάλληλο πλαίσιο ανάλυσης για τις κανονιστικές διαστάσεις μιας ψυχολογικής κατασκευής. Αν μείνουμε πιστοί στην προσέγγιση αυτή, η έννοια της νόρμας δεν μπορεί να εξεταστεί αποσυνδεδεμένη από την έννοια της κοινωνικής αξίας. Η συγκεκριμένη μεθοδολογική επιλογή, το υπόδειγμα της αυτοπαρουσίασης, μας επιτρέπει να εξετάσουμε τις κοινωνικές αξίες που αποδίδονται στις Χρονικές Προοπτικές μέσω των στρατηγικών αυτοπαρουσίασης. Εφόσον το δείγμα μας αποτελείται από μαθητές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η αυτοπαρουσίαση των παιδιών θα έπρεπε να έχει ως αξιολογητή κάποιον τον οποίο θεωρούν φορέα εξουσίας και ικανό να διατυπώνει ορθές κρίσεις με σημαντικό αντίκτυπο, κάποιον του οποίου η γνώμη εκφράζει αυτό που είναι σωστό και πρέπον και του οποίου την αποδοχή και εκτίμηση αποζητούν. Επιλέξαμε ο αξιολογητής αυτός να είναι ο δάσκαλος ή η δασκάλα για να ελέγξουμε κατά πόσο το εκπαιδευτικό περιβάλλον συγκεκριμένα είναι εμποτισμένο από τις νόρμες και τις αξίες που διχάζουν το Παρόν και το Μέλλον. Η υπόθεσή μας συνοψίζεται ως εξής: οι μαθητές θα αναγνωρίσουν το θετικό νόημα ενός προσανατολισμού προς το μέλλον και την αρνητική συνυποδήλωση της έμφασης στο παρόν ή της μοιρολατρικής εγκατάλειψης της ζωής τους στη μοίρα και θα εμφανίσουν την τάση να παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως περισσότερο προσανατολισμένους στο Μέλλον και λιγότερο

προσανατολισμένους στο Παρόν, είτε αυτό εμφανίζεται υπό τη μοιρολατρική είτε υπό την ηδονιστική εκδοχή του, όταν επιθυμούν να κερδίσουν την αποδοχή του δασκάλου τους. Από την άλλη πλευρά, οι συμμετέχοντες θα έχουν την τάση να παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως λιγότερο προσανατολισμένους στο Μέλλον και περισσότερο προσανατολισμένους στο Παρόν, είτε αυτό εμφανίζεται υπό την μοιρολατρική είτε υπό την ηδονιστική εκδοχή του, όταν ο στόχος τους είναι να προκαλέσουν την αποδοκιμασία του δασκάλου τους. Επιπλέον, υποθέτουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν οι στρατηγικές αυτοπαρουσίασης είναι ανεξάρτητος από τις απαντήσεις που δίνουν τα άτομα υπό κανονικές συνθήκες, όταν δηλαδή τους ζητείται απλά και μόνο η γνώμη τους, σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο της διορατικότητας (Py & Somat, 1991).

Το πειραματικό υπόδειγμα της αυτοπαρουσίασης που χρησιμοποιούμε προτάθηκε από τους Jellison και Green το 1981 και αποτελεί προϊόν μιας μακράς ερευνητικής παράδοσης τις απαρχές της οποίας τοποθετούμε συνήθως στις εργασίες του Goffman (1959). Η προοπτική της αυτοπαρουσίασης προϋποθέτει ότι το κοινωνικό περιβάλλον είναι η αιτία της συμπεριφοράς του υποκειμένου. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι πράξεις ενός ατόμου κατευθύνονται από προσπάθειες να δημιουργηθούν εντυπώσεις οι οποίες θα εξασφαλίσουν την κοινωνική αποδοχή και θα αποφύγουν την κοινωνική απόρριψη (Jellison & Green, 1981). Το υπόδειγμα της αυτοπαρουσίασης εγγράφεται στις θεωρίες διαχείρισης των εντυπώσεων και αφορά ένα σύνολο στρατηγιών περισσότερο ή λιγότερο συνειδητών, τις οποίες ένα άτομο θέτει σε εφαρμογή για να ελέγξει την εικόνα που θα δώσει για τον εαυτό του σε ένα ορισμένο κοινό κατά τη διάρκεια μιας αλληλεπίδρασης (Schenkler, 1996). Τα υποκείμενα αισθάνονται μια ανάγκη αναγνώρισης και μια επιθυμία για αποδοχή και εκτίμηση κι έτσι παρακινούνται να παρουσιάσουν τον εαυτό τους με ευνοϊκό και κοινωνικά εγκεκριμένο τρόπο. Όλοι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν στρατηγικές αυτοπαρουσίασης προκειμένου να ενισχύσουν την αυτοεικόνα τους και, κάνοντας κάτι τέτοιο, βασίζονται σε νόρμες. Οι θεωρητικοί της αυτοπαρουσίασης (Baumeister, 1982· DePaulo, 1992· Jones,

1964· Jones & Pittman, 1982· Leary, 1986) και της διαχείρισης εντυπώσεων (Tedeschi, 1981· Tedeschi & Reiss, 1981) προσπάθησαν να δείξουν ότι όταν οι άνθρωποι εμπλέκονται σε κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, υιοθετούν εκείνες τις συμπεριφορικές και λειπτικές στρατηγικές ελέγχου που θα τους βοηθήσουν να δώσουν καλύτερη εικόνα στους γύρω τους, σε συμφωνία πάντοτε με τους στόχους τους οποίους θέτουν και επιδιώκουν (στρατηγικές αυτοπαρουσίασης).

Στον πειραματικό σχεδιασμό υπεισέρχεται και η έννοια της κανονιστικής διορατικότητας. Η κανονιστική διορατικότητα ορίστηκε από τους Py και Somat (1991) ως η διαισθητική γνώση που οι άνθρωποι κατέχουν σχετικά με τον κανονιστικό χαρακτήρα των συμπεριφορών ή σχετικά με τη συμβατότητα των κρίσεων τους με τις κοινωνικές νόρμες, και συνεπώς την κοινωνική αξία που μπορούν να προσδώσουν αυτές οι κρίσεις ή συμπεριφορές. Η έννοια αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι δεν είναι όλες οι νόρμες εξίσου ορατές για όλα τα κοινωνικά υποκείμενα.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες.

Στον πειραματικό χειρισμό των Χρονικών Προοπτικών έλαβαν μέρος 48 μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου. Είκοσι εννέα αγόρια (60.4%, μέσος όρος ηλικίας = 11.07, $SD = 0.70$) και 19 κορίτσια (39.6%, μέσος όρος ηλικίας = 10.58, $SD = 0.61$) έλαβαν μέρος στη διαδικασία κατασκευής της κλίμακας. Η μέση ηλικία των συμμετεχόντων ήταν 10.87 ετών ($SD = 0.70$).

Οι μαθητές του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της τελικής μορφής της κλίμακας μέτρησης Χρονικής Προοπτικής για παιδιά συγκεντρώθηκαν από το Δημοτικό Σχολείο Παραλίας Πατρών. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου γινόταν παρουσία ερευνητή, επομένως δόθηκαν οι απαιτούμενες αποσαφηνίσεις και αποφεύχθηκαν εντελώς σχεδόν τα ασυμπλήρωτα ερωτήματα και οι λανθασμένες απαντήσεις λόγω

παρανοήσεων.

Εργαλείο μέτρησης.

Το εργαλείο μέτρησης του πειραματικού χειρισμού περιελάμβανε τα 21 ερωτήματα που αντιστοιχούν στις τρεις υποκλίμακες του Ηδονιστικού Παρόντος, του Μοιρολατρικού Παρόντος και του Μέλλοντος, τρεις συνεχόμενες φορές. Ζητήθηκε από τα υποκείμενα, σε έναν εντός-υποκειμένων σχεδιασμό, να απαντήσουν στις τρεις υποκλίμακες αρχικά αυθόρμητα, σύμφωνα με αυτό που τους αντιπροσωπεύει (τυπικές οδηγίες), έπειτα προσπαθώντας να δώσουν καλή εικόνα του εαυτού τους στο δάσκαλο (κανονιστικές οδηγίες), ή προσπαθώντας να δώσουν κακή εικόνα του εαυτού τους στο δάσκαλο (αντικανονιστικές οδηγίες). Μισά περίπου από τα υποκείμενα ($n = 21$) έλαβαν πρώτα τις κανονιστικές οδηγίες και στη συνέχεια τις αντικανονιστικές ενώ η αντίθετη σειρά παρουσίασης εφαρμόστηκε στους υπόλοιπους συμμετέχοντες ($n = 27$):

A) Πρώτη συνθήκη: οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν στις τρεις κλίμακες Χρονικής Προοπτικής αυθόρμητα (τυπικές οδηγίες),

B) Δεύτερη συνθήκη: οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν στις ίδιες τρεις κλίμακες Χρονικής Προοπτικής έτσι ώστε να δώσουν την καλύτερη δυνατή εικόνα του εαυτού τους και να κερδίσουν την επιδοκιμασία του δασκάλου (κανονιστικές οδηγίες),

Γ) Τρίτη συνθήκη: οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν στις ίδιες τρεις κλίμακες Χρονικής Προοπτικής έτσι ώστε να δώσουν τη χειρότερη δυνατή εικόνα του εαυτού τους και να προκαλέσουν την αποδοκιμασία του δασκάλου (αντικανονιστικές οδηγίες).

Όπως προαναφέραμε, η αρχική παρουσίαση των ερωτήσεων ήταν πάντοτε αυτή των τυπικών οδηγιών ενώ η κανονιστική και η αντικανονιστική συνθήκη εναλλάσσονταν.

Αποτελέσματα

Μετρήσεις.

Για κάθε υποκείμενο, υπολογίστηκαν εννέα μέσοι όροι, ένας για κάθε Χρονική Προοπτική σε καθεμία από τις τρεις συνθήκες (βλ. Πίνακα 19). Ο κάθε μέσος όρος υπολογίστηκε από το άθροισμα των βαθμολογιών στα επτά ερωτήματα που αντιστοιχούν στην κάθε Χρονική Προοπτική. Στη συνέχεια, υπολογίστηκε και η βαθμολογία της κανονιστικής διορατικότητας για τις τρεις Χρονικές Προοπτικές αφαιρώντας τη βαθμολογία της αντικανονιστικής συνθήκης από τη βαθμολογία της συνθήκης των κανονιστικών οδηγιών.

Όσον αφορά τη συνθήκη των τυπικών οδηγιών, η εσωτερική συνοχή των τριών κλιμάκων ήταν ικανοποιητική (βλ. Πίνακα 22), γεγονός που μαρτυρά την αξιοπιστία των κλιμάκων. Οι μέσοι όροι του δείγματος είναι απολύτως εύλογοι και αναμενόμενοι σε σύγκριση με τις απαντήσεις παιδιών με τα ίδια χαρακτηριστικά δείγματος (βλ. κατασκευή κλίμακας).

Η εσωτερική συνοχή των τριών κλιμάκων ήταν πολύ ικανοποιητική και στις δύο συνθήκες: κανονιστικές οδηγίες ($n = 48$: PF: $\alpha = .85$, PH: $\alpha = .70$, F: $\alpha = .71$) και αντικανονιστικές οδηγίες ($n = 48$: PF: $\alpha = .79$, PH: $\alpha = .79$, F: $\alpha = .79$). Οι μετρήσεις αυτές συνηγορούν υπέρ της ομογένειας των απαντήσεων των συμμετεχόντων ανάλογα με τις οδηγίες. Παρατηρούμε επίσης ότι οι παράγοντες Μοιρολατρικό Παρόν και Μέλλον παρουσιάζουν αυξημένη εσωτερική συνοχή όταν προσεγγίζονται υπό το πρίσμα των κανονιστικών ή αντικανονιστικών οδηγιών. Φαίνεται δηλαδή ότι η ενεργοποίηση της αξιολογικής νόρμας του χρόνου καθιστά τους παράγοντες αυτούς πολύ πιο συμπαγείς και ενοποιημένους απέναντι στο αρνητικό ή θετικό πρόσημο που πρόκειται κάθε φορά να τους αποδοθεί, ανάλογα με τις οδηγίες.

Πίνακας 22

Μέσοι Όροι, Τυπικές Αποκλίσεις και Δείκτες Εσωτερικής Συνοχής για τις Τρεις Χρονικές

Προοπτικές στις Τρεις Συνθήκες Οδηγιών.

Οδηγίες		Μέσος όρος	Τυπική Απόκλιση	Cronbach's alpha
Τυπικές	Μέλλον	3.58	0.72	$\alpha = .667$
	Ηδονιστικό Παρόν	2.75	0.99	$\alpha = .816$
	Μοιρολατρικό Παρόν	2.37	0.72	$\alpha = .689$
Κανονιστικές	Μέλλον	4.29	0.57	$\alpha = .711$
	Ηδονιστικό Παρόν	1.64	0.49	$\alpha = .704$
	Μοιρολατρικό Παρόν	1.72	0.65	$\alpha = .849$
Αντικανονιστικές	Μέλλον	1.67	0.48	$\alpha = .792$
	Ηδονιστικό Παρόν	4.24	0.58	$\alpha = .786$
	Μοιρολατρικό Παρόν	4.11	0.63	$\alpha = .689$

Η ανάλυση διακύμανσης επαναλαμβανόμενων μετρήσεων στη Χρονική Προοπτική δείχνει καταρχάς ότι η Χρονική Προοπτική Μέλλον ασκεί στατιστικά σημαντική επίδραση στις απαντήσεις των παιδιών: $F(2, 94) = 221.91, p < .001, \eta_p^2 = .82$, το Μοιρολατρικό Παρόν $F(2, 94) = 147.93, p < .001, \eta_p^2 = .80$ και το Ηδονιστικό Παρόν $F(2, 94) = 152.31, p < .001, \eta_p^2 = .89$. Δείχνουν επίσης ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μέσων όρων στην κάθε συνθήκη αυτοπαρουσίασης ανάλογα με τη σειρά που ζητήθηκαν η θετική – κανονιστική και η αρνητική – αντικανονιστική εικόνα, δεν υπάρχει δηλαδή στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ της σειράς παρουσίασης και των απαντήσεων στις Χρονικές Προοπτικές Μέλλον, Μοιρολατρικό Παρόν και Ηδονιστικό Παρόν ($p = .357$).

Πραγματοποιήθηκαν στη συνέχεια συγκρίσεις ζευγών δειγμάτων (paired-samples T Tests) για να διαπιστώσουμε αν οι απαντήσεις του δείγματος διέφεραν μεταξύ και των τριών συνθηκών: συνθήκη τυπικών οδηγιών, συνθήκη κανονιστικών οδηγιών (θετική αυτοπαρουσίαση) και συνθήκη αντικανονιστικών οδηγιών (αρνητική αυτοπαρουσίαση).

Διαπιστώνουμε έτσι ότι ο μέσος όρος των υποκειμένων στη Χρονική Προοπτική

Μέλλον στις τυπικές οδηγίες αυτοπαρουσίασης (3.58) είναι μικρότερος από τον μέσο όρο στην κανονιστική συνθήκη (4.29), $t(47) = -5.01, p < .001$ και οι δυο είναι μεγαλύτεροι από τον μέσο όρο στην αντικανονιστική συνθήκη (1.67), $t(47) = 17.49, p < .001$, για τις τυπικές οδηγίες και $t(47) = 19.76, p < .001$, για τις κανονιστικές οδηγίες.

Όσον αφορά το Μοιρολατρικό Παρόν, αντίστροφα, ο μέσος όρος στις τυπικές οδηγίες αυτοπαρουσίασης (2.37) είναι μεγαλύτερος από τον μέσο όρο στην κανονιστική συνθήκη (1.72), $t(47) = 7.01, p < .001$ και οι δυο είναι μικρότεροι από τον μέσο όρο στην αντικανονιστική συνθήκη (4,11), $t(47) = -9.76, p < .001$, για τις τυπικές οδηγίες και $t(47) = -18.95, p < .001$, για τις κανονιστικές οδηγίες.

Παρομοίως για το Ηδονιστικό Παρόν, ο μέσος όρος στις τυπικές οδηγίες αυτοπαρουσίασης (2.75) είναι μεγαλύτερος από τον μέσο όρο στην κανονιστική συνθήκη (1.65), $t(47) = 5.62, p < .001$ και οι δυο είναι μικρότεροι από το μέσο όρο στην αντικανονιστική συνθήκη (4.25), $t(47) = -11.84, p < .001$, για τις τυπικές οδηγίες και $t(47) = -14.53, p < .001$, για τις κανονιστικές οδηγίες.

Συμπεραίνουμε, συνεπώς, ότι όταν οι μαθητές επιδιώκουν να δώσουν την καλύτερη δυνατή εικόνα του εαυτού τους για να κερδίσουν την επιδοκιμασία του δασκάλου, συγκεντρώνουν υψηλότερες βαθμολογίες στην κλίμακα της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και χαμηλότερες βαθμολογίες στις κλίμακες του Ηδονιστικού και του Μοιρολατρικού Παρόντος, ενώ όταν, αντίθετα, προσπαθούν να δώσουν κακή εικόνα στο δάσκαλό τους και να προκαλέσουν την αποδοκιμασία του, ακολουθούν την ακριβώς αντίθετη ή, μάλλον, αντίστροφη στρατηγική, δηλαδή συγκεντρώνουν χαμηλότερες βαθμολογίες στην κλίμακα της Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και υψηλότερες βαθμολογίες στις κλίμακες του Ηδονιστικού και του Μοιρολατρικού Παρόντος. Αναγνωρίζουν, με λίγα λόγια, τον κοινωνικά επιθυμητό και αξιοδοτημένο χαρακτήρα του ισχυρού προσανατολισμού προς το μέλλον αλλά και την αρνητική κοινωνική αξία και νοσηματοδότηση του ισχυρού προσανατολισμού προς την ηδονιστική και τη μοιρολατρική

πτυχή του παρόντος.

Κανονιστική διορατικότητα

Οι βαθμολογίες της κανονιστικής διορατικότητας που υπολογίστηκαν αφαιρώντας απλώς από τους μέσους όρους των κανονιστικών συνθηκών τους μέσους όρους των αντικανονιστικών συνθηκών αποδείχθηκαν υψηλές για κάθε Χρονική Προοπτική, ($N = 48$, Μέλλον: $M = 2.63$, $SD = 0.92$, Μοιρολατρικό Παρόν: $M = 2.39$, $SD = 1.14$, Ηδονιστικό Παρόν: $M = 2.59$, $SD = 0.95$). Στον Πίνακα 23 βλέπουμε τις συσχετίσεις μεταξύ των βαθμολογιών των Χρονικών Προοπτικών στις διαφορετικές συνθήκες αυτοπαρουσίασης και της κανονιστικής διορατικότητας για την κάθε Χρονική Προοπτική.

Πίνακας 23

Συσχετίσεις Μεταξύ των Βαθμολογιών στις Χρονικές Προοπτικές και της Κανονιστικής Διορατικότητας στις Διαφορετικές Συνθήκες Αυτοπαρουσίασης.

Διορατικότητα	Ηδονιστικό Παρόν	Μοιρολατρικό Παρόν	Μέλλον
Τυπικές Οδηγίες	-.077	.263	-.227
Κανονιστικές Οδηγίες	.857**	.889**	.893**
Αντικανονιστικές Οδηγίες	-.898**	-.881**	-.845**

** $p < .01$

Η απουσία στατιστικά σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της κανονιστικής διορατικότητας και της βαθμολογίας του κάθε μαθητή στις Χρονικές Προοπτικές στη συνθήκη των τυπικών οδηγιών αυτοπαρουσίασης ήταν αναμενόμενη και συμφωνεί με τις θεωρητικές προβλέψεις του μοντέλου της κανονιστικής διορατικότητας (Py & Somat, 1991).

Συζήτηση

Στόχος του σχεδιασμού αυτού του πειραματικού χειρισμού ήταν να επαληθεύσουμε

με ερευνητικά ευρήματα την πεποίθησή μας ότι οι Χρονικές Προοπτικές είναι για τα άτομα κοινωνικά αξιοδοτημένες και διαθέτουν κανονιστική ισχύ, συγκεκριμένα ότι το Μέλλον και το Παρόν, τουλάχιστον όπως μελετούνται εδώ, λειτουργούν ως κοινωνικές νόρμες. Ο κανονιστικός χαρακτήρας των Χρονικών Προοπτικών εξετάστηκε από κοινωνιογνωστική σκοπιά, και διαπιστώθηκε ότι, πρώτον, οι Χρονικές Προοπτικές του Μέλλοντος, του Ηδονιστικού Παρόντος και του Μοιρολατρικού Παρόντος φέρουν ένα αξιολογικό πρόσημο και μια κανονιστική ισχύ· δεύτερον, αυτή η κανονιστική ισχύς είναι εγγεγραμμένη στην κοινωνική αξία που περιμοδοτεί τις μελλοντικά επικεντρωμένες συμπεριφορές και απορρίπτει την εστίαση στις ανάγκες και στις ηδονές του παρόντος μαζί με την πεποίθηση ότι ο ίδιος ο άνθρωπος είναι ανήμπορος μπροστά σε εξωγενείς δυνάμεις που διαφεντεύουν την πορεία του· και, τρίτον, το θετικό ή αρνητικό αξιολογικό κοινωνικό φορτίο των Χρονικών Προοπτικών είναι σαφέστατα ορατό και αναγνωρίσιμο από τους συμμετέχοντες, εν προκειμένω από μαθητές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.

Τα αποτελέσματα του πειραματικού χειρισμού προσφέρουν ισχυρή στήριξη στην υπόθεση περί κανονιστικής ισχύος των Χρονικών Προοπτικών εκείνων που απεικονίζουν τους δύο κυρίαρχους άξονες χρονικότητας των κοινωνιών μας, το Μέλλον και το Παρόν. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι διαστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν στον συγκεκριμένο πειραματικό χειρισμό είναι οι υποκλίμακες ενός συγκεκριμένου εργαλείου μέτρησης. Σύμφωνα με το εργαλείο αυτό, ο προσανατολισμός προς το Μέλλον αντιστοιχεί στην ικανότητα οργάνωσης και προγραμματισμού, εμπλοκής σε μακροπρόθεσμα σχέδια, υπολογισμού των μελλοντικών συνεπειών κάθε ενέργειας και αναβολής της προσωρινής ευχαρίστησης προς όφελος μιας σημαντικότερης επιδιωκόμενης ικανοποίησης. Αντίθετα, ο προσανατολισμός στο Παρόν χωρίζεται σε δύο διαστάσεις: από τη μία, υπάρχει ο ηδονισμός του παρόντος, οι άμεσες απολαύσεις και ανταμοιβές κι από την άλλη, υπάρχει ο φραταλισμός και η παραίτηση, η επικέντρωση στα οφέλη και στα προβλήματα του τώρα μπροστά σε ένα αβέβαιο αύριο, το οποίο ορίζεται από δυνάμεις ανεξέλεγκτες. Τα παιδιά

αναγνωρίζουν ξεκάθαρα ποια είναι η κοινωνικά επιθυμητή, ή μάλλον κοινωνικά απαιτούμενη, συμπεριφορά που πρέπει να επιδείξουν ώστε να έχουν την εύνοια του δασκάλου, θεσμοθετημένου συμβόλου της εξουσίας, των ρυθμιστικών κανόνων, των αξιών και των νορμών μιας κοινωνίας. Ο Bourdieu μας λέει ότι «οι τυπικές διαφορές που παράγονται από τις σχολικές ταξινομήσεις τείνουν να παράγουν (ή να ενισχύουν) τις πραγματικές διαφορές, παράγοντας στα ταξινομημένα άτομα τη συλλογικά αναγνωρισμένη και υποστηριγμένη πίστη στις διαφορές, και παράγοντας έτσι τη συμπεριφορά που έχει προορισμό να προσεγγίσει το πραγματικό είναι στο τυπικό είναι» (2002, σ. 69).

Οι κανονιστικές ή αντικανονιστικές οδηγίες (καλή ή κακή εικόνα), η αναφορά δηλαδή στην κοινωνική αξία των Χρονικών Προοπτικών, επηρεάζουν εξαιρετικά τις βαθμολογίες των παιδιών στις τρεις Χρονικές Προοπτικές. Όταν οι οδηγίες ζητούν μια θετική αυτοπαρουσίαση, οι μαθητές καταλαβαίνουν ότι αυτή η εικόνα αντιστοιχεί σε ένα παιδί το οποίο εκπληρώνει όλες τις υποχρεώσεις του εγναίρως, είναι πάντα διαβασμένο, αναβάλλει το παιχνίδι για όταν θα έχει τελειώσει τα μαθήματα, κάνει σχέδια και όνειρα για όταν θα μεγαλώσει (υψηλή Μελλοντική Χρονική Προοπτική) αλλά αποφεύγει τις έντονες, ριψοκίνδυνες και άμεσες διασκεδάσεις που μπορούν να έχουν επιβλαβείς συνέπειες, μαθαίνει να εξοικονομεί χρόνο και χρήμα για το μέλλον (χαμηλό Ηδονιστικό Παρόν), δεν αισθάνεται αμέτοχος στο μέλλον του ούτε εμπιστεύεται την πορεία του σε ανεξέλεγκτες δυνάμεις (χαμηλό Μοιρολατρικό Παρόν) αλλά παίρνει την ευθύνη για τις πράξεις του (εσωτερική εστία ελέγχου, άλλη μια κοινωνικά αξιοδοτημένη νόρμα, βλ. Dubois, 2005· 2009), δεν πιστεύει στο μοιραίο και στην τύχη αλλά παλεύει για το μέλλον του. Όταν οι οδηγίες της αυτοπαρουσίασης ζητούν μια αρνητική εικόνα από τον μαθητή, μια εικόνα που θα δυσχεράσει και θα απογοητεύσει τον δάσκαλο, με άλλα λόγια, μια εικόνα που θα θέσει το υποκείμενο στο περιθώριο της κοινωνικής απόρριψης, οι μαθητές αποδίδουν το ακριβώς αντίστροφο μοτίβο απαντήσεων. Η παρατηρούμενη πόλωση των απαντήσεων ανάλογα με τον κανονιστικό ή αντικανονιστικό χαρακτήρα των οδηγιών αυτοπαρουσίασης, σε

συνδυασμό με τις στατιστικά σημαντικές διαφορές των μέσων όρων στις τρεις διαφορετικές συνθήκες, δηλώνουν ότι οι Χρονικές Προοπτικές αντλούν το νόημά τους από τις ισχύουσες κοινωνικές αξίες και νόρμες μιας ιστοριοπολιτικής συγκυρίας. Επιπλέον, τα ευρήματά μας μάς οδηγούν στο να αναρωτηθούμε αν μπροστά σε τέτοιου είδους εργαλεία μέτρησης αναφορικά με το χρόνο και τις συναφείς υιοθετούμενες απόψεις και συμπεριφορές ενεργοποιούνται αναπόφευκτα κανονιστικά και αξιακά διλήμματα για τον συμμετέχοντα που μπορούν να επηρεάσουν και να κατευθύνουν τις απαντήσεις του, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά παρέχεται το εν λόγω ερωτηματολόγιο και κατά πόσο αυτό απαιτεί έμμεσα από αυτόν να βελτιώσει την εικόνα του.

Αξίζει να σταθούμε στο επόμενο εύρημα το οποίο παρατηρείται για πρώτη φορά στη σχετική βιβλιογραφία. Όταν οι μαθητές καλούνται να δώσουν αυθόρμητα τη γνώμη τους, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ του Ηδονιστικού Παρόντος και του Μοιρολατρικού Παρόντος, κάτι στο οποίο βέβαια πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και ο μικρός αριθμός του δείγματός μας. Όταν ενεργοποιείται το κανονιστικό ή αντικανονιστικό πλαίσιο και οι μαθητές καλούνται μέσω των απαντήσεών τους να δώσουν μια θετική ή μια αρνητική εικόνα στο δάσκαλό τους, οι δύο αυτές συνιστώσες του παρόντος παρουσιάζουν υψηλή συσχέτιση υπό τις κανονιστικές οδηγίες ($r = .623^{**}$) και ακόμα υψηλότερη εντός του αντικανονιστικού πλαισίου ($r = .823^{**}$), φαίνονται δηλαδή να ενοποιούνται και να ορθώνονται έτσι ως ο εννοιολογικά αντίθετος πόλος αυτού που εκπροσωπεί η Χρονική Προοπτική του Μέλλοντος. Τα παιδιά, με άλλα λόγια, καταλαβαίνουν πως ο,τιδήποτε δεν εγγράφεται στην προοπτική της θυσίας στο παρόν με στόχο την αποκόμιση οφελών στο μέλλον, εμπίπτει ευθέως σε μια αρνητικά νοηματοδοτημένη αναπαράσταση. Για τους μαθητές, λοιπόν, η αρνητική εικόνα στο δάσκαλο δίνεται μέσα από την αναζήτηση έντασης, ευχαρίστησης και διέγερσης χωρίς ικανότητα αναβολής τους αλλά και μέσα από την αποποίηση ευθυνών για ό,τι μας συμβαίνει στο παρόν και στο μέλλον, την εναπόθεση των προσδοκιών στη μοίρα και στο πεπρωμένο αντί για την ανθρώπινη εμπρόθετη προσπάθεια.

Γνωρίζουμε ότι το ελληνικό σχολείο συγκεκριμένα χρησιμοποιεί παραδοσιακά το παρελθόν (βλ. αρχαίοι πρόγονοι, ένδοξη ιστορία, πολιτιστική κληρονομιά, επιρροές σε άλλες φυλές και έθνη, αριστοκρατική καταγωγή, ανώτερη φυλή, κ.α.) για τον έλεγχο και τον προσδιορισμό του παρόντος (Νούτσος, 1979· Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997· Φραγκουδάκη, 2001· Herzfeld, 2002). Στις σύγχρονες κοινωνίες, πόσω μάλλον σε περίοδο οικονομικής και αξιακής κρίσης όπου το πολιτισμικό κεφάλαιο, όσο πλούσιο κι ένδοξο κι αν είναι, αποδεικνύεται ανήμπορο να λειτουργήσει ως κινητήρια δύναμη αλλά αντίθετα συνθλίβεται υπό το βάρος της οικονομικής πρωτοκαθεδρίας και της εναγωνίας και ατέρμονης, κυριολεκτικά, πάλης για ευημερία (ή επιβίωση), χρησιμοποιείται ένα προφανώς ιδεολογικοποιημένο μέλλον (ένα μέλλον το οποίο έχει μόνο θετικό πρόσημο) για το οποίο πρέπει ακόμη να παλέψουμε, πρέπει να κάνουμε κι άλλες θυσίες, πρέπει να υποστούμε κι άλλους περιορισμούς για να έχουμε μια ελπίδα να ελέγξουμε και να προσδιορίσουμε το παρόν μας το οποίο έχει αναχθεί, ή μάλλον μειωθεί, σε ένα ες αεί μεταβατικό στάδιο και το οποίο αν δεν είναι προετοιμασία για κάτι πιο θετικό, για κάτι πιο ευόωνο φαντάζει ανέλπιδο και άνευ νοήματος. Η ελληνική κοινωνία υφίσταται μια βίαιη αλλαγή παραδείγματος όσον αφορά την αναζήτηση νοήματος στο παρόν και άρα στη ζωή - δεν πρόκειται πλέον για συνέχιση του παρελθόντος και αναζήτηση συνέπειας και αρμονίας με τις προηγούμενες εμπειρίες, είτε πρόκειται για προσωπικά βιώματα είτε για συλλογικά μνημονικά ίχνη εγγεγραμμένα στην κοινωνική εμπειρία · πριμοδοτείται η επιδίωξη ρήξης με το παρελθόν που ευθύνεται για τα τωρινά αδιέξοδα και ο οραματισμός ενός απροσδιόριστου και αβέβαιου μέλλοντος για το οποίο όμως αξίζει να παλέψουμε με όλα τα μέσα όχι γιατί το επιθυμούμε απαραίτητα αλλά γιατί δεν υπάρχει άλλη διέξοδος αλλά ούτε και άλλος τρόπος απόδοσης ενός νοήματος στο παρόν και στον καθημερινό μόχθο του.

Αν επιχειρήσουμε να δώσουμε μια ερμηνεία στο συγκεκριμένο εύρημα της συσπείρωσης του ηδονισμού και της μοιρολατρίας σε μια αρνητικά νοηματοδοτημένη για τις κοινωνικές νόρμες στάση ζωής, θα λέγαμε ότι ο ηδονισμός μοιάζει, στις μέρες μας, να

έχει χάσει παντελώς τον παιγνιώδη χαρακτήρα της απόλαυσης, της ανεμελιάς και του αυθορμητισμού και να έχει υποπέσει σε μια καταδικαστέα συμπεριφορά χασίματος χρόνου, τεμπελιάς και αδιαφορίας για το μέλλον και να συγχέεται με την παραίτηση, τη φυγοπονία, το φαταλισμό, την εναπόθεση των ελπίδων στην τύχη και τη μοίρα, δομικά χαρακτηριστικά της διάστασης του Μοιρολατρικού Παρόντος της Χρονικής Προοπτικής. Οι Χρονικές Προοπτικές αυτές λοιπόν βλέπουμε να σκιαγραφούν, βάσει των απαντήσεων των ίδιων των παιδιών, έναν μαθητή ο οποίος βιώνει αρχικά την απόρριψη από το δάσκαλο, αλλά φυσικά το εύρημα δεν είναι αποκλειστικά δηλωτικό αυτής μόνο της περιθωριοποίησης· η αρνητική εικόνα δεν είναι προϊόν της ιδιοσυγκρασίας ή της προσωπικής άποψης του δασκάλου, είναι προϊόν του κοινωνικού κατεστημένου και προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής συναίνεσης που εκφράζεται διά στόματος του δασκάλου, δηλαδή της εκπαίδευσης, του σημαντικότερου ίσως μηχανισμού κοινωνικής μύησης. Αν λοιπόν, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση προωθεί αυτή τη διχοτόμηση, ομοίως θα λειτουργούν πιθανότατα και οι υπόλοιπες βαθμίδες της εκπαίδευσης και κατ' επέκταση οι υπόλοιποι κοινωνικοί θεσμοί, όπως και η εργασία. Αλλά θεσμοί δεν είναι μόνο οι γνωστές οργανωμένες κοινωνικές δομές· θεσμικές και θεσμοθετημένες είναι και οι οικογενειακές, ερωτικές και φιλικές σχέσεις, τα αισθήματα της επιτυχίας, της ικανοποίησης και της πληρότητας, η διασιέδαση, η ενημέρωση, οι καλλιτεχνικές αναζητήσεις, ο προσανατολισμός της επιστημονικής έρευνας, τα ηθικά προτάγματα· τίποτε από τα παραπάνω δε διαλανθάνει την κανονιστική λογική μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Τα υψηλά επίπεδα διορατικότητας απέναντι στις νόρμες του Παρόντος και του Μέλλοντος και οι ισχυρές συσχετίσεις μεταξύ των βαθμολογιών στις συνθήκες των κανονιστικών και των αντικανονιστικών οδηγιών δείχνουν ότι οι μαθητές αναγνωρίζουν την έννοια του αποδεκτού και του απορριπτέου που κρύβεται μέσα στον τρόπο αντίληψης, χειρισμού και αξιοποίησης του χρόνου και καταλαβαίνουν ποια στρατηγική πρέπει να ακολουθήσουν και προς τα πού πρέπει να κατευθύνουν τις απαντήσεις τους προκειμένου να

δημιουργήσουν μια κοινωνικά επιθυμητή ή ανεπιθύμητη εικόνα. Σύμφωνα με τους Somat και Vazel (1999), όταν αναλύουμε την κανονιστική φύση μιας ψυχολογικής κατασκευής, η διορατικότητα αντανάκλα τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής χρησιμότητας η οποία είναι συνδεδεμένη με τη σχετική κατασκευή. Από την άλλη πλευρά, η απουσία στατιστικά σημαντικής συσχέτισης μεταξύ της διορατικότητας και των βαθμολογιών στην περίπτωση των τυπικών οδηγιών αυτοπαρουσίασης επαληθεύει εμπειρικά τη θεωρητική εννοιολογική σύλληψη της κανονιστικής διορατικότητας ως μεταγνωστικής μεταβλητής (Py & Somat, 1991), ανεξάρτητης από την υπό ανάλυση κατασκευή. Τα αποτελέσματα αυτού του πειραματικού σχεδιασμού επιβεβαιώνουν την κοινωνική νοηματοδότηση του μέλλοντος και του παρόντος.

Ο πειραματικός αυτός σχεδιασμός και τα ευρήματά του συμβάλλουν στη διαθέσιμη βιβλιογραφία σχετικά με την κανονιστική φύση της Χρονικής Προοπτικής (Apostolidis & Guignard, 2013) προσεγγίζοντας τρεις από τις συνθετικές διαστάσεις της, το Μέλλον, το Μοιρολατρικό Παρόν και το Ηδονιστικό Παρόν, από την οπτική γωνία των κοινωνικών νορμών. Τόσο η μελέτη τριών από τις διαστάσεις που συναποτελούν τη Χρονική Προοπτική και η επικέντρωση του ενδιαφέροντος όχι αποκλειστικά στο Μέλλον αλλά περισσότερο στην αντίστιξη μεταξύ Μέλλοντος και Παρόντος ως ηθικού-κανονιστικού διπόλου της οργάνωσης και θέσμησης των κοινωνιών μας όσο και η χρήση ενός μαθητικού πληθυσμού για την επαλήθευση της υπόθεσης σχετικά με την αξιολογική-κανονιστική φύση των Χρονικών Προοπτικών αποτελούν μεθοδολογικές επιλογές που ανοίγουν νέες προοπτικές τόσο για τις μελέτες της Χρονικής Προοπτικής όσο και τις μελέτες της αυτοπαρουσίασης. Τα ευρήματα δεν αφήνουν αμφιβολίες για το αξιολογικό φορτίο και το κανονιστικό πρόσημο των Χρονικών Προοπτικών, και συγκεκριμένα για την κοινωνική επιδοκιμασία του ισχυρού προσανατολισμού προς το μέλλον και την αντίστοιχη αποδοκιμασία που συνοδεύει απόψεις και συμπεριφορές επηρεασμένες είτε από μια ηδονιστική απομύζηση του παρόντος είτε από μια φαταλιστική και παραιτημένη αντιμετώπιση του τρέχοντος χρόνου και του

κυοφορούμενου μέλλοντος. Επομένως, στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, οι Χρονικές Προοπτικές που ενστερνίζονται και θέτουν σε εφαρμογή τα άτομα συνιστούν ένα κριτήριο αξιολόγησης που επηρεάζει την κρίση μας για το πόσο κατάλληλα, επιθυμητά ή άξια είναι και την κατάταξή τους στις διάφορες ιεραρχικές αξιολογικές κλίμακες. Άλλο ένα σημαντικό εύρημα έχει να κάνει με την κοινωνική ορατότητα των νορμών και την ικανότητα των υποκειμένων, ακόμη κι όταν πρόκειται για μικρά παιδιά η επαφή των οποίων με θεσμοθετημένα περιβάλλοντα και κανονιστικά πλαίσια είναι πιο περιορισμένη, να αναγνωρίζουν τον θετικό ή αρνητικό αξιολογικό χαρακτήρα κάποιων συμπεριφορών και ιδεών και να προσαρμόζουν τις απαντήσεις τους ανάλογα με την εικόνα που θέλουν να παρουσιάσουν και την εύνοια ή τη δυσμένεια που θέλουν να προκαλέσουν. Ενισχύεται έτσι ακόμη περισσότερο η κοινωνική φύση του χρόνου και γίνεται σαφές ότι δεν αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο μπορεί να μελετηθεί υπό ιδιοσυγκρασιακούς, ατομικιστικούς όρους αλλά οφείλει να γίνει καταρχάς αποδεικτό ως σύνθετη και πολυεπίπεδη δυναμική κοινωνική διεργασία. Τα ευρήματα αυτά έρχονται να προστεθούν στη νομιμοποίηση της κοινωνιοψυχολογικής μελέτης του χρόνου μέσω της κατασκευής της Χρονικής Προοπτικής, η οποία παύει πλέον να εισέρχεται στο ερευνητικό πεδίο ως μεταβλητή προσωπικής επιλογής ή ατομικής διάθεσης αλλά αναδεικνύει την κοινωνικά εγγεγραμμένη πολυπλοκότητα της ανθρώπινης χρονικότητας.

Φυσικά δεν ξεχνάμε ότι τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν από τη χρήση ενός συγκεκριμένου εργαλείου, μιας παιδικής κλίμακας μέτρησης της Χρονικής Προοπτικής που κατασκευάσαμε και σταθμίσαμε και η οποία επιφυλάσσει μια συγκεκριμένη εννοιολόγηση και εγχειρηματοποίηση στις συνιστώσες της χρονικότητας. Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε αν η ίδια κανονιστική διάσταση των χρονικών προσανατολισμών έρχεται στην επιφάνεια και μέσω άλλων εργαλείων μέτρησης τα οποία ενδεχομένως να μετρούν διαφορετικές όψεις της Χρονικής Προοπτικής ή ακόμη εγχειρηματοποιούν διαφορετικά το χρόνο.

Αν μια κοινωνικά αποδεικτή και μάλιστα επιδοιμαζόμενη εικόνα αντιστοιχεί σε

υψηλά επίπεδα Μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής και χαμηλά επίπεδα Παροντικών Χρονικών Προοπτικών (Ηδονιστικό και Μοιρολατρικό Παρόν), αυτό σημαίνει ότι όλες οι εξ ορισμού έγχρονες συμπεριφορές είναι φορείς κοινωνικών νοημάτων και μπορούν να εξασφαλίσουν την κοινωνική αποδοχή ή να καταδικάσουν σε κοινωνικό αποκλεισμό· σημαίνει ότι τα άτομα, από τη στιγμή μάλιστα που αναγνωρίζουν την κανονιστική ισχύ των Χρονικών Προοπτικών, όπως μαρτυρούν τα υψηλά επίπεδα κανονιστικής διορατικότητας των συμμετεχόντων στον πειραματικό χειρισμό μας, θα αναγκαστούν κάποια στιγμή, ρητά ή άρρητα, να προσαρμοστούν στο κανονιστικό αυτό πλαίσιο υιοθετώντας τις αποδεκτές απόψεις και συμπεριφορές και απορρίπτοντας τις κοινωνικά μεμπτές ιδέες και στάσεις. Το κατά πόσο όμως θα καταφέρουν να ευθυγραμμιστούν με αυτές τις χρονικές επιταγές, όπως είδαμε στα προηγούμενα ερευνητικά στάδια, απέχει πολύ από το να είναι μια απλή επιλογή και τοποθέτηση· αντίθετα, καταφέραμε να δείξουμε ότι το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, με το σύστημα αξιών και κανόνων που το χαρακτηρίζει αλλά και τα πραγματικά όρια που θέτει στην ελευθερία κινήσεων των μελών του, επιτρέπει την πρόσβαση σε ορισμένες Χρονικές Προοπτικές ενώ την αποκλείει από κάποιες άλλες, με άλλα λόγια κατευθύνει προς μια συγκεκριμένη αντίληψη και αξιοποίηση του χρόνου. Η εσωτερίκευση των προταγμάτων και των καταναγκασμών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συγκυρίας δεν είναι έμφυτη ικανότητα κανενός, είναι μια κοινωνική μάθηση η οποία δεν παρέχεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ένας ισχυρός μελλοντικός προσανατολισμός συναντάται σε ένα άτομο το οποίο είναι επιτυχώς ενταγμένο σε όλους τους θεσμούς μιας κοινωνίας (εργασία, εκπαίδευση, κοινωνικές και συναισθηματικές σχέσεις, ψυχαγωγία και ελεύθερος χρόνος, μελλοντικός επαγγελματικός και προσωπικός προγραμματισμός) και η επιτυχία αυτής της ένταξης είναι συνάρτηση των κατηγορικών υπαγωγών του και των υλικών και πολιτισμικών εφοδίων του. Αντίθετα, ο αποκλεισμός από τα παραπάνω θεσμοθετημένα πλαίσια δεν αφήνει περιθώρια για την ανάπτυξη της μελλοντικής χρονικής προοπτικής και ευνοεί μόνο την πρωτοκαθεδρία του παρόντος χρόνου, με τα προβλήματα και τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στο εδώ και

τώρα. Εκτός αυτού, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η απόδοση μεγάλης κοινωνικής αξίας, αναγνώρισης και επιβράβευσης στα άτομα που επιδεικνύουν υψηλά επίπεδα μελλοντικού προγραμματισμού και ικανότητας προβολής μιας εικόνας του εαυτού στο μέλλον προς την οποία συγκλίνουν όλες οι παροντικές προσπάθειες και, αντίθετα, η κοινωνική απαξίωση, μομφή και περιθωριοποίηση των ατόμων που επιδεικνύουν υψηλά επίπεδα φαταλισμού, παραίτησης, πίστης σε ανεξέλεγκτες δυνάμεις που ορίζουν την πορεία μας, επικέντρωσης στο παρόν με τα άμεσα, «εύκολα» οφέλη του και τις πρόχειρες απολαύσεις του και αποφυγής της εμπλοκής σε μακροπρόθεσμα πλάνα θα μπορούσαν εξίσου να ερμηνευθούν ως ενδείξεις του κανονιστικού, αξιολογικού και ιεραρχικού ρόλου που διαδραματίζουν οι Χρονικές Προοπτικές που εκφράζουν το Μέλλον, τον Ηδονισμό του Παρόντος και τη Μοιρολατρία του (βλ. Dubois, 2009, Dubois & Beauvois, 2005), όταν φυσικά η κοινωνική αξία υπολογίζεται με όρους χρησιμότητας, αποδοτικότητας και συναίνεσης στους θεσμοθετημένους χρονικούς ρυθμούς. Όλοι οι θεσμοί διέπονται, στη μορφή και στη λειτουργία τους, από μια μονοκατευθυντική σύλληψη της χρονικότητας και από σαφή κριτήρια σχετικά με το τι είναι θεμιτό ή ευκαταίο με χρονικούς όρους. Τα άτομα είναι λοιπόν υποχρεωμένα, για να εξασφαλίσουν την επιτυχή προσαρμογή τους στους θεσμούς αυτούς, να ασπαστούν και να ενδυναμώσουν αυτά τα κριτήρια με το να οργανώσουν βάσει αυτών τις κρίσεις και τις αξιολογήσεις που ορίζουν το πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, συγκρίσεων και επιρροών.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σχολιασμός της προσέγγισης

Στόχος της παραπάνω θεωρητικής και ερευνητικής προσπάθειας ήταν να δείξουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο μια ολόκληρη κοινωνία και τα θεσμοθετημένα σιαλοπάτια της κοινωνικής ένταξης (σχολείο, εργασία) αναμένουν από το παιδί να καταλάβει, να «νιώσει» και να αξιοποιήσει το χρόνο, είτε αυτός είναι ο σχολικός/εργασιακός χρόνος είτε ο ελεύθερος, δεν τυγχάνει όμοιας υποδοχής από τα διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά στρώματα από τα οποία προέρχονται τα παιδιά. Κι αυτό γιατί κάθε κοινωνικοοικονομικό στρώμα καλλιεργεί μια κοινωνική αναπαράσταση για το χρόνο, λιγότερο ή περισσότερο προσανατολισμένη στο μέλλον ή στο παρόν ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές οροεξαρτήσεις του, η οποία γίνεται έξη του κάθε στρώματος, με αποτέλεσμα η ίδια κοινωνική αναπαράσταση να αναπαράγεται κάθε φορά που το βιοτικό ύψος είναι το ίδιο και να οδηγεί στην υιοθέτηση κοινωνικών πρακτικών, δηλωτικών και πάλι της κοινωνικοοικονομικής προέλευσης και σμιλεμένων από τον τρόπο ζωής που αυτή επιβάλλει. Συνοπτικά, γονείς που αισθάνονται εξαιρετικά ευάλωτοι και αξιολογούν μειονοτικά την κοινωνικοοικονομική ταυτότητά τους έχουν την τάση να καλλιεργούν στα παιδιά τους μια φαταλιστική και ηδονιστική αντιμετώπιση του παρόντος χρόνου και μια εντύπωση ότι το μέλλον δεν τους ανήκει και άρα δεν μπορούν να το προβλέψουν, με αποτέλεσμα αυτά να υιοθετούν σχεδόν εν αγνοία τους εκείνες τις κοινωνικές πρακτικές που επαληθεύουν την αναπαράσταση αυτή. Αντίθετα, γονείς που αισθάνονται λιγότερο απειλούμενοι από την κοινωνικοοικονομική επισφάλεια καταφέρνουν σε μεγαλύτερο βαθμό να εμπνεύσουν στα παιδιά τους τον εγνιβωτισμό του παρόντος στο μέλλον και να τα παρακινήσουν να φερθούν κατά το πρότυπο αυτό σαν να εκδηλώνουν μια εγγενή προδιάθεσή τους.

Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές η προβληματική την οποία θελήσαμε να στηρίξουμε θεωρητικά και να τεκμηριώσουμε εμπειρικά. Όσον αφορά τη μέθοδο, προσπαθήσαμε να

σεβαστούμε τα τέσσερα κριτήρια τα οποία όρισε ο Doise (1997 στο Παπαστάμου, Προδρομίτης & Παυλόπουλος, 2010) για τις κοινωνιοψυχολογικές εργασίες. Το πρώτο από αυτά είναι η διάρθρωση των κοινωνιολογικών και των ψυχολογικών αναλύσεων, κάτι που επιχειρήσαμε θέλοντας να δείξουμε ότι το ατομικιστικό εργαλείο της Χρονικής Προοπτικής είναι κατά βάση μια κοινωνιοψυχολογική μεταβλητή, θεωρώντας ότι η αίσθηση, η προτίμηση και η επιλογή που συνοδεύουν τον ψυχολογικό χρόνο είναι βαθύτατα συνδεδεμένες με την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου και τις κατηγορικές υπαγωγές του και προσεγγίζοντας τις συμπεριφορές και τις στάσεις που τα άτομα διεκδικούν ως επιλογές τους μέσω των κοινωνιοψυχολογικά εγγεγραμμένων εννοιών της αναπαράστασης και της έξης. Έτσι, προσπαθήσαμε να εξετάσουμε τη συμμετοχή των συστημάτων ατομικής οργάνωσης στη σύσταση των κοινωνικών συνόλων καθώς και, κυρίως, την παρέμβαση των οργανώσεων των υπερδομών στη διευθέτηση του ατομικού κόσμου.

Το δεύτερο κριτήριο έχει να κάνει με το συνυπολογισμό όλων των επιπέδων εξηγήσεων: κάθε παρατηρούμενη συμπεριφορά προσεγγίστηκε ως εκπληρούμενη προδιάθεση του ατόμου, ως παράγοντας διαμόρφωσης των διατομικών του σχέσεων, ως απόρροια των υπαγωγών του σε ορισμένες ομάδες και του σύννοδου αποκλεισμού του από κάποιες άλλες καθώς και σαν μόρφωμα των ιδεολογικών λόγων που συγκροτούν την πραγματικότητα των κοινωνικών πεδίων με τα οποία έρχεται σε επαφή. Για να πάρουμε ένα μόνο παράδειγμα, η μοιρολατρική αντιμετώπιση του παρόντος χρόνου εκδηλώνεται ως στάση και ως προτίμηση του παιδιού, υπεισέρχεται στο πώς θα οργανώσει το παιχνίδι του στο διάλειμμα με τους άλλους φίλους του ή στην αντιμετώπιση που θα επιφυλάξει σε μια ορισμένη κατάσταση, (όπως ένα δύσκολο διαγώνισμα για το οποίο πρέπει να προετοιμαστεί αλλά το αφήνει στην τύχη, αφού όλα τελικά είναι μοιραία), μαρτυρά τις κοινωνικές καταβολές του παιδιού και μας δίνει πληροφορίες για το περιβάλλον από το οποίο πιθανότατα προέρχεται και φέρει το στίγμα μιας αναπαράστασης του παρόντος ως πεδίου ελεγχόμενου από ανεξέλεγκτες δυνάμεις αλλά και το κανονιστικό πρόσημο που θα

κατατάζει το παιδί αυτό στην κατηγορία των «χαμένων» που δεν ξέρουν να παλεύουν για τη ζωή τους.

Το τρίτο κριτήριο που επιτρέπει την υπαγωγή μιας εργασίας στην κοινωνιοψυχολογική κοινότητα είναι η ιδεολογική απομυθοποίηση του χάσματος που χωρίζει το ατομικό και το κοινωνικό. Σκοπός της κοινωνικής ψυχολογίας είναι η υπερπήδηση αυτού του χάσματος που πέρα από επιστημονικό, έχει και ιδεολογικό χαρακτήρα. Μελετώντας απόψεις, προτιμήσεις και συμπεριφορές, μελετάμε πάντα την εκπεφρασμένη και παρατηρήσιμη πτυχή των κοινωνικών αναπαραστάσεων ή των έξεων των ομάδων και των ατόμων τους και βάζοντας στο μικροσκόπιο αυτές τις τελευταίες προσπαθούμε ουσιαστικά να αποκωδικοποιήσουμε τις ιδιосуγκρασιακές εκδηλώσεις τους στο πεδίο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Ως τέταρτο κριτήριο ορίζεται η προσφυγή σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό, προσπαθήσαμε να εμπλουτίσουμε την προβληματική μας ανατρέχοντας σε φιλοσοφικές, ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του χρόνου, προσφύγαμε σε διαφοροποιημένα, αν και εν τέλει συγγενικά, επιστημονικά εργαλεία – ορόσημα της κοινωνικής ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας αντίστοιχα –, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και τις έξεις, συνδυάσαμε μεθόδους όπως το ερωτηματολόγιο και ο πειραματικός χειρισμός.

Για να μελετήσουμε το ιδιαίζον κοινωνικό μόρφωμα του χρόνου ήταν απαραίτητο να επεξεργαστούμε βαθύτερα και πολύπλευρα την έννοια που τον συνοφίζει ώστε να αποφευχθούν τα «αυτονόητα» που ενεργοποιεί η κοινωνική αυτή κατηγορία καθώς και οι άρρητες θεωρίες που υπεισέρχονται στην κοινωνική σκέψη και αναπαράσταση που εγείρει η ενασχόληση με αυτόν. Στόχος μας δεν ήταν η μελέτη του χρόνου σαν μια κοινόχρηστη κατηγορία της σκέψης αλλά σαν μια ερευνητική επιστημονική κατηγορία και ένα πεδίο ιδεολογικής διαμάχης. Παράλληλα, ζητούμενό μας ήταν η άρθρωση ενός θεωρητικού πλαισίου το οποίο να επιτρέπει την κατασκευή ορισμένων εργαλείων μέτρησης

σχεδιασμένων με γνώμονα το σκεπτικό ότι η αποτύπωση της επιφάνειας της πραγματικότητας και η «απαθανάτιση» κάποιων στιγμιότυπων της καθημερινής ζωής είναι αποπροσανατολιστικές και δεν επαρκούν για μια κοινωνιοψυχολογική ερμηνευτική προσέγγιση του κοινωνικού φαινομένου που συνιστά ο χρόνος. Προσπαθήσαμε η ερευνητική προσπάθειά μας να καταλήξει σε μια ανάλυση κι έναν κοινωνικό σχολιασμό των αποτελεσμάτων, περιορίζοντας, όσο αυτό είναι δυνατόν, την αφηρημένη, φαινομενολογική και περιγραφική προσέγγιση του αντικειμένου μελέτης μας. Ο χρόνος δε γίνεται να μελετηθεί μόνο όπως εκφράζεται στην καθημερινή ζωή ή όπως αποτυπώνεται στις συμπεριφορές, στις γνώμες και στις ιδέες των ανθρώπων αλλά σαν μια δυναμική κοινωνική αναπαράσταση η οποία βρίσκεται μονίμως υπό διαμόρφωση και αναδόμηση. Και φυσικά μέσα στα ενδιαφέροντα και στους στόχους της παρούσας διατριβής δε συγκαταλεγόταν η αξιολογική κατάταξη των χρονικών προσανατολισμών και δραστηριοτήτων του σχολικού, εργασιακού ή ελεύθερου χρόνου και η κατηγοριοποίησή τους σε επιζήμιες και ωφέλιμες, σε ανώφελες και χρήσιμες αλλά η διερεύνηση και η τεκμηρίωση των ιστορικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών που ευνοούν τη μία ή την άλλη επιλογή και ωθούν στην υιοθέτησή της από τα άτομα, ή καλύτερα, από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν.

Η κοινωνική αναπαράσταση του χρόνου στα παιδιά

Το γεγονός ότι οι πέντε υποκλίμακες της Χρονικής Προοπτικής είναι αναγνωρίσιμες από τα παιδιά ως διακριτές εννοιολογήσεις του χρόνου ενισχύει, πέρα από τη διαπολιτισμική ισχύ της ΖΤΠΙ που διαπιστώσαμε μέσω της στάθμισής της με το ελληνικό φοιτητικό δείγμα, και τη διαγενεαλογική ισχύ της, δείχνοντάς μας ότι ο χρόνος χωρίζεται σε θετικά και αρνητικά παρακλάδια όχι μόνο στην ενήλικη ζωή των υποχρεώσεων και της εργασίας αλλά από την παιδική ήδη ηλικία, το δίχως άλλο λόγω των κοινωνικοποιητικών θεσμών (σχολείο, οικογένεια, εξωσχολικές δραστηριότητες, παρέες ομηλικών) που τίθενται αυτόματα σε

λειτουργία για να προετοιμάσουν το παιδί για την ενήλικη κοινωνική ζωή. Ο Doise (1989, σ. 380) υποστηρίζει ότι στα παιδιά, όπως στους ενήλικες, οι γνωστικές λειτουργίες και οι κοινωνικές ρυθμίσεις, το σύστημα και το μετασύστημα είναι πολύ στενά συνδεδεμένα. Το χρονικό δίπολο που στιγματίζει τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι επομένως παρόν από την παιδική ηλικία και οδηγεί, μέσα από αναγωγικές διαδικασίες και άρρητες θεωρίες προσωπικότητας, σε συγκεκριμένους χαρακτηρισολογικούς τύπους οι οποίοι με τη σειρά τους επισύρουν τις ανάλογες θετικές ή αρνητικές συνυποδηλώσεις.

Το πεδίο της εκπαίδευσης φαίνεται άλλωστε ένας προνομιούχος χώρος για να δούμε πώς αναπτύσσονται, εξελίσσονται και μετασχηματίζονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εντός των κοινωνικών περιβαλλόντων, και να αποσαφηνίσουμε το ρόλο των κατασκευών αυτών στις σχέσεις των ομάδων με το αντικείμενο της αναπαράστασής τους (Gilly, 1989, σ. 384). Για τους μαθητές λοιπόν, η παροντική-ηδονιστική διάσταση του χρόνου που αποτελεί τον ένα πόλο συνδέεται με υψηλούς δείκτες αδυναμίας υπολογισμού των μελλοντικών συνεπειών, χαμηλής προτίμησης για τη συνέπεια των ενεργειών τους, χαμηλού ελέγχου του εγώ και των ενορμήσεων, έμφασης στο καινούργιο και στο πρωτότυπο και απρόσκοπτης αναζήτησης αισθητηριακών απολαύσεων, επισύροντας έτσι μια αρνητική εικόνα. Ο δεύτερος πόλος είναι αυτός του μελλοντικού προγραμματισμού και αντιστοιχεί στο σχεδιασμό και στην επίτευξη στόχων που τοποθετούνται στο μέλλον, σε αυξημένο υπολογισμό των μελλοντικών συνεπειών, υψηλή ευσυνειδησία και αίσθημα καθήκοντος, προσεκτική επιλογή και σχεδιασμό των βημάτων, εργαλειακή και χρησιμοθηρική σκέψη και δράση, και συνεπώς σε μια θετικά αξιολογούμενη κοινωνική εικόνα.

Ψάχνοντας όμως το κριτήριο που μπορεί να εξηγήσει την κατανομή των παιδιών ως προς αυτό το δίπολο, ερχόμαστε αντιμέτωποι με το κοινωνικοοικονομικό προφίλ τους το οποίο αποδεικνύεται ότι παίζει ρόλο στη διαμόρφωση της «χρονοσυνειδησίας» του παιδιού. Συγκεκριμένα, μεταξύ των μαθητών που βιώνουν καταστάσεις περιορισμένης οικονομικής ευχέρειας και αρνητικά ή μειονοτικά εκτιμημένης κοινωνικής ταυτότητας επικρατεί η τάση

παροντικής, ηδονιστικής αξιοποίησης του χρόνου, αναζήτησης άμεσης ευχαρίστησης και ψυχικής ανάτασης μέσα από την ένταση και τη διασκέδαση και όχι μέσα από την έμμεση και υστερόχρονη ικανοποίηση της συνεργατικής δράσης και της οργανωτικότητας. Παράλληλα, κυριαρχεί μια προτίμηση για τον αυθορμητισμό, τα άμεσα υλοποιήσιμα σχέδια και την αποφυγή χρονοτριβών και κανονιστικών περιοριστικών πλαισίων. Το διάλειμμα βιώνεται με την κυριολεκτική σημασία του, ως πραγματική διακοπή των εργασιών που λαμβάνουν χώρα και ως ευκαιρία για απόδραση από την κόπωση και την εργασία. Έχει μεγάλη συμβολική αξία το γεγονός ότι οι επιλογές που απορρίπτει η πλειοψηφία της κατηγορίας αυτής είναι αυτές που εκφράζουν διαστάσεις όπως η ομαδιότητα, η επικοινωνία, ο διάλογος, η διεκδίκηση της γνώμης και η υποστήριξη της έναντι άλλων, η από κοινού συμφωνία λειτουργικών και δίκαιων κανόνων, η συνεργασία και η θέσπιση κανονισμών, ρόλων με συγκεκριμένες αρμοδιότητες και υποχρεώσεις, με λίγα λόγια τα απαραίτητα χαρακτηριστικά της συναίνεσης. Η παραπάνω τάση αντανάκλα τη θέση που κατέχουν οι κοινωνικές ομάδες αυτές στην ευρύτερη κοινωνική ιεραρχική κλίμακα και οι κοινωνικές διαδικασίες στις οποίες είναι αμέτοχοι, επιδεινώνοντας μάλιστα έναν επιφανόμενο αρνητισμό προς αυτές, είναι ακριβώς αυτές από τις οποίες αποκλείονται κατά τη συμμετοχή τους στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Η Χρονική Προοπτική την οποία υιοθετούν αποτελεί επομένως μια πιστή αντανάκλαση του μακροσυστήματος του κοινωνικού παιχνιδιού και της θέσης που μέλλεται να καταλάβουν στο μοίρασμα των ρόλων της ενήλικης κοινωνικής ζωής.

Από την άλλη πλευρά, η συγκέντρωση των κοινωνικών χρόνων υπό την πρωτοκαθεδρία της μελλοντικής Χρονικής Προοπτικής είναι χαρακτηριστικό των παιδιών που προέρχονται από λιγότερο ευάλωτα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Στην περίπτωση αυτή, ο χρόνος αντιμετωπίζεται πολύ πιο ορθολογικά, είναι σε μεγάλο βαθμό απαλλαγμένος από την αοριστία και την ασάφειά του, και μετατρέπεται σε ένα μέγεθος απτό και ελεγχόμενο το οποίο μάλλον κατευθύνεται από τους χρήστες του παρά κατευθύνει αυτούς που το διαχειρίζονται. Ο χρόνος για τα παιδιά αυτά έχει γνωστά και σαφή όρια και

εντός αυτών πρέπει να κινηθούν έξυπνα και απαιτητικά, επιλέγοντας και ρυθμίζοντας δραστηριότητες οι οποίες θα μπορούν να εκτυλιχθούν εντός δοθέντων χρονικών περιορισμών. Η ενόρμηση και η επιθυμία θα αναγνωρίσουν και θα σεβαστούν τους περιορισμούς που ο χρόνος επιβάλλει και θα προσαρμοστούν στα πλαίσια που ορίζει. Πρόκειται για έναν χρόνο που μπορεί να τεθεί υπό έλεγχο, ή τουλάχιστον πρέπει πάντοτε να καταβάλλεται η προσπάθεια να τεθεί υπό έλεγχο, και παράλληλα αποτρέπει από ορισμένες ενέργειες διότι η διάρκειά του γίνεται αντιληπτή και αποδεικτή ως ένα συγκεκριμένο μέγεθος με αρχή και τέλος. Η ευχαρίστηση που αντλείται από τη δράση που εγγράφεται στη μελλοντική χρονική προοπτική δεν έγκειται μόνο στο αποτέλεσμα της υλοποίησής της αλλά και στη σωστή και επιτυχή πραγματοποίησή της. Η επίδραση του χρόνου είναι διευκολυντική, βοηθητική και συντονιστική ως προς τις διάφορες δραστηριότητες που εξαρτώνται από αυτόν και όχι απειλητική ή περιοριστική. Είδαμε ότι η αξία και η χαρά του διαλείμματος και του ελεύθερου χρόνου αντλούνται όχι αποκλειστικά από τη διασκέδαση και την απόλαυση πρόχειρα οργανωμένων, ελαστικά δομημένων και αυθόρμητα αποφασισμένων παιχνιδιών. Αντίθετα, μέρος της ευχαρίστησης ανέρχεται και στο προσχεδιασμά ή στη φαντασιακή σκέψη του παιχνιδιού, η ικανοποίηση αντλείται και από τη συζήτηση με τους συμμαθητές για το ποιο παιχνίδι προτιμούν εκείνη τη στιγμή οι υπόλοιποι, ποιοι είναι οι δίκαιοι κανόνες που πρέπει να αποφασιστούν από κοινού και να εξασφαλίσουν τη γενική συναίνεση, ποιος είναι ο στόχος, το σημείο νίκης ή προβαδίσματος, τι ρόλο θα αναλάβει ο καθένας, κ.ά.

Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι παιδιά που μεγαλώνουν μέσα σε πιο ασφαλείς και, όσο το δυνατόν, προστατευμένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που τους μαθαίνουν πώς να διαχειρίζονται τον εργασιακό και τον ελεύθερο χρόνο τους, αναπτύσσουν μια μελλοντικά κατευθυνόμενη προοπτική σκέψης και δράσης, διευκολύνοντας την πρόσβαση σε σχέδια και όνειρα, η χάραξη των οποίων τους προσφέρει μια πρόδρομη ευχαρίστηση αλλά και μια κοινωνική δύναμη. Από την άλλη πλευρά, επισφαλείς, αβέβαιες και ριψοκίνδυνες,

βραχυπρόθεσμα μόνο εξασφαλισμένες οικονομικές και εργασιακές συνθήκες σε ένα οικογενειακό περιβάλλον επιβάλλουν μια άμεση, κοντόφθαλμη και παροντική θέαση και αξιολόγηση του χρόνου, ο οποίος, καταρριφθέντων των υπολοίπων ποιοτικών κριτηρίων, εκτιμάται ηδονιστικά, κατ' αναλογία με την απόλαυση και την ξεγνοιασιά που δύναται να παράσχει εδώ και τώρα. Όταν το αύριο όχι απλά δεν είναι εγγυημένο αλλά αποτιμάται ως πολλαπλά απειλούμενο, αυτό που μένει είναι το άμεσο παρόν το οποίο επιφορτίζεται να αντισταθμίσει οποιαδήποτε μελλοντική αβεβαιότητα και δυσχέρεια με το να αποβεί διασπαστικό, χαλαρωτικό και ξεκούραστο, χωρίς ίχνος καθήκοντος, υποχρέωσης και συνθηκολόγησης.

Κοινωνική αναπαραγωγή

Η κοινωνική αναπαράσταση επιτρέπει την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων και κυρίως μεταξύ των γενεών (Chombart de Lauwe & Feuerhahn, 1989). Φυσικά, η επικοινωνία δεν είναι κάποιος αθώος όρος απαλλαγμένος από κοινωνικές νοηματοδοτήσεις. Η μετάδοση των διακρίσεων, των περιορισμών ή των αποκλειστικών προνομίων είναι κι αυτή μια επικοινωνία. Τα ευρήματά μας επαληθεύουν σε έναν βαθμό την υπόθεσή μας περί κοινωνικής αναπαραγωγής των διακρίσεων. Οι ελπίδες που θα επενδύσουν τα παιδιά στον κόσμο και στο μέλλον τους μέσα σε αυτόν δεν είναι άμοιρες των κοινωνικών συνθηκών που τους τις «παραχωρούν». Όπως κι αυτό που το κοινωνικό σύνολο θα περιμένει από αυτά να πετύχουν δεν είναι απαλλαγμένο από την κοινωνική καταγωγή τους. Κάτι τέτοιο συμβαίνει για παράδειγμα με τις εξηγήσεις των εκπαιδευτικών για το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας, οι οποίες διαμορφώνονται βάσει των προσδοκιών που τρέφουν για τους μαθητές τους, προσδοκίες που παίρνουν τις διαστάσεις που τους επιτρέπουν οι κατηγορικές υπαγωγές των παιδιών (Chrysochoou, Picard & Pronine, 1998). Η ιδέα του Bourdieu για την αυτορύθμιση των προσδοκιών και των ελπίδων ανάλογα με τις πραγματικές συνθήκες ή η ελεύθερα αποδεχόμενη υποταγή του Beauvois (2004) και η διάδοση μιας κοινής κοινωνικής

αναπαράστασης ως ιδεολογικό εργαλείο αποικωδικοποίησης του κόσμου μέσα σε μια κοινωνική τάξη είναι ιδέες που συναντούνται εν σπέρματι και στις απαρχές της ψυχολογίας. Μια κακή ψυχολογική κατάσταση, ισχυριζόταν ο Lewin (1948, σ. 113) γεννά μια *κακή Χρονική Προοπτική* (ενοώντας έναν πολύ ασθενή μελλοντικό χρονικό προσανατολισμό) η οποία με τη σειρά της γεννά μια ακόμη χειρότερη ψυχολογική κατάσταση, ενώ μια θετική ψυχολογική κατάσταση όχι μόνο προκαλεί τη θέσπιση υψηλών στόχων αλλά κατά κάποιο τρόπο μπορεί μέχρι και να δημιουργήσει συνθήκες προόδου ικανές να οδηγήσουν σε μια ακόμη καλύτερη ψυχολογική κατάσταση. Υποστηρίζουμε εν τέλει την ίδια ιδέα μόνο που θεωρούμε τις ψυχολογικές καταστάσεις κοινωνικά ρυθμισμένες, άρα κοινωνιοψυχολογικά μεταβαλλόμενες. Τα ευρήματά μας συμφωνούν δηλαδή με την άποψη του Bourdieu που υποστήριζε ότι η κοινωνική αναπαραγωγή περνά αναγκαστικά μέσα από τη γνώση, όπου γνώση σημαίνει ταυτόχρονα αναγνώριση των ιεραρχιών και των αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν ένα πεδίο, των νόμων που διέπουν το πεδίο αυτό, και ταυτόχρονα, την παραγνώριση των κυρίαρχων συμφερόντων που ορίζουν το εν λόγω πεδίο (Doise, 1990, σ. 140).

Η νόρμα του χρόνου

Ο Doise (1990) δίνει ιδιαίτερη σημασία στη σχέση συστήματος/μετασυστήματος για να εξηγήσει ότι διαφορετικές κοινωνικές απαιτήσεις θα οδηγήσουν τα άτομα στο να επιλέξουν αντίστοιχα διαφορετικές μεθόδους επίλυσης ή επεξεργασίας μιας κατάστασης, να επιστρατεύσουν δηλαδή διαφορετικές κοινωνικές ρυθμίσεις για να απαντήσουν στην κοινωνική πρόκληση. Κάθε κοινωνική κατάσταση επομένως θα κριθεί και θα αξιολογηθεί από το υποκείμενο που θα αναζητήσει την πλέον αρμόδια απόκρισή του ανάλογα με την έκβαση την οποία θέλει να πετύχει. Για την αξιολόγηση της κατάστασης αλλά και για την εύρεση της κατάλληλης αντίδρασης, ενεργοποιούνται κάθε φορά κάποιες νόρμες, κοινωνικοί κανόνες που υπαγορεύουν στο υποκείμενο τι είναι θεμιτό και τι αθέμιτο, τι είναι ευκαίριο και

τι προς αποφυγή. Κατ' αντιστοιχία, οι μαθητές που συμμετείχαν στον πειραματικό χειρισμό μας, ανάλογα με την επιταγή του κανονιστικού πλαισίου που έθετε στο προσκήνιο μια θετική ή μια αρνητική εικόνα μαθητή, επέλεξαν να προμοδοτήσουν διαφορετικές Χρονικές Προοπτικές για να ανταποκριθούν στη διχοτομητική αυτή λογική, δείχνοντάς μας ότι ο χρόνος λειτουργεί σαν νόρμα και σαν διαχωριστική γραμμή μεταξύ θεμιτών και ανεπιθύμητων συμπεριφορών. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εγγράφουν το σύνολο των εμπειρικών γνώσεων που έχουμε αποκτήσει σε έναν κόσμο ιεραρχημένων κοινωνικών αξιών οι οποίες «φωτογραφίζουν» τις ασυμμετρικές θέσεις που κατέχουν τα άτομα και οι ομάδες στο κοινωνικό πεδίο.

Το ουσιαστικό ενδιαφέρον της έννοιας της κοινωνικής αναπαράστασης για την κατανόηση του κόσμου της εκπαίδευσης, και κατ' επέκταση θα λέγαμε κάθε θεσμού εμποτισμένου από νόρμες, είναι ότι κατευθύνει την προσοχή μας στο ρόλο των *οργανωμένων συνόλων κοινωνικών νοημάτων* που παρεμβαίνουν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Όπως μάλιστα υποστηρίζουν οι Deschamps *et al.* (1982), η κοινωνική αναπαράσταση ανοίγει μια νέα οδό για την εξήγηση των μηχανισμών μέσω των οποίων παράγοντες κατεξοχήν κοινωνικοί δρουν επί της εκπαιδευτικής διαδικασίας και επηρεάζουν τα αποτελέσματά της (Gilly, 1989, σ. 384).

Καθ' όλη την εξέλιξη της διατριβής, παρακολουθήσαμε πώς κάποιες σχετικά σταθερές ρυθμίσεις ασκούν σημαντική επιρροή και διαμορφώνουν τις συμβολικές κοινωνικές σχέσεις, αυτές που κάνουν τα άτομα ή τις ομάδες να τοποθετηθούν στο κοινωνικό πεδίο και να προσδιορίσουν τη θέση τους σε σχέση με τους άλλους. Μια από αυτές τις ρυθμίσεις είναι και η Χρονική Προοπτική (Doise, 1990, σ. 113). Σε όλη την πορεία της επίσης, προσεγγίσαμε το φαινόμενο του χρόνου χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα τα ερμηνευτικά οχήματα των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των έξεων, για να διαπιστώσουμε, εν τέλει, ότι δεν πρόκειται και τόσο για διακριτές κατασκευές, αλλά ότι, αντίθετα, πολύ συχνά τα όρια τους συγχέονται σε σημείο που οι δύο αυτές έννοιες καθίστανται σχεδόν εναλλάξιμες. Άλλωστε, ο ίδιος ο Doise χρησιμοποίησε το θεωρητικό οικοδόμημα του Bourdieu για να δώσει έναν κοινωνιοψυχολογικό ορισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων και υποστήριξε ότι η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων του Moscovici θα μπορούσε να θεωρηθεί ισοδύναμη με την έννοια της έξης του Bourdieu.

Με άλλα λόγια, το κοινωνιοψυχολογικό εργαλείο των κοινωνικών αναπαραστάσεων και το κοινωνιολογικό εργαλείο των έξεων παρουσιάζουν μια ιδρυτική ομοιότητα, μια καταστατική συγγένεια: είναι και τα δύο δομούσες και ταυτόχρονα δομημένες δομές, ταυτόχρονα προϊόντα και διαδικασίες της δραστηριότητας ιδιοποίησης, κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας.

Το γεγονός ότι επιμένουμε στη σημασία των ετεροκαθορισμών των επιλογών και των συμπεριφορών δε θα πρέπει να ερμηνευθεί ως ένδειξη ντετερμινιστικής μοιρολατρίας και παραίτησης ή αποδοχής της κοινωνικής συνείδησης ως αμετάβλητης πραγματικότητας. Αντίθετα, πιστεύουμε ότι οι κοινωνικές μεταλλάξεις και αναδιαρθρώσεις προϋποθέτουν την αναγνώριση και την ταυτοποίηση των ετεροκαθορισμών αυτών για να μπορέσουν να τους καταπολεμήσουν και να τους ανατρέψουν. Ο Bourdieu πίστευε ότι η έξαρση του ατομικισμού και η εξουσιοδότησή του να ερμηνεύει τα πάντα είναι το μεγαλύτερο φρένο της κοινωνικής κυριαρχίας στην αλλαγή. «Η ηγεμονία της φιλελεύθερης ιδεολογίας έχει ως

συνέπεια την κατανόηση, από τα υποκείμενα, της ανθρώπινης δράσης, με εξατομικευμένους όρους («θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης», «κανόνας εσωτερικότητας») και, συνακόλουθα, την υποβάθμιση του εξηγητικού ρόλου των δομικών κοινωνικών ανισοτήτων και άλλων παραγόντων.» (Χρυσόχου & Ιατρίδης, 2013, σ.15) Ένα σημαντικό βήμα για την πραγμάτωση της κοινωνικής αλλαγής είναι η συνειδητοποίηση του βαθμού στον οποίο η ατομική μας πορεία είναι οντολογικά συνυφασμένη με όλο τον υπόλοιπο κοινωνικό ιστό. Μόνο τότε θα μπορέσουμε να απαλλαγούμε από το παραλυτικό ιδεολόγημα που μας ζητά να αλλάξουμε τον εαυτό μας για να αλλάξουμε τον κόσμο και να διεκδικήσουμε κοινωνικές αλλαγές οι οποίες θα καταστήσουν εφικτές και τις ατομικές μεταστροφές, ή μάλλον θα επανανοηματοδοτήσουν την έννοια της ατομικότητας αφού η υλοποίησή τους προϋποθέτει τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του εαυτού, την απαγκίστρωσή του από παραπλανητικές ενδοατομικές εξηγήσεις που ανάγουν τα πάντα στις προτιμήσεις μας και τις διαθέσεις μας και την εγγραφή του στο κοινωνικό πεδίο των εφικτών επιλογών και των ρητών ή άρρητων καταναγκασμών.

Τέλος, τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο μια διδακτορική εργασία, η οποία θα λέγαμε ότι είναι η αποθέωση της μελλοντικής χρονικής προοπτικής που καθαγιάζει την αυτοπειθαρχία και την προσυπογραφή μακροπρόθεσμων εργασιακών πλάνων, μπορεί να ασκήσει κριτική στην αποπνικτική πρωτοκαθεδρία του προσανατολισμού των κοινωνιών μας στο μέλλον. Το ζήτημα όμως αυτό δεν είναι παρά ένα υποερώτημα μιας πολύ μεγαλύτερης ερώτησης, ένα παρακλάδι του πραγματικού προβληματισμού ο οποίος είναι ο εξής: κατά πόσο η ίδια η κοινωνική ψυχολογία, εγγεγραμμένη μέσα σε ένα επιστημονικό παράδειγμα και υπακούοντας σε ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές νόρμες και ιδεολογικά καλούπια, καταφέρνει όντως να ασκήσει κριτική στη δομή που τη γέννησε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έ., Κουζέλης, Γ., Ασκούνη, Ν., Ιγγλέση, Χ., Βεντούρα, Λ. (επ. Φραγκουδάκη Α. - Δραγώνα Θ.) (1997) *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Κονδύλης, Π. (1991) *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Κορωναίου Α. [επιμ.] (1996) *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου* (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Γ. Σταυρακάκης), Αθήνα: Νήσος.

Μαυρογιώργος, Γ. (2003), Η αποσιώπηση του κοινωνικού, στο Μαυρογιώργος, Γ., *Σχολείο: Διδακταλία και Αξιολόγηση*, σ.103-104, Γιάννενα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Νούτσος Χ., (1979) *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Νούτσος, Χ. (1982), Ο ρόλος της σχολικής ζωής στη διαμόρφωση τύπων πολιτικής συμπεριφοράς στο *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, σ.55-64

Παπαγιώργης, Κ. (2008) *Περί μνήμης*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Παπαστάμου, Σ. & Μαντόγλου, Α. [επιμ.] (1995) *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας: Σειρά Κοινωνικής Ψυχολογίας.

Παπαστάμου, Σ. και συνεργάτες (2001), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία. τόμ. Α: Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαστάμου, Σ, Προδρομίτης, Γ. & Παυλόπουλος, Γ. (2010) *29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανακρίνουν την επιστήμη τους*, Αθήνα : Πεδίο.

Σαμαρτζή Σ. (2011) *Ο χρόνος ως πρόβλημα προς επίλυση. Αναπαραστάσεις και γνωστικές στρατηγικές. Ερευνητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πεδίο.

Σπυριδωνίδης, Ντ. (1992), Οι μεταβολές της σχέσης του χώρου και του χρόνου στη μεταμοντέρνα κατάσταση στο *Μεταμοντέρνοι Καιροί*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.

Φραγκουδάκη, Ά. (2001) *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980 : Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αθήνα : Αλεξάνδρεια.

Χρυσοχόου, Ξ. & Ιατρίδης Γ. [επιμ.] (2013) *Όψεις της ηγεμονίας στις φιλελεύθερες κοινωνίες. Κοινωνιοψυχολογικές προσεγγίσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής και μεταβολής*, Αθήνα: Πεδίο.

Μεταφρασμένη Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Agamben, G. (2003) *Χρόνος και Ιστορία. Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς* (μτφρ. Δ. Αρμάος), Ίνδικτος: Αθήνα.

Baudrillard, J. (2000) *Η καταναλωτική κοινωνία: οι μύθοι της, οι δομές τους* (μτφρ. Β. Τομανάς), Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Bergson, H. (1998) *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα: Καστανιώτης.

- Bourdieu, P. (2002) *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη), Αθήνα: Πατάκης.
- Bauman, Z. (2002) *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της* (μτφρ. Γ.Ι. Μπαμπασάκης), Αθήνα: Ψυχογιός.
- Elias, N. (2004) *Περί Χρόνου* (μτφρ. Θ. Λουπασάκης), Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Halbwachs, M. (2013) *Η συλλογική μνήμη* (μτφρ. Τ. Πλυτά, επιμ. Α. Μαντόγλου), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Herzfeld, M., (2002) *Πάλι δικιά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας* (μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Huizinga, J. (1989) *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)* (μτφρ. Σ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα: Γνώση.
- Jameson, F. (1999) *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού* (μτφρ. Γ. Βάρσος), Αθήνα: Νεφέλη.
- Marcuse, H. (1985) *Αρνήσεις: Για τον ηδονισμό: η πάλη ενάντια στον φιλελευθερισμό στην ολοκληρωτική αντίληψη για το κράτος: ο καταρατικός χαρακτήρας της κουλτούρας* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα: Ύψιλον.
- Moscovici, S. (1985) *Social influence and conformity*, σ. 372, στο Παπαστάμου, Σ. (1989), *Ψυχολογιοποίηση*, Αθήνα: Οδυσσέας, Σειρά Κοινωνικής Ψυχολογίας.
- Piaget, J. (2001) *Η γλώσσα και η σκέψη του παιδιού : Μελέτες για τη λογική του παιδιού* (μτφρ. Μ. Αβαρατσιώτη - επιμ. Σ. Σαμαρτζή), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Snyders, G. (1981) *Σχολείο, τάξη και πάλη των τάξεων* (μτφρ. Ν. Μακρή), Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Thomson, E.P. (1994) *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (μτφρ. Β. Τομανάς), Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Weber, M. (1997) *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (μτφρ. Μ. Κυπραίος), Αθήνα: Gutenberg.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Abric, J.- C., Vacherot, G. (1975-1976) *Méthodologie et étude expérimentale des représentations sociales: tâche, partenaire et comportement en situation de jeu*, *Bulletin de Psychologie*, 29 : 735-746.
- Adams, J., & Nettle, D. (2009) *Time perspective, personality and smoking, body mass, and physical activity: An empirical study*, *British journal of health psychology*, 14 : 83-105.
- Adelabu, D. H. (2008) *Future Time Perspective, Hope and Ethnic Identity among African American Adolescents*, *Urban Education*, 43 (3) : 347-360.
- Agarwal, A. Tripathi, K. K. & Srivastava, M. (1983) *Social roots and psychological implications of time perspective*, *International Journal of Psychology*, 18 : 367-380.

- Anagnostopoulos, F. & Griva, F. (2012) Exploring Time Perspective in Greek Young Adults: Validation of the Zimbardo Time Perspective Inventory and Relationships with Mental Health Indicators, *Social Indicators Research*, 106 : 41-59
- Apostolidis, T., Fieulaine, N., Simonin, L., Rolland, G. (2006) Cannabis use, time perspective and risk perception: evidence of a moderating effect, *Psychology and Health*, 21(5) : 571-592.
- Apostolidis, T., Fieulaine, N., Soulé, F. (2006) Future Time Perspective as predictor of cannabis use: Exploring the role of substance perception among French adolescents, *Addictive Behaviors*, 31 : 2339-2343.
- Apostolidis, T. & Fieulaine, N. (2004) Validation Française de l'Echelle de Temporalité The Zimbardo Time Perspective Inventory, *Revue Européenne de Psychologie Appliquée*, 54 : 207-217.
- Apostolidis, T. & Guignard, S. (2013) Discussing normative features of the Future Time Perspective construct: renewing with the Lewinian approach from a sociocognitive perspective, article under publication.
- Baron, R.M. & Kenny D.A. (1986) The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6) : 1173 -1188.
- Barus-Muchel, J. (1990) Le temps et la distance dans les relations sociales, *Temporalistes*, 13: 9-15.
- Baudelot, C., & Establet, R. (1972) *L'école capitaliste en France*, Paris: Maspero.
- Baudrillard, J. (1970) *La société de consommation, ses mythes, ses structures*, Paris: Éditions Denoël.
- Baumeister, R.F. (1982) A self-presentational view of social phenomena, *Psychological Bulletin*, 91: 3-26.
- Beauvois, J.-L. (2004) Quelques limites psychologiques du libéralisme et des démocraties libérales. In A. Dorna & P. Georget (Eds.) *La démocratie peut-elle survivre au XXIe siècle ? : Psychologie politique de la démocratie*, *Les cahiers psychologie politique* [En ligne], numéro 5, Juillet 2004, URL: <http://lodet.irevues.inist.fr/cahierspsychologiepolitique/index.php?id=1322>.
- Bembenutty, H. & Karabenick, S. A. (2004) Inherent Association Between Academic Delay of Gratification, Future Time Perspective, and Self-Regulated Learning, *Educational Psychology Review*, 16 (1) : 35-57
- Bergson, H. (1896) *Matière et mémoire*, Paris: Presses Universitaires de France (ed. 1965).
- Bergson, H. (1934) *La pensée et le mouvant*, Paris: Presses Universitaires de France (ed. 1969).
- Billiard, I., Debordeaux, D., Lurol, M. (2000) *Vivre la précarité, trajectoires et projets de vie*, La Tour d'Aigues : Éditions de l'Aube.
- Bitsko, M. J., Stern, M., Dillon, R., Russell, E. C., Laver, J. (2007) Happiness and time perspective as potential mediators of quality of life and depression in adolescent cancer, *Paediatric Blood and Cancer*, 50 (3) : 613-619
- Bond, M. & Feather, N. T. (1988) Some correlates of structure and purpose in the use of time, *Journal of personality and Social Psychology*, 55 : 321-329.

- Bond, M. H., & Smith, P. B. (1996) Cross-cultural social and organizational psychology, *Annual Review of Psychology*, 47 :205–235.
- Boniwell, I., & Zimbardo, P. G. (2004) *Balancing one's time perspective in pursuit of optimal functioning*, in P.A. Linley & S. Joseph (Eds.), *Positive psychology in practice*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Boniwell, I. (2005) Beyond time management: how the latest research on time perspective and perceived time use can assist clients with time-related concerns, *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 3 (2) : 61-74.
- Bourdieu, P. (1972) *Esquisse d'une théorie de la pratique précédé de Trois études d'ethnologie kabyle*, Genève: Droz.
- Bourdieu P. (1979) *La distinction : critique sociale du jugement*, Paris : Éditions de Minuit.
- Bourdieu P. (1996) L'école conservatrice: les inégalités devant l'école et la culture, *Revue française de sociologie*, 7 (3) : 325-347.
- Boyd, J. N. & Zimbardo, P. G. (1997) Constructing time after death: The transcendental future time perspective, *Time and Society*, 6 : 35–54.
- Boyd, J. N. & Zimbardo, P. G. (2005) Time Perspective, Health, and Risk Taking, in A. Strathman and J. Joireman (eds), *Understanding Behavior in the Context of Time: Theory, Research, and Application* (85-107), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum
- Bradley, R. H., Corwyn, R. F. (2002) Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology*, 5 : 371–399.
- Calabresi, R. & Cohen, J. (1968) Personality and time attitudes, *Journal of Abnormal Psychology*, 73(5) : 431-439.
- Carvounas, D. & Ireland, C. (2008) Precariousness, the Secured Present and the Sustainability of the Future: Learning from Koselleck and extrapolating from Elias. *Time & Society*, 17: 155-178.
- Château, J. (1960) *L'enfant et ses conquêtes*, Paris : Vrin.
- Chombart de Lauwe, M.-J., & Feuerhahn, N. (1989) Représentation sociale dans le domaine de l'enfance. In Jodelet, D., *Les représentations sociales* (340-360), Paris : Presses universitaires de France.
- Chrysoschoou, X., Picard, M. & Pronine, M. (1998) Explication de l'échec scolaire. Les théories implicites des enseignants selon l'origine sociale et culturelle de l'élève, *Psychologie & Education*, 32 : 43-59.
- Chrysoschoou, X. (2005) *Social Representation* in Davey, G. (2005) *Encyclopaedic Dictionary of Psychology*, Hodder Arnold.
- Clark, L. A. & Watson, D. (1995) Constructing Validity: Basic Issues in Objective Scale Development, *Psychological Assessment* 7 (3): 309-319.
- Corral-Verdugo, V., Fraijo-Sing, B., Pinheiro Q. J. (2006) Sustainable behavior and time perspective: present, past, and future orientations and their relationship with water conservation behavior, *Revista Interamericana de Psicología*, 40(2) : 139-147.
- Cotte, J. Ratneshwar, S. (2001) Timestyle and leisure decisions, *Journal of Leisure Research*, 33 : 396-

409.

- Crosby, F. (1976) A model of egoistical relative deprivation, *Psychological Review*, 83 : 85-113.
- D' Alessio, M., Guarino, A., De Pascalis, V., Zimbardo, P.G. (2003) Testing Zimbardo's Stanford Time Perspective Inventory (STPI) – Short Form, *Time and Society*, 12 (2-3) : 333-347.
- Daltrey, M. H. (1982) *Development and evaluation of a future time perspective instrument*, University of Colorado at Boulder Doctoral Dissertation University microfilms, no DA 8229818.
- Daugherty, J. R., & Brase, G. L. (2010) Taking time to be healthy: Predicting health behaviors with delay discounting and time perspective, *Personality and Individual Differences*, 48 : 202–207.
- Davey, G. (2005) *Encyclopaedic Dictionary of Psychology*, Hodder Arnold.
- Deschamps, J.-C., Lorenzi-Cioldi, F. & Meyer, C. (1982) *L'échec scolaire. Elève-modèle ou modèles d'élèves ?*, Lausanne : Pierre-Marcel Favre.
- Deutsch, M. (1965) *The role of social class in language development and cognition*. In A. H. Passow, M. Goldberg, ft A. J. Tannenbaum (Eds.), *Education of the disadvantaged*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- DePaulo, B. M. (1992) Nonverbal behavior and self-presentation, *Psychological Bulletin*, 111 : 203-243.
- Diaz-Morales, J. F. (2006) Factorial structure and reliability of Zimbardo Time Perspective Inventory, *Psicothema*, 18 (3) : 565-571.
- Doise, W. (1982) *L'explication en psychologie sociale*, Paris: Presses universitaires de France.
- Doise, W. (1989) Cognitions et représentations sociales: l'approche génétique. In Jodelet, D., *Les représentations sociales* (361-382), Paris : Presses universitaires de France.
- Doise, W. (1990) Les représentations sociales. In *Traité de psychologie cognitive (tome 3): Cognition, représentation, communication*, Paris : Dunod.
- Doise, W. (1992) L'ancrage sur les études sur les représentations sociales, *Bulletin de Psychologie*, 405, 189-195.
- Drake, L., Duncan, E., Sutherland, F., Abernethy, C., Henry, C. (2008) Time Perspective and Correlates of Wellbeing, *Time & Society*, 17 (1) : 47-61.
- Drakulic, B., Tenjovic, L., Lecic-Tosevski D. (2003) Time Integration Questionnaire, *European Journal of Psychological Assessment*, (19) 2 : 101-116.
- Dubois, N. (2003) *A Sociocognitive approach to social norms*, London: Routledge.
- Dubois, N. (2009) *La norme d'intériorité et le libéralisme* [Norm of internality and liberalism], Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.
- Dubois, N. & Beauvois, J.-L. (2005) Normativeness and individualism, *European Journal of Social Psychology*, 35 : 123–146.
- Dumazedier, J. (1962) *Vers une Civilisation du Loisir?*, Paris: Le Seuil, Coll. Esprits.
- Durkheim, E. (1912) *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: Presses Universitaires de France

(ed. 1960).

Elias, N. (1984) *Du temps*, Paris: Fayard.

Epel, E. S., Bandura, A., Zimbardo, P. G. (1999) Escaping homelessness : The influence of self efficacy and time perspective on coping with homelessness, *Journal of Applied Social Psychology*, 29 : 575–596.

Erikson, E. H. (1968) *Identity: youth and crisis*, New York: Norton.

Erikson, E. H. (1972) *Adolescence et crise. La quête de l'identité*. Paris: Flammarion, coll. champs essais.

Erikson, E. H. (1976) *Enfance et société*, Neuchâtel- Paris : Delachaux & Niestlé.

Espinosa, Michael P., Sigman, Marian D., Neumann, Charlotte G., Bwibo, Nimrod O., McDonald, Mary Alice (1992), Playground behaviors of school-age children in relation to nutrition, schooling, and family characteristics. *Developmental Psychology*, 28(6) : 1188-1195.

Ferrari, J. R., Diaz-Morales, J. F. (2007) Procrastination: Different time orientations reflect different motives, *Journal of Research in Personality*, 41 : 707-714.

Festinger, L. (1954) A theory of social comparison processes., *Human Relations*, 7 : 117-140.

Fioulaine, N. (2006) *Perspective Temporelle, Situations de Précarité et Santé: Une Approche Psychosociale du Temps* (Thèse Doctorale) Université Aix-Marseille 1 - Université de Provence, UFR Psychologie et Sciences de l'éducation, Laboratoire de Psychologie Sociale.

Fioulaine, N., Apostolidis, T., Olivetto, F. (2006) Précarité et troubles psychologiques: l'effet médiateur de la perspective temporelle, *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 72 : 51-64.

Fioulaine, N., Apostolidis, T. (2006) *Socioeconomic Deprivation and Psychological Distress: Exploring the Role of Time Perspective*. Retrieved from <http://archives.univ-lyon2.fr/96/>

Fioulaine, N., Apostolidis, T. (2008) *Time Perspective in socially deprived contexts: A stake in the field of mental health*. Retrieved from <http://archives.univ-lyon2.fr/98/>

Fingerman, K. L., Perlmutter, M. (2001) Future time perspective and life events across adulthood. *The Journal of General Psychology*, 122, (1) : 95-111.

Fingerman K. L., Perlmutter M. (2001): Future time perspective and life events across adulthood. *The Journal of General Psychology*, 122 (1) : 95-111.

Fraisse, P. (1957) *Psychologie du temps*, Paris: Presses Universitaires de France.

Friedmann, G. (1964) *Le travail en miettes. Spécialisation et loisirs*, Paris: Gallimard, coll. Idées.

Gilly, M. (1989) Les représentations sociales dans le champ éducatif. In Jodelet, D., *Les représentations sociales* (361-382), Paris : Presses universitaires de France.

Gjesme, T. (1996). Future-time orientation and motivation. In T. Gjesme & R. Nygard (Eds.), *Advances in motivation*, Oslo: Scandinavian University Press : 210–222.

Goffman, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Anchor Books.

Gonzalez, A., Zimbardo, P.G. (1985) Time in perspective: The time sense we learn each affects

- how we do our jobs and enjoy our pleasures, *Psychology Today*, 19 (3) : 21-26.
- Graham, R. J. (1981) The role of perception of time in consumer research, *Journal of Consumer Research*, 7(4) : 335-342.
- Greene, A. L. (1986) Future-time perspective in adolescence: The present of things future revisited, *Journal of Youth and Adolescence*, 15 (2) : 99-113.
- Guillamin, J. (1968) *La genèse du souvenir*, Paris : Presses Universitaires de France.
- Gurr, T. R. (1970) *Why men rebel*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Gurvitch, G. (1969) La multiplicité des temps sociaux. In G. Gurvitch (Ed.), *La vocation actuelle de la sociologie – Tome 2* (325-430), Paris: Presses universitaires de France.
- Guthrie, C. L., Butler, C. S., & Ward, M.W. (2009) Time Perspective and socioeconomic status: A link to socioeconomic disparities in health?, *Social Science & Medicine*, 68 : 2145-2151.
- Halbwachs, M. (1997) *La mémoire collective*, Paris: Albin Michel.
- Hall, E. T. (1983) *The dance of life: The other dimension of time*. Garden City, NY:Anchor Press/Doubleday.
- Hamilton, J. M., Kives, K. D., Micevski, V., Grace, S. L. (2003) Time perspective and health promoting behavior in a cardiac rehabilitation population, *Journal of Behavioral Medicine*, 28 : 130--139.
- Harber, K. D, Zimbardo, P. G, Boyd, J. N. (2003) Participant Self-Selection Biases as a Function of Individual Differences in Time Perspective, *Basic and Applied Social Psychology*, 25 (3) : 255-264.
- Heimberg, L. K. (1963) *The measurement of future time perspective*, Unpublished Doctoral Dissertation, Vanderbilt University, University microfilms no. 6307346.
- Henson, J. M., Carey, M. P., Carey, K. B., Maisto, S. A. (2006) Associations Among Health Behaviors and Time Perspective in Young Adults: Model Testing with Boot-Strapping Replication, *Journal of Behavioral Medicine*, 29 (2) : 127-137.
- Hess, R. D., ft Shipman, V. (1965) Early experience and the socialization of cognitive modes in children, *Child Development*, 36 : 869-886.
- Hodgins, D. C., Engel, A. (2002) Future Time Perspective in Pathological Gamblers, *Journal of Nervous & Mental Disease*, 190 (11): 775-780.
- Holman, E. A., Silver, R. C. (1998) Getting stuck in the past : Temporal orientation and coping with trauma, *Journal of Personality and Social Psychology* 47 (5) : 1146–1163.
- Holman, E. A., Silver, R. C. (2005) Future-oriented thinking and adjustment in a nationwide longitudinal study following the September 11th terrorist attacks, *Motivation and Emotion*, 29 (4) : 389-410.
- Hubert, H., & Mauss, M. (1905) *Mélanges d'histoire des religions*, Paris: Alcan (ed. 1929).
- Husserl, E. (1964) *Leçons sur la conscience intime du temps*, Paris, PUF [ed.1917].
- Jackson, W. H. (2006) Time Perspective and Motivation. Retrieved from:

<http://internet.cybermesa.com/~bjackson/Papers/Jackson2006TimePerspectiveMotivation.pdf>

James, W. (1890) *The principles of Psychology*, New York: Holt.

James, W. (1915) *Précis de psychologie*, Paris : Marcel Riviere & Cie.

Jellison, J. M., & Green, J. (1981) A self-presentation approach to the fundamental attribution error: The norm of internality, *Journal of Personality and Social Psychology*, 40 : 643–649.

Jodelet, D. (1989) *Les représentations sociales*, Paris : Presses universitaires de France.

Jones, E. E. (1964) *Ingratiation: A Social Psychological Analysis*, New York: Appleton Century-Crofts.

Jones, E. E., & Pittman, T. S. (1982). Toward a general theory of strategic self-presentation. In J.M. Suls (ed), *Psychological perspectives on the self*, 1 : 231-262.

Jones, J. M. (1994) An exploration of temporality in human behavior. In R. C. Schank & E. Langer (Eds.), *Beliefs, reasoning and decision-making: Psycho-logic in honor of Bob Abelson* : 389–411.

Keough, K. A., Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (1999) Who's Smoking, Drinking, and Using Drugs? Time Perspective as a Predictor of Substance Use, *Basic and Applied Social Psychology*, 21 (2) : 149-164.

Koselleck, R. (1985) *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, MA: MIT Press.

Klingemann, H. (2001) The Time Game. Temporal perspectives of patients and staff in alcohol and drug treatment. *Time et Society*, 10 (2/3) : 303–328.

Klineberg, S. L. (1968) Future time perspective and the preference for delayed reward, *Journal of Personality and Social Psychology*, 8 (3, Pt.1) : 253-257.

Kruger, D.J., Reischl, T., Zimmerman, M. A. (2008) Time Perspective as a Mechanism for Functional Developmental Adaptation, *Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology*, 2(1) : 1-22.

Laghi, F., D'Alessio, M., Pallini, S., Baiocco, R. (2009) Attachment Representations and Time Perspective in Adolescence, *Social Indicators Research*, 90(2) : 181-194.

Lalivé d' Epinay, C., Bassant, M., Christ, E., Gros, D. (1982) *Temps libre. Culture de masse et cultures de classe aujourd'hui*, Lausanne: P. M. Favre.

Lalivé d' Epinay, C., Garcia, C. (1988) *Le mythe du travail en Suisse*, Lausanne: Georg.

Lamn, H., Schmidt, R. W., Trommsdorf, G. (1976) Sex and social class as determinants of future orientation in adolescents, *Journal of Personality and Social Psychology*, 34 : 317-326.

Lanfant, M.F. (1972) *Les théories du loisir, Sociologie du loisir et Idéologies*, Paris : Presses universitaires de France.

Larson, R. W., Verma, S. (1999) How children and adolescents spend time across the world: Work, play, and developmental opportunities, *Psychological Bulletin*. 125(6) : 701-736.

Leary, M.R. (1986) The impact of interactional impediments on social anxiety and self-presentation, *Journal of Experimental Social Psychology*, 22 : 122-135.

Leshan, L. L. (1952) Time orientation and social class, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47 :

589-592.

Lessing, E. E. (1968) Demographic, developmental and personality correlates of length of future time perspective, *Journal of Personality*, 36 : 193-201.

Lessing, E. E. (1972) Extension of personal future time perspective, age, and life satisfaction of children and adolescents, *Developmental Psychology*, 6(3) : 457-468.

Lewin, K. (1943) Defining the field at a given time, *Psychological Review*, 50 : 292-310.

Lewin, K. (1948) Time Perspective and Morale. In *Resolving Social Conflicts* (103-124), New York : Harper & Row.

Lewin, K. (1951) *Field theory in social sciences*. New York: Harper & Row.

Levine, R. V. (1988) The pace of life across cultures. In J. E. McGrath (Ed.). *The social psychology of time : New Perspectives* (pp. 541-550). Newbury Park, CA: Sage Publication.

Levy, B., Earleywine, M. (2004) Discriminating reinforcement expectancies for studying from future time perspective in the prediction of drinking problems, *Addictive Behaviors*, 29, (1) : 181-190.

Lewin, K. (1942) Time perspective and morale, In: Watson, G. (Ed.), *Civilian Morale*, (48-70), New York : Houghton Mifflin.

Lomranza, J., Shmotkina, D. & Katznelson, D. B. (1983) Coherence as a Measure of Future Time Perspective in Children and Its Relationship to Delay of Gratification and Social Class, *International Journal of Psychology*, 18 (1-4) : 407-413.

Mahieu, Ph. (1977) Langage et représentation, *La genèse de la parole*, Symposium de l'Association de Psychologie scientifique de langue française, Paris : Presses universitaires de France.

Marc, P. (1984) *Autour de la notion pédagogique d'attente*, Borne : Peter Lang.

McInerney, D. M. (2004) A Discussion of Future Time Perspective, *Educational Psychology Review*, 16 (2) : 141-151.

Meade, R. R. (1972) Future time perspective of Americans and subcultures in India, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 3 : 93-99.

Mello, Z. R., Worrel, F. C. (2006) The relationship of time perspective to age, gender, and academic achievement among academically talented adolescents, *Journal for the Education of the gifted*, 29(3) : 271-289.

Merleau-Ponty, M. (1945) *La phénoménologie de la perception*, Paris : NRF, Gallimard.

Merleau-Ponty, M. (1964) *Le visible et l'invisible* (par Cl. Lefort), Paris : Gallimard.

Milfont, T. L., Andrade, P. R., Belo, R. P., Pessoa, V.S. (2008) Testing Zimbardo Time Perspective Inventory in a Brazilian Sample, *Interamerican Journal of Psychology*, 42, (1): 49-58.

Milfont, T. L., Gouveia, V. V. (2006) Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environment attitudes, *Journal of Environmental Psychology*, 26 : 72-82.

Mistry, R. S., Biesanz, J. C., Chien, N., Howes, C., Benner A. D. (2008) Socioeconomic status, parental investments, and the cognitive and behavioral outcomes of low-income children from immigrant and native households, *Early Childhood Research Quarterly*, 23 : 193-212.

- Moscovici, S. (1961) *La psychanalyse, son image et son public*, Paris : Presses Universitaires de France [2nd ed. 1976].
- Moscovici, S. (1984) *Psychologie sociale*, Paris : Presses Universitaires de France.
- Mothé D. (1997) *L'utopie du temps libre*, Paris : éditions Esprit.
- Nurmi, J. E. (1989). Planning, motivation, and evaluation in orientation to the future: A latent structure analysis, *Scandinavian Journal of Psychology*, 30 : 64–71.
- Nuttin, J. R. (1977) La perspective temporelle dans le comportement humain, In: P. Fraisse et al. (Eds.), *Du temps biologique au temps psychologique* (307–363), Paris : Presses universitaires de France
- O’Rand, A. & Ellis, R. A. (1974) Social class and social time perspective, *Social forces* 53 : 51-62.
- Parker, S. (1976) *The Sociology of Leisure*, London: George Allen and Unwin.
- Pearlin, L. J., Kohn, N. L. (1966) Social class, occupation, and parental values. *A cross-national study. American Sociological Review*, 31 : 466-479.
- Peetsma, T., Schuitema, J. & Van Der Veen, I. (2012) A longitudinal study on time perspectives: Relations with academic delay of gratification and learning environment, *Japanese Psychological Research*, 54 (3) : 241–252.
- Piaget, J. (1945) *La formation du symbole chez l'enfant : imitation, jeu et rêve, image et représentation*, Neuchâtel- Paris : Delachaux & Niestlé (2nd ed. 1989).
- Piaget, J. (1955) The development of time concept in the child. In P. Hoch & J. Zubin (Eds.), *Psychopathology of childhood*, New York: Grune & Stratton : 34–44.
- Piaget, J. (1973) *Le développement de la notion de temps chez l'enfant*, Paris : Presses universitaires de France.
- Pluck, G., Lee, K.-H., Lauder, H., Fox, J., Spence, S., Parks, R. (2008) Time Perspective, depression, and substance misuse among the homeless, *Journal of Psychology*, 142 (2) : 159-168.
- Préau, M., Apostolidis, T., Francois, C., Raffi, F. & Spire, B. (2007) Time perspective and quality of life among HIV-infected patients in the context of HAART, *AIDS Care*, 19 (4) : 449-458.
- Py, J., & Somat, A. (1991) Normativité, conformité et clairvoyance : leurs effets sur le jugement évaluatif dans un contexte scolaire. In J.-L. Beauvois, R.-V. Joule, & J.-M. Monteil (Eds.), *Perspectives cognitives et conduites sociales*, 3: 167–193), Del Val: Cousset.
- Reicher, S. (2004) The context of Social Identity: Domination, Resistance, and Change, *Political Psychology*, 25(6) : 921-945.
- Robbins, R., Bryan, A. (2004) Relationships between future orientation, impulsive sensation seeking, and the risk behavior of adjudicated adolescents, *Journal of Adolescent Research*, 19 : 428-445.
- Rojas-Méndez, J. I., Davies, G., Omer, O., Chetthamrongchai, P. and Madran, C. (2002) A time attitude scale for cross cultural research, *Journal of Global Marketing*, 15 (3/4) : 117-147.
- Rosen, B. C. (1956) The achievement syndrome: A psycho-cultural dimension of social

- stratification, *American Sociological Review*, 21 : 203-211.
- Samuel, N. (1984) *Temps libre, un temps social*, Paris : Meridiens- Klincksieck.
- Schenkler, B.R. (1996) Self-presentation, in A.S. Manstead and M. Hewstone (eds) *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, Oxford: Blackwell.
- Scherer, Shawn E. (1974) Proxemic behavior of primary school children as a function of their socioeconomic class and subculture, *Journal of Personality and Social Psychology*, 29(6) : 800-805.
- Seginer, R., & Halabi, H. (1991) Cross-Cultural Variations of Adolescents' Future Orientation, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22 : 224 –237.
- Shores, K. (2005) The relationship of time perspective to time allocation, recreation experiences preferences, and wellness. *Dissertation*. Retrieved from: <http://txspace.tamu.edu/handle/1969.1/4397>.
- Shores, K. A., Scott, D. (2007) The relationship of individual time perspective and recreation experience preferences. *Journal of Leisure Research*, 39 (1) : 28-59.
- Silverman, J. L. (1996) *The development in children of future time perspective*, Electronic Doctoral Dissertations for UMass Amherst. Paper AAI9639029. <http://scholarworks.umass.edu/dissertations/AAI9639029>
- Sobel, M. E. (1982) Asymptotic intervals for indirect effects in structural equation models. In S. Leinhardt (Dir.), *Sociological Methodology*, San Francisco, Jossey-Bass, p. 290-312.
- Somat, A., & Vazel, M.-A. (1999) Normative clearheadedness: a general knowledge of social valuation, *European Journal of Social Psychology*, 29 : 691–705.
- Sordes-Ader, F., Tap, P. (2002) Précarité socio-économique et vulnérabilité, *Pratiques Psychologiques*, 4 : 65-78.
- Staerklé, Delay, Gianettoni, Roux (2007) *Qui a droit à quoi? Représentations et légitimation de l'ordre social*, Grenoble : PUG.
- Stein K. B., Sarbin T. R., Kulik J. A. (1968) Future time perspective: its relation to the socialization process and the delinquent role, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32 (3) : 257-264.
- Strickland, L.H., Lewicki, R.J., Katz, A.M. (1966) Temporal orientation and perceived control as determinants of risk-taking, *Journal of Experimental Social Psychology* 2 : 143–151.
- Sue R. (1994) *Temps et ordre social*, Paris: Presses universitaires de France.
- Tabboni, S. (2001) The idea of Social Time in Norbert Elias, *Time Society*, 10 (5) : 5-27.
- Tedeschi, J.T. (1981) *Impression management theory and social psychological research*. New York: Academic Press.
- Tedeschi, J.T. & Reiss, M. (1981) Verbal strategies in impression management. In C. Antaki (ed) *The Psychology of ordinary explanations of social behavior* (271-326), London: Academic Press.
- Thiébaud, E. (1998) La perspective temporelle, un concept à la recherche d'une élucidation conceptuelle, *L'année psychologique*, 98 : 101-112.

- Twenge, J. M., Catanese, K. R., Baumeister, R.F. (2003) Social Exclusion and the Deconstructed State: Time Perception, Meaninglessness, Lethargy, Lack of Emotion, and Self-Awareness, *Journal of Personality and Social Psychology*, 85 (3) : 409-423.
- Walker, I. and Pettigrew, T.F. (1984) Relative deprivation theory: an overview and conceptual critique, *British Journal of Social Psychology*, 23 : 301-310.
- Wallon, H. (1942) De l'acte à la pensée : essai de psychologie comparée, Paris : Flammarion, (2nd ed. 1978).
- Wanberg, C. R., Griffiths, R. F. (1997) Time structure and unemployment: a longitudinal investigation, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70(1) : 75-96.
- Weil -Barais, A. (1993) *L'homme cognitif*, Paris : Presses universitaires de France.
- Widlöcher, D. (1973) *Le développement de la personnalité. Point de vue psychanalytique, Traité de psychologie de l'enfant* (sous la dir. de Gratiot-Alphandery & Zazzo, R.), Paris : Presses universitaires de France.
- Winnicott, D.W. (1975) *Jeu et réalité. L'espace potentiel*, Paris : Gallimard.
- Witkin, H. A., Dyk, R. B., Faterson, H., Goodenough, D. R., ft Karp, S. A. (1962) *Psychological differentiation: Studies of development*, New York Wiley.
- Worrell, F. C., Mello, Z. R. (2007) Academically Talented Adolescents: The reliability and validity of Zimbardo Time Perspective Inventory scores in academically talented adolescents. *Educational and Psychological Measurement*, 67(3) : 487-504.
- Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999) Putting time in perspective: A valid, reliable individual - differences metric, *Journal of Personality and Social Psychology*, 77 (6) : 1271-1288.
- Zimbardo, P. G., Keough, K. A., & Boyd, J. N. (1997) Present time perspective as a predictor of risky driving, *Personality and Individual Differences*, 23 : 1007-1023.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ZIMBARDO TIME PERSPECTIVE INVENTORY ITEMS

1. I believe that getting together with one's friends to party is one of life's important pleasures.
2. Familiar childhood sights, sounds, smells often bring back a flood of wonderful memories.
3. Fate determines much in my life.
4. I often think of what I should have done differently in my life.
5. My decisions are mostly influenced by people and things around me.
6. I believe that a person's day should be planned ahead each morning.
7. It gives me pleasure to think about my past.
8. I do things impulsively.
9. If things don't get done on time, I don't worry about it.
10. When I want to achieve something, I set goals and consider specific means for reaching those goals.
11. On balance, there is much more good to recall than bad in my past.
12. When listening to my favorite music, I often lose all track of time.
13. Meeting tomorrow's deadlines and doing other necessary work comes before tonight's play.
14. Since whatever will be will be, it doesn't really matter what I do.
15. I enjoy stories about how things used to be in the "good old times."
16. Painful past experiences keep being replayed in my mind.
17. I try to live my life as fully as possible, one day at a time.
18. It upsets me to be late for appointments.
19. Ideally, I would live each day as if it were my last.
20. Happy memories of good times spring readily to mind.
21. I meet my obligations to friends and authorities on time.
22. I've taken my share of abuse and rejection in the past.
23. I make decisions on the spur of the moment.
24. I take each day as it is rather than try to plan it out.
25. The past has too many unpleasant memories that I prefer not to think about.
26. It is important to put excitement in my life.
27. I've made mistakes in the past that I wish I could undo.
28. I feel that it's more important to enjoy what you're doing than to get work done on time.
29. I get nostalgic about my childhood.
30. Before making a decision, I weigh the costs against the benefits.
31. Taking risks keeps my life from becoming boring.
32. It is more important for me to enjoy life's journey than to focus only on the destination.
33. Things rarely work out as I expected.
34. It's hard for me to forget unpleasant images of my youth.
35. It takes joy out of the process and flow of my activities, if I have to think about goals, outcomes, and products.
36. Even when I am enjoying the present, I am drawn back to comparisons with similar past experiences.
37. You can't really plan for the future because things change so much.
38. My life path is controlled by forces I cannot influence.
39. It doesn't make sense to worry about the future, since there is nothing that I can do about it anyway.

40. I complete projects on time by making steady progress.
41. I find myself tuning out when family members talk about the way things used to be.
42. I take risks to put excitement in my life.
43. I make lists of things to do.
44. I often follow my heart more than my head.
45. I am able to resist temptations when I know that there is work to be done.
46. I find myself getting swept up in the excitement of the moment.
47. Life today is too complicated; I would prefer the simpler life of the past.
48. I prefer friends who are spontaneous rather than predictable.
49. I like family rituals and traditions that are regularly repeated.
50. I think about the bad things that have happened to me in the past.
51. I keep working at difficult, uninteresting tasks if they will help me get ahead.
52. Spending what I earn on pleasures today is better than saving for tomorrow's security.
53. Often luck pays off better than hard work.
54. I think about the good things that I have missed out on in my life.
55. I like my close relationships to be passionate.
56. There will always be time to catch up on my work.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΗΣ ΖΤΡΙ

1. Πιστεύω ότι το να βρίσκομαι με φίλους για να διασκεδάσω είναι μία από τις μεγαλύτερες απολαύσεις της ζωής.
2. Οικείες εικόνες, ήχοι και μυρωδιές από την παιδική ηλικία μου, μου φέρνουν συχνά στο μυαλό υπέροχες αναμνήσεις.
3. Η μοίρα καθορίζει πολλά πράγματα στη ζωή μου.
4. Σκέφτομαι συχνά ποια πράγματα θα έπρεπε να έχω κάνει με διαφορετικό τρόπο στη ζωή μου.
- 5. Οι αποφάσεις μου επηρεάζονται κυρίως από τους ανθρώπους και τα πράγματα που συμβαίνουν γύρω μου.**
6. Πιστεύω ότι η ημέρα κάποιου πρέπει να προγραμματίζεται από το πρωί.
7. Απολαμβάνω να σκέφτομαι το παρελθόν μου.
8. Λειτουργώ αυθόρμητα.
9. Εάν τα πράγματα δεν γίνονται στην ώρα τους, δεν αγχώνομαι.
10. Όταν θέλω να πετύχω κάτι, θέτω στόχους και εξετάζω συγκεκριμένες μεθόδους για να τους πραγματοποιήσω.
11. Σε γενικές γραμμές, έχω πολύ περισσότερες ευχάριστες παρά δυσάρεστες αναμνήσεις από το παρελθόν μου.
12. Συχνά, όταν ακούω την αγαπημένη μου μουσική, χάνω κάθε αίσθηση του χρόνου.
13. Η κάλυψη των αυριανών προθεσμιών και η ολοκλήρωση των απαραίτητων εργασιών προέχουν σε σχέση με τη σημερινή διασκέδαση μου.
14. Αφού ότι είναι να συμβεί θα συμβεί, οι δικές μου προσπάθειες δεν έχουν και τόση σημασία.
15. Μου αρέσουν οι ιστορίες που αφηγούνται το πώς ήταν τα πράγματα τον «παλιό καλό καιρό».
16. Οδυνηρές εμπειρίες του παρελθόντος έρχονται ξανά και ξανά στο μυαλό μου.
17. Προσπαθώ να ζω όσο πιο έντονα μπορώ, να ζω το σήμερα.
18. Με ενοχλεί να αργοπορώ στα ραντεβού μου.
19. Το ιδανικό για εμένα θα ήταν να ζω την κάθε μου μέρα σαν να ήταν η τελευταία.
20. Οι ευτυχημένες αναμνήσεις των καλών στιγμών μου έρχονται εύκολα στο νου.
21. Εκπληρώνω τις υποχρεώσεις μου απέναντι στους φίλους μου και τις αρχές εργαίως.
22. Στο παρελθόν υπέστην κι εγώ, όπως όλοι οι άνθρωποι, κάποιες κακομεταχειρίσεις και

απορρίψεις.

23. Παίρνω τις αποφάσεις μου ανάλογα με την έμπνευση της στιγμής.
24. Ζω την κάθε μέρα όπως έρχεται αντί να προσπαθώ να την προγραμματίσω.
25. Το παρελθόν κρύβει τόσο πολλές δυσάρεστες αναμνήσεις που προτιμώ να μην το σκέφτομαι (Αρνητικό Παρελθόν)
26. Είναι σημαντικό η ζωή μου να έχει στιγμές έντασης κι ενθουσιασμού.
27. Έχω κάνει λάθη στο παρελθόν που εύχομαι να μπορούσα να διορθώσω.
28. Αισθάνομαι ότι είναι πιο σημαντικό να απολαμβάνεις αυτό που κάνεις παρά να φροντίζεις να το κάνεις εγκαίρως.
29. Νοσταλγώ την παιδική ηλικία μου.
30. Πριν πάρω μια απόφαση, ζυγίζω τα υπέρ και τα κατά.
31. Οι ριψοκίνδυνες ενέργειες αποτρέπουν τη ζωή μου από το να γίνει ανιαρή.
32. Είναι πιο σημαντικό για εμένα να απολαμβάνω το ταξίδι της ζωής παρά να εστιάζω μόνο στον προορισμό της.
33. Τα πράγματα σπάνια καταλήγουν όπως είχα προβλέψει.
34. Μου είναι δύσκολο να ξεχάσω δυσάρεστες εικόνες των νεανικών χρόνων μου.
- 35. Το να πρέπει να σκεφτώ τους στόχους, τις συνέπειες και τα αποτελέσματα μιας ενέργειας μου στερεί την ευχαρίστηση της διαδικασίας και οι δραστηριότητές μου χάνουν τη ροή τους.**
36. Ακόμη κι όταν απολαμβάνω το παρόν, γυρίζω πίσω σε συγκρίσεις με παρόμοια γεγονότα στο παρελθόν.
37. Τα πράγματα αλλάζουν τόσο πολύ που ουσιαστικά δεν μπορείς να κάνεις σχέδια για το μέλλον.
38. Η πορεία της ζωής μου ελέγχεται από δυνάμεις που δεν μπορώ να επηρεάσω.
39. Δεν έχει νόημα να ανησυχώ για το μέλλον αφού έτσι κι αλλιώς δεν υπάρχει τίποτα που να μπορώ να κάνω για αυτό.
40. Ολοκληρώνω τα σχέδια μου στην ώρα τους, προχωρώντας σταδιακά με σταθερά βήματα.
41. Παύω να ακούω όταν μέλη της οικογένειάς μου μιλούν για το πώς ήταν τα πράγματα στο παρελθόν.
42. Λειτουργώ ριψοκίνδυνα για να κάνω τη ζωή μου συναρπαστική.
43. Φτιάχνω λίστες με τα πράγματα που πρέπει να κάνω.
44. Συχνά ακολουθώ την καρδιά μου περισσότερο από ότι το μυαλό μου.
45. Είμαι ικανός να αντισταθώ σε πειρασμούς όταν ξέρω ότι έχω δουλειά να κάνω.
46. Πιάνω τον εαυτό μου να παρασύρεται από τον ενθουσιασμό της στιγμής.
- 47. Η ζωή σήμερα είναι υπερβολικά πολύπλοκη. Θα προτιμούσα τον απλούστερο τρόπο ζωής του παρελθόντος.**
48. Προτιμώ φίλους που είναι αυθόρμητοι παρά προβλέψιμοι.
49. Μου αρέσουν τα οικογενειακά έθιμα και οι παραδόσεις που επαναλαμβάνονται τακτικά.
50. Σκέφτομαι συχνά τα αρνητικά πράγματα που μου έχουν συμβεί στο παρελθόν.
51. Εξοικονομώ να εκτελώ δύσκολα και ανιαρά καθήκοντα εάν πρόκειται να με βοηθήσουν να προοδεύσω.
52. Προτιμώ να ξοδεύω όσα κερδίζω σε σημερινές απολαύσεις παρά να κάνω οικονομίες για την αυριανή μου ασφάλεια. (Μέλλον)
53. Συχνά, η τύχη αποφέρει περισσότερα από ότι η σκληρή δουλειά.
54. Σκέφτομαι τα όμορφα πράγματα που έχασα στη ζωή μου.
55. Θέλω οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις μου να έχουν πάθος.
- 56. Πάντα υπάρχει χρόνος για να προλάβω τις δουλειές μου.**
(Για items με τα έντονα γράμματα αφαιρέθηκαν από την τελική ελληνική κλίμακα.)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΚΛΙΜΑΚΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΧΡΟΝΙΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ

Τα 35 ITEMS της τελικής εκδοχής της κλίμακας:

3. Αφού ότι είναι να συμβεί θα συμβεί, οι δικές μου προσπάθειες δεν έχουν και τόση σημασία. ΜΠ*
4. Έχω κάποιες κακές αναμνήσεις που μου έρχονται συνέχεια στο μυαλό. ΑΠ
5. Μου αρέσουν οι οικογενειακές γιορτές που γίνονται κάθε χρόνο. ΘΠ
6. Μου αρέσουν τα τολμηρά κι επικίνδυνα παιχνίδια δράσης. ΗΠ
7. Καλύτερα να μη σκαλίζουμε το παρελθόν. ΑΠ
8. Μου αρέσουν τα παιχνίδια με χαλαρούς κανόνες για να τα αλλάζω όταν θέλω. ΗΠ
9. Για να γίνεις άριστος μαθητής πρέπει να έχεις την τύχη με το μέρος σου. ΜΠ
10. Γελάω όταν θυμάμαι τι έκανα όταν ήμουν μικρότερος. ΘΠ
11. Δεν αρχίζω το παιχνίδι παρά μόνο όταν έχω τελειώσει όλα τα μαθήματά μου. (αρχικά Μ, τελικά ΗΠ)
12. Στα διαγωνίσματα πάνω απ' όλα έχει σημασία να είμαι τυχερός με τα θέματα. ΜΠ
13. Μου έχουν συμβεί κάποια πράγματα που θα ευχόμουν να μην είχαν γίνει ποτέ. ΑΠ
14. Ακολουθώ την καρδιά μου περισσότερο από το μυαλό μου. ΗΠ
15. Δε θέλω να θυμάμαι κάποια πράγματα που με αναστάτωσαν παλιότερα. ΑΠ
18. Δεν έχει νόημα να κάνω σχέδια αφού στο τέλος οι μεγάλοι αποφασίζουν. ΜΠ
19. Ακόμα κι αν κάποια πράγματα στο σχολείο φαίνονται δύσκολα και βαρετά, τα μαθαίνω γιατί είναι απαραίτητα για την πρόοδό μου. (αρχικά Μ, τελικά ΗΠ)
21. Στενοχωριέμαι όταν θυμάμαι τις φορές που με μάλωσαν ο δάσκαλός μου ή οι γονείς μου. ΑΠ
23. Έχω μετανιώσει για κάποια πράγματα που έκανα όταν ήμουν πιο μικρός. ΑΠ
24. Μου αρέσει να ακούω τους γονείς μου να διηγούνται τι έκανα όταν ήμουν μωρό. ΘΠ
25. Η τύχη αποφασίζει για το τι θα κάνουμε στη ζωή μας. ΜΠ
26. Μου αρέσει να σκέφτομαι από πριν ποιο παιχνίδι θα παίξουμε στο διάλειμμα. Μ
30. Θυμάμαι όλα τα ωραία πράγματα που έκανα με την οικογένειά μου ή με τους φίλους μου. ΘΠ
31. Δεν μαζεύω λεφτά στον κουμπαρά μου αλλά τα ξοδεύω μόλις μου τα δίνουν. ΡΗ
32. Μου αρέσει να βλέπω φωτογραφίες από τις περασμένες διακοπές μου. ΘΠ
33. Κάνω τα μαθήματα της Δευτέρας από την Παρασκευή για να έχω ελεύθερο το Σαββατοκύριακο. Μ
34. Δε μπορώ να ξεχάσω τις φορές που με πλήγωσαν και με τιμώρησαν για κάτι που δεν έκανα. ΑΠ
35. Παρασύρομαι εύκολα όταν ενθουσιάζομαι με κάτι. ΗΠ
36. Έχω πολλά όνειρα και σχέδια για το μέλλον μου. Μ
37. Συνήθως κάνω ότι μου περνάει από το μυαλό χωρίς δεύτερη σκέψη. ΗΠ
39. Μου αρέσει πολύ να σκέφτομαι τον εαυτό μου μεγάλο (π.χ. να σπουδάσω ή να έχω οικογένεια). Μ
40. Αν αργήσω να κάνω κάτι που μου έχουν ζητήσει, αγχώνομαι. Μ
41. Υπάρχουν κάποια πράγματα που δε θέλω να θυμάμαι. ΑΠ
42. Θυμάμαι με χαρά την πρώτη μου μέρα στο σχολείο. ΘΠ
44. Δε χρειάζεται να επιμένω πολύ για κάτι αφού θα συμβεί έτσι κι αλλιώς αν είναι τυχερό μου. ΜΠ
46. Η τύχη αποφασίζει για το τι θα γίνει κάποιος στη ζωή του. ΜΠ
47. Μου αρέσει να κοιτάζω οικογενειακές φωτογραφίες από τότε που ήμουν μωρό. ΘΠ
49. Μου αρέσει να σκέφτομαι από το πρωί τι θα κάνω όλη τη μέρα. Μ
50. Πάντα σημειώνω τι πράγματα έχω να κάνω για να μη τα ξεχάσω. Μ

20 ITEMS ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΑΠΟΣΥΡΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ

1. Μου αρέσει πολύ να παίζω και να διασκεδάω με τους φίλους μου. ΗΠ
2. Πάντα προλαβαίνω να κάνω όλα τα μαθήματα για την επόμενη μέρα. Μ
7. Καλύτερα να μη σκαλίζουμε το παρελθόν. ΑΠ
8. Μου αρέσουν τα παιχνίδια με χαλαρούς κανόνες για να τα αλλάζω όταν θέλω. ΗΠ
16. Δε μου αρέσει να θυμάμαι τον εαυτό μου μικρότερο. ΑΠ

17. Φυλάω όλα τα παλιά παιχνίδια μου γιατί μου φέρνουν ωραίες αναμνήσεις. ΘΠ
20. Ακόμα κι όταν σχεδιάζω κάτι από καιρό, πάντα κάτι άλλο συμβαίνει και μου χαλά τα σχέδιά. ΜΠ
22. Στο διάλειμμα βγαίνω πρώτος απ' όλους για να προλάβω να παίξω. ΗΠ
27. Όταν πρέπει να πάω κάπου δε μου αρέσει να αργώ. Μ
28. Θα ήθελα να μπορώ να γυρίσω πίσω το χρόνο και να διορθώσω όλα τα άσχημα πράγματα που μου έχουν συμβεί. ΑΠ
29. Όταν παίζω με τους φίλους μου δεν καταλαβαίνω πώς περνά η ώρα. ΗΠ
38. Εγώ ο ίδιος δε μπορώ να κάνω τίποτα για να αλλάξω αυτά που θα μου συμβούν στο μέλλον. ΜΠ
43. Όταν έχω να διαλέξω κάτι, το κάνω γρήγορα, χωρίς πολλή σκέψη ΗΠ
45. Θυμάμαι συχνά τις φορές που ο δάσκαλος μου είπε μπράβο για κάτι που έκανα. ΘΠ
48. Δε μπορώ να πω ότι τα παιδικά μου χρόνια ήταν απόλυτα ευτυχισμένα. ΑΠ
51. Μου αρέσει να με ξαφνιάζουν με εκπλήξεις. ΗΠ
52. Όταν ήμουν πιο μικρό παιδί, ήμουν πολύ ευτυχισμένος/η. ΘΠ
53. Προσπαθώ να ζω την κάθε μέρα όπως έρχεται γιατί δεν ξέρω τι θα φέρει το αύριο. ΜΠ
54. Βαριέμαι να ακούω τους γονείς μου να μιλούν για τα παλιά. ΘΠ
55. Μας συμβαίνουν ορισμένα πράγματα στη ζωή που δε γίνεται να τα αποφύγουμε. ΜΠ
- * ΗΠ = Ηδονιστικό Παρόν, ΜΠ = Μοιρολατρικό Παρόν, Μ = Μέλλον, ΑΠ = Αρνητικό Παρελθόν.
ΘΠ = Θετικό Παρελθόν

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΟΝΕΩΝ- ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑΣ

	Πολύ φτωχότερη				Πολύ πλουσιότερη
	1	2	3	4	
1. Σε σχέση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα, θεωρείτε ότι η δική σας οικογένεια είναι...	☐	☐	☐	☐	☐

2. Πόσο πιθανό είναι σε ένα με δύο χρόνια από τώρα να σας συμβούν τα παρακάτω

	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μη βρискете δουλειά ή να χάσετε αυτή που έχετε.							
Να σας λένε ότι δεν έχετε αρκετά προσόντα για να βρείτε δουλειά							
Να χρειαστείτε οικονομική βοήθεια από συγγενείς και φίλους.							
Να μένετε με συγγενείς, συγγάτοικους κλπ για να τα βγάλετε πέρα οικονομικά.							
Να κατακτήσετε τους στόχους που έχετε θέσει για τα επόμενα 1-2 χρόνια.							
Να μην έχει αξία πλέον στην αγορά εργασίας η εκπαίδευση που έχετε λάβει.							

Να ασχολείστε με πράγματα που σας αρέσουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να έχετε ελεύθερο χρόνο.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μην μπορείτε να πληρώσετε τους λογαριασμούς σας, τις κάρτες σας, τα δάνειά σας.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να είναι ακριβά για εσάς τα πράγματα που θα θέλατε να έχετε.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό

3. Πόσο πιθανό θεωρείτε να συμβεί στο μέλλον κάτι από τα ακόλουθα στα παιδιά σας;

Να μη βρίσκουν δουλειά.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να τους λένε ότι δεν έχουν αρκετά προσόντα για να βρουν δουλειά	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να χρειάζονται οικονομική βοήθεια από συγγενείς και φίλους.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μένουν με συγγενείς, συγγάτοιους κλπ για να τα βγάλουν πέρα οικονομικά.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να κατακτήσουν τους στόχους που θέτουν και για τους οποίους παλεύουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μην έχει αξία πλέον στην αγορά εργασίας η εκπαίδευση που λαμβάνουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να ασχολούνται με πράγματα που τους αρέσουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να έχουν ελεύθερο χρόνο.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μην μπορούν να πληρώσουν τους λογαριασμούς τους, τις κάρτες τους ή τα δάνειά τους.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να είναι ακριβά για αυτά τα πράγματα που θα θέλουν να έχουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό

4. Σε ποιο βαθμό συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις ακόλουθες προτάσεις:

	Διαφωνώ απόλυτα			Συμφωνώ απόλυτα	
	1	2	3	4	5
Στην ηλικία μου οι γονείς μου είχαν καταφέρει πολύ περισσότερα από εμένα	☐	☐	☐	☐	☐
Στην ηλικία μου τα παιδιά μου θα έχουν καταφέρει πολύ περισσότερα από εμένα	☐	☐	☐	☐	☐
Σε μερικά χρόνια θα έχω καλύτερη κοινωνική θέση από αυτή των γονιών μου	☐	☐	☐	☐	☐
Σε μερικά χρόνια πιστεύω ότι θα έχω καλύτερη κοινωνική θέση από αυτή που έχω τώρα	☐	☐	☐	☐	☐
Σήμερα είμαι σε καλύτερη θέση από αυτήν που είχα πριν μερικά χρόνια	☐	☐	☐	☐	☐
Σε σχέση με άλλους Έλληνες είμαι σε καλύτερη θέση	☐	☐	☐	☐	☐
Σε σχέση με άλλους Ευρωπαίους είμαι σε καλύτερη θέση	☐	☐	☐	☐	☐
Σε σχέση με άλλους ανθρώπους στον κόσμο είμαι σε καλύτερη θέση	☐	☐	☐	☐	☐

5. Σε ποιο έτος κατά τη γνώμη σας θα ανακάμψει η Ελληνική κοινωνία από την οικονομική κρίση;

(παρακαλώ κυκλώστε)

2011   2012   2013   2015   2017   2019   μετά το 2020

6. Πόσο σας έχει επηρεάσει η οικονομική κρίση στους παρακάτω τομείς;

	Καθόλου			Πολύ	
1. Στον τρόπο ζωής.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Στο βιοτικό επίπεδο.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Στη δυνατότητα απόκτησης αγαθών.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Στο πόσο ικανοποιημένος/-η νιώθετε για τη ζωή σας.	☐	☐	☐	☐	☐

7. Πόσο έχει επηρεάσει η οικονομική κρίση τα παιδιά σας στους παρακάτω τομείς;

	Καθόλου			Πολύ	
1. Στον τρόπο ζωής.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Στο βιοτικό επίπεδο.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Στη δυνατότητα απόκτησης αγαθών.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Στο πόσο ικανοποιημένα νιώθουν για τη ζωή τους και το μέλλον τους.	☐	☐	☐	☐	☐

8. Τι σπουδές θα θέλατε να κάνουν τα παιδιά σας;

1. Στο εξωτερικό
Στην Ελλάδα
2. Σε Δημόσιο Πανεπιστήμιο
Σε Ιδιωτική Σχολή

9. Τι επάγγελμα θα θέλατε να κάνουν τα παιδιά σας; .....

10. Τέλος, θα θέλαμε να μάθουμε μερικά πράγματα για εσάς.

Είστε: Άνδρας Γυναίκα

Χρονολογία γέννησης:..... Τόπος γέννησης: .....

Τόπος γέννησης του πατέρα σας: .....

Τόπος γέννησης της μητέρας σας: .....

Εθνικότητα:..... Θρήσκευμα:.....

Τόπος διαμονής: .....

11. Ποιο είναι το μορφωτικό επίπεδο, το δικό σας και των γονιών σας;

ΕΣΕΙΣ

Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΣΑΣ

Η ΜΗΤΕΡΑ ΣΑΣ

☐ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	☐ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	☐ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση
☐ Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	☐ Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	☐ Δευτεροβάθμια εκπαίδευση
☐ Τεχνική εκπαίδευση	☐ Τεχνική εκπαίδευση	☐ Τεχνική εκπαίδευση
☐ Ανώτατη εκπαίδευση	☐ Ανώτατη εκπαίδευση	☐ Ανώτατη εκπαίδευση

12. Ποιο είναι το επάγγελμά σας;.....

13. Ποια είναι η επαγγελματική σας κατάσταση;

- Δουλεύω πλήρες ωράριο
- Δουλεύω part-time
- Είμαι άνεργος-η
- Είμαι συνταξιούχος
- Οικιακή εργασία
- Κάνω ένα διάλειμμα στην καριέρα μου
- Άδεια μητρότητας ή άλλη παροδική απουσία
- Άλλο.....

14. Σε ποιον τομέα ανήκει η τωρινή (η τελευταία) εργασία σας;

- Ιδιωτικός Τομέας
- Δημόσιος Τομέας
- Εθελοντικής Εργασίας

15. Και ειδικότερα σε ποιον τομέα...

- Παραδοσιακά βιομηχανικός
- Βιομηχανικός Υψηλής Τεχνολογίας
- Οικοδομές
- Υπηρεσίες
- Πωλήσεις, Τουρισμός, Εστίαση
- Εκπαίδευση / Έρευνα
- Υγείας και Πρόνοιας
- ΜΚΟ
- Αγροτικός
- Άλλος (ποιος): .....

16. Πού θα τοποθετούσατε το σημερινό ετήσιο οικογενειακό σας εισόδημα;

- Κάτω από 10.000 ευρώ
- Από 10.001 μέχρι 20.000 ευρώ
- Από 20.001 μέχρι 30.000 ευρώ
- Από 30.001 μέχρι 40.000 ευρώ
- Από 40.001 μέχρι 50.000 ευρώ
- Πάνω από 50.001 ευρώ

17. Τι δουλειά κάνουν ή ποια ήταν η τελευταία εργασία των γονιών σας;

Πατέρας: _____

Μητέρα: _____

18. Στον ελεύθερο χρόνο σας, τι από τα παρακάτω κάνετε συχνότερα; (μπορείτε να απαντήσετε σε περισσότερα από ένα αλλά μέχρι επτά)

- Ξεκουράζεστε στο σπίτι
- Παρακολουθείτε τα αγαπημένα σας προγράμματα στην τηλεόραση
- Διαβάζετε (βιβλία, εφημερίδες, κ.ά.)
- Παρακολουθείτε πολιτιστικά δρώμενα (θέατρο, εκθέσεις, εκδηλώσεις)
- Βγαίνετε για φαγητό
- Κάνετε βόλτες/εκδρομές στη φύση
- Επισκέπτεστε φίλους ή συγγενείς σας
- Πηγαίνετε να ακούσετε τον αγαπημένο σας τραγουδιστή
- Παίζετε με τα παιδιά σας
- Μπαίνετε στο ίντερνετ και σε σελίδες δικτύωσης (π.χ. facebook)
- Φεύγετε για εκδρομές στις σχολικές διακοπές ή τα Σαββατοκύριακα
- Πηγαίνετε βόλτα στα μαγαζιά
- Πηγαίνετε σε γυμναστήριο ή σε κάποιο χορευτικό σύλλογο
- Πηγαίνετε σινεμά
- Δραστηριοποιείστε σε ζητήματα που αφορούν τη γειτονιά σας ή το δήμο σας

19. Με τι ασχολούνται τα παιδιά σας μετά το σχολείο; (μπορείτε να απαντήσετε σε περισσότερα από ένα αλλά μέχρι επτά)

- Ξεκουράζονται στο σπίτι
- Κάνουν τα μαθήματά τους
- Παρακολουθούν μαθήματα ξένων γλωσσών
- Ασχολούνται με άλλες δραστηριότητες (αθλήματα, χορός, μουσικά όργανα)
- Παίζουν με τα αδέρφια τους ή με φίλους τους
- Βλέπουν τηλεόραση
- Επισκέπτονται φίλους ή συγγενείς τους
- Παρακολουθούν θεατρικές παραστάσεις
- Διαβάζουν εξωσχολικά βιβλία
- Μπαίνουν στο ίντερνετ
- Πηγαίνουν σε γιορτές και σε πάρτυ σε σπίτια φίλων τους
- Κάνουν βόλτες στη φύση
- Παίζουν ηλεκτρονικά παιχνίδια (π.χ. playstation)
- Πηγαίνουν σινεμά
- Επισκέπτονται κάποιο μουσείο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΙΔΙΩΝ - ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

1. Στη συνέχεια απάντησε στις παρακάτω ερωτήσεις διαλέγοντας την απάντηση που σου ταιριάζει περισσότερο:

Όταν χτυπά το κουδούνι για διάλειμμα

- βγαίνεις γρήγορα από την τάξη για να μη χάσεις ούτε λεπτό από το διάλειμμα

- δε βιάζεσαι αφού υπάρχει αρκετός χρόνος για παιχνίδι

Προτιμάς να βγαίνεις από την τάξη για διάλειμμα

- πρώτος για να προλάβεις να παίζεις και να ξεκουραστείς

- παρέα με κάποιον ή κάποιους φίλους σου για να κανονίσετε τι θα παίξετε

Πώς προτιμάς να περνάς το διάλειμμα;

- να διαλέγεις με τους συμμαθητές σου ένα ομαδικό παιχνίδι, να συμφωνείτε για τους κανόνες, να αποφασίζετε το ρόλο του καθενός κι έπειτα να παίζετε

- να διαλέγεις ένα παιχνίδι πιο χαλαρό, με λιγότερο αυστηρούς κανόνες και χωρίς συγκεκριμένους ρόλους για τον καθένα

Φαντάσου ότι παίζεις ποδόσφαιρο, μπάσκετ ή βόλεϊ με τους συμμαθητές σου στο προαύλιο του σχολείου σου κατά τη διάρκεια του διαλείμματος.

Αν διαπιστώσετε ότι η μπάλα είναι ξεφουσκωτή

- καλύτερα να βρείτε έναν τρόπο να τη φουσκώσετε ή να ζητήσετε άλλη μπάλα από τον δάσκαλο για να συνεχιστεί σωστά το παιχνίδι

- καλύτερα να συνεχίσετε να παίξετε με αυτή τη μπάλα για να μη χάσετε όλο το διάλειμμα

Σε κάθε διάλειμμα είναι καλύτερα

- να αποφασίζεις αυθόρμητα και να παίζεις όποιο παιχνίδι σκεφτείς εκείνη τη στιγμή

- να σκέφτεσαι και να σχεδιάζεις από πριν ποιο παιχνίδι θέλεις να παίξεις

Στο διάλειμμα, πρέπει να αφιερώσουμε το χρόνο μας στο

- να συμφωνήσουμε τους κανόνες και να οργανώσουμε ένα σωστό και ευχάριστο παιχνίδι

- να διασκεδάσουμε και να ξεκουραστούμε όσο προλαβαίνουμε

2. Σκέψου τον εαυτό σου όταν θα είσαι πλέον ενήλικος. Ποια από τα παρακάτω πράγματα θα ήθελες να κάνεις;

	καθόλου	λίγο	ούτε λίγο ούτε πολύ	αρκετά	πολύ
	1	2	3	4	5
1. Να σπουδάσεις αυτό που επιθυμείς.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Να γυρίσεις τον κόσμο.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Να κάνεις διακοπές στην Ελλάδα με τους φίλους σου.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Να βρεις το σύντροφο της ζωής σου.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Να βγάλεις πολλά λεφτά.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Να γίνεις διάσημος.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Να έχεις δικό σου αυτοκίνητο.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Να είσαι υγιής.	☐	☐	☐	☐	☐
9. Να κάνεις ένα καλύτερο επάγγελμα από αυτό των γονιών σου.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Να κάνεις τους δικούς σου περήφανους.	☐	☐	☐	☐	☐
11. Να φύγεις από το σπίτι σου.	☐	☐	☐	☐	☐
12. Να γνωρίσεις ενδιαφέροντες ανθρώπους.	☐	☐	☐	☐	☐
13. Να διατηρήσεις τις φιλίες σου.	☐	☐	☐	☐	☐
14. Να βελτιώσεις την εμφάνισή σου.	☐	☐	☐	☐	☐
15. Να έχεις τα προσόντα για να κάνεις καριέρα	☐	☐	☐	☐	☐

Ποια από αυτά θα ήθελες να κάνεις περισσότερο; Διάλεξε τα τρία (3) που θα ήθελες περισσότερο, γράφοντας τους αριθμούς τους εδώ

A).....

B).....

Γ).....

3. Ποιο επάγγελμα θα ήθελες να ακολουθήσεις όταν μεγαλώσεις; .....

4. Στη συνέχεια, θα θέλαμε να μας πεις λίγα πράγματα για εσένα.

Φύλο (κύκλωσε): Αγόρι Κορίτσι

Ηλικία: ..... ετών

Γράψε σε ποια χώρα γεννήθηκαν

- Ο πατέρας σου .....

- Η μητέρα σου.....

- Εσύ.....

Έχεις αδέρφια; ΝΑΙ ΟΧΙ

Αν ναι, πόσα; .....

Ποιο είναι το επάγγελμα

- Του πατέρα σου.....

- Της μητέρας σου.....

5. Οι γονείς σου

- Έχουν μόνιμη εργασία - Αλλάζουν συχνά εργασία

6. Μένουν στο σπίτι σου άλλοι εκτός από τους γονείς σου και τα αδέρφια σου;

ΝΑΙ ΟΧΙ

7. Έχεις δικό σου δωμάτιο; ΝΑΙ ΟΧΙ

Αν όχι, το μοιράζεσαι

- Με τα αδέρφια σου - Με τους γονείς σου - Με άλλους

8. Σε ποιο χώρο του σπιτιού διαβάζεις συνήθως τα μαθήματά σου για το σχολείο;

- στο δωμάτιό σου - στην κουζίνα
- στο καθιστικό - σε άλλο σημείο του σπιτιού

9. Όταν διαβάζεις για το σχολείο

- είσαι μόνος σου στο δωμάτιο
- μπορεί να βρίσκονται και άλλα άτομα στο ίδιο δωμάτιο

10. Τι από τα παρακάτω υπάρχει στο σπίτι σου (σημείωσε όσα υπάρχουν)

- βιβλιοθήκη με εξωσχολικά βιβλία
- εγκυκλοπαίδειες
- ηλεκτρονικός υπολογιστής
- γραφείο για μελέτη
- ίντερνετ
- τηλεόραση
- dvd player
- playstation

11. Παίρνεις χαρτζιλίκι από τους γονείς σου ή άλλους συγγενείς σου;

Ναι Όχι

Αν ναι, πόσα χρήματα την εβδομάδα;.....

Πώς τα ξοδεύεις; (διάλεξε ένα από τα παρακάτω)

- τα μαζεύω για να αγοράσω κάτι που θέλω πολύ
 τα ξοδεύω στο κυλικείο ή στο ψιλικατζίδικο

12. Τι σου αρέσει να κάνεις περισσότερο στον ελεύθερο χρόνο σου; (μπορείς να απαντήσεις σε πάνω από ένα αλλά μέχρι επτά)

- Ξεκουράζεσαι στο σπίτι
 Παρακολουθείς τα αγαπημένα σου προγράμματα στην τηλεόραση

- Διαβάζεις εξωσχολικά βιβλία
- Κάνεις βόλτες/εκδρομές στη φύση
- Επισκέπτεσαι φίλους ή συγγενείς σου
- Παίζεις με τα αδέρφια σου ή με τους φίλους σου
- Μπαίνεις στο ίντερνετ
- Πηγαίνεις θέατρο
- Φεύγεις με την οικογένειά σου εκδρομές στις σχολικές διακοπές ή τα Σαββατοκύριακα
- Κάνεις τα μαθήματά σου
- Κάνεις μαθήματα ξένων γλωσσών
- Ασχολείσαι με άλλες δραστηριότητες (αθλήματα, χορός, μουσικά όργανα)
- Πηγαίνεις σε γιορτές και σε πάρτυ σε σπίτια φίλων σου
- Πηγαίνεις σινεμά
- Επισκέπτεσαι κάποιο μουσείο

13. Πόσο πιθανό θεωρείς να συμβεί στο μέλλον κάτι από τα παρακάτω;

	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να καταφέρεις να κάνεις το επάγγελμα που θέλεις.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να μπορείς να αποκτήσεις όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να είσαι ικανοποιημένος από τη ζωή σου.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να πετύχεις τα πράγματα που θέλεις.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να ασχολείσαι με όλα τα πράγματα που σου αρέσουν.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να κατακτήσεις τους στόχους που θέτεις και για τους οποίους παλεύεις.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό
Να βρεις μια καλή δουλειά.	Εντελώς απίθανο	1	2	3	4	5	Πολύ πιθανό

	Πολύ φτωχότερη	1	2	3	4	5	Πολύ πλου- σιότερη
14. Σε σχέση με τις περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα, θεωρείς ότι η δική σου οικογένεια είναι...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐